

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN
TEFSİRİNDE NAZM VE MÜNÂSEBET

MUHAMMAD HAMİD ARIF
2501181618

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Hidayet AYDAR

İSTANBUL – 2022

ÖZ

EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN TEFSİRİNDE NAZM VE MÜNÂSEBET

MUHAMMAD HAMİD ARİF

Hind alt kıtasında yaşamış İslâm âlimleri ve onların yazdıkları eserler tarih boyunca bütün İslâm dünyasında ilgi odağı olmuştur. Bu coğrafyadaki âlimler tarafından yazılan İslâmi eserlere bakıldığı zaman Kur'ân, hadis, fıkıh, tasavvuf vs. ilim dallarına dair pek çok kıymetli eser görülmektedir.

XX. asırda yaşayan Eşref Ali Tânevî Hint alt kıtasının önde gelen İslâm âlimlerinden biridir. Gerek yazdığı eserler gerekse de toplumun ıslahı için sürdürdüğü faaliyetler vasıtasıyla tanınan Tânevî, sadece İslâm ülkelerinde değil Batı dünyasında da üzerine çalışılan önemli bir İslâm âlimidir. Bu çalışmada esas olarak Tânevî'nin yazdığı en önemli eserlerden biri olan, Beyânü'l-Kur'ân tefsiri, Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyet ve's-süver ilmi açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Tânevî'nin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliğinden kısaca bahsedilmekle birlikte Beyânü'l-Kur'ân tefsirinin özellikleri ve metodundan da genel hatlarıyla söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tânevî, Eşref Ali, Tefsir, Beyânü'l-Kur'ân, Nazm, Münâsebet, Hint Alt Kıtası

ABSTRACT

The Issue Of Nazm And Munāsaba In Ashraf Ali Thānvi's tafsir “Bayān al-Qur’ān”

MUHAMMAD HAMID ARIF

Throughout history, the Islamic scholars of the Indian subcontinent and the literature written by them have been the center of attention for the entire Islamic world. Amongst the islamic literature written by the scholars of this region, we find highly valuable works related to all the branches Islamic sciences such as the Qur'an, hadith, fiqh and tasawwuf etc.

Ashraf Ali Thānvi, who lived in the twentieth century, is regarded as one of the most renowned and leading Islamic scholars of the Indian subcontinent. Thānvi, well known through his literary works and activities for the reformation of muslim society, has been the subject of study not only in Islamic countries but even in the Western world. In this dissertation, the tafsir Bāyān al-Qur’ān, one of the most important works of Thānvi, is examined from the viewpoint of Nazm ul-Qur’ān and Munāsabat ul-āyāt ve's-suvver disciplines of Qur’ānic sciences. In addition to this, the life, works and scholarly personality of Thānvi, along with the brief analysis of Bāyān al-Qur’ān tafsir and the method used in it, has also been discussed in this study.

Keywords: Thānvi, Ashraf Ali, Tafsir (Exegesis), Bayān al-Qur’ān, Nazm, Munāsaba, Coherence, Indian subcontinent

ÖNSÖZ

Hind alt kıtası hem dünya tarihi hem de İslâm tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Tarih boyunca çeşitli devirlerden geçen bu bölgeler, İslâm'ın bölgeye hâkim olmasıyla birlikte daha merkezi bir konuma gelmiştir. Dünyanın en yoğun müslüman nüfusuna sahip olan bu bölgenin Arap ve Acem dünyasının ilgi odağı olması da pek tabiidir. Bölgedeki İslam alimleri ve İslami ilimlere dair yazılan eserler dünyanın birçok yerinde akademik olarak incelenmiş ve hala da incelenmeye devam etmektedir. Son yıllarda Türk akademisinin Hind bölgesine ilişkin ilgisi artmış durumdadır. Araştırmacılar Hind bölgesinin en yaygın dili olan Urduca'yı öğrenip birincil kaynaklardan faydalanarak bölge hakkında çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar. Biz de, ana dilimizin Urduca olması hasebiyle, bu hususta faydalı olmak istedik. Dolayısıyla bu çalışmada bölgedeki en önemli ilmi şahsiyetlerden biri olan Eşref Ali Tânevî ve onun yazdığı eserleri Türkiye İlahiyat camiasında tanıtmaya gayret ettik.

Çalışmanın esas konusu her ne kadar Mevlâna Tânevî'nin yazdığı *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirinin *Nazmü'l-Kur'ân* ve *Münâsebetü'l-âyât ve's-süver* çerçevesinden incelenmesi olsa da ilk bölümde Tânevî'nin hayatı, eserleri, ilmi ve tasavvufi kişiliğinden kısaca bahsedilmiştir. Bununla birlikte nazm ve münâsebet konusuna geçmeden evvel genel hatlarıyla *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirinin yazılış amacı, üslubu ve diğer özelliklerine de temas edilmiştir.

Maddi ve manevi olarak her türlü desteği sunan, dualar ve güzel tavsiyeler ile hayatımda hiçbir zaman eksik kalmayan annem ve babamı bilhassa yad eder ve kendilerine şükranlarımı sunarım. Gerek ameli gerekse de ilmi yöndeki tavsiyeleriyle bugüne kadar gelebilmeme vesile olan ve İslâmi konularda çalışabilme kabiliyetimin oluşmasında en büyük katkı sağlayan muhterem Prof. Dr. Hafız Abdullah Hocam'a sonsuz teşekkürlerimi arz ettiğimi özellikle belirtmek isterim. Danışmanlığımı üstlenerek böyle bir çalışma yapmamı sağlayan Prof. Dr. Hidâyet Aydar Hocam'a verdikleri faydalı tavsiyeler ve rehberlikten dolayı gönülden müteşekkirim. Bu çalışma süresince hiçbir karşılık beklemeden gerek tavsiyeleri ile gerekse tezimi okuyup düzeltmeler önererek akademik üslubumun gelişmesine büyük katkı sağlayan Prof. Dr. Abdulhamit Birişik Hocam'a da hususi olarak şükranlarımı sunuyorum. Yine çalışma esnasında gerektiği zaman Pakistan'dan kitaplar sağlayan ve görüşleri ile beni aydınlatan değerli dostum Şahin Afzal'ı da özellikle zikretmek isterim. Bununla

birlikte bu çalışma sürecinde her türlü desteği sağlayan bütün değerli hocalarıma ve arkadaşlarıma teőekkürü borç bilirim.

MUHAMMAD HAMID ARIF
İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN HAYATI.....	7
A. Soyu ve Yaşadığı Bölge.....	7
B. Çocukluğu.....	9
C. Tahsil Hayatı.....	10
1. İlim Tahsili.....	10
2. Hocaları.....	12
D. Tedris Hayatı.....	15
1. Müderrisliği.....	16
2. Talebeleri.....	17
E. Vefatı ve Hakkında Söylenenler.....	17
II. EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN ESERLERİ.....	20
A. Tefsir ve Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri.....	21
1. Tefsir, Kur'ân Tercümesi ve Kur'ân İlimlerine Dair Eserler....	22
2. Kıraat İlmîne ve Tecvide Dair Eserler.....	24
B. Diğer Önemli Eserleri.....	25
III. İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	26
A. İslâmî İlimlerdeki Yeri.....	26
B. Tefsir İlmindeki Yeri.....	27
C. Tasavvufî Kişiliği.....	30
1. Tasavvuf'a Yönelişi, Mürşidi ve Talebeleri.....	30
2. Tasavvuf İlmine Katkısı.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN'IN TANITIMI VE NAZM-MÜNÂSEBET İLMİNİN MAHİYETİ

I. BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN.....	34
A. Beyânü'l-Kur'ân'ın Yazılış Amacı.....	34
B. Beyânü'l-Kur'ân'ın Özellikleri.....	37
1. Kur'ân Tercümesindeki Üslubu.....	37
2. Tefsirdeki Üslubu.....	39
a. Beyânü'l-Kur'ân'da Nakledilen Hadisler, Müfessir Görüşleri, Fikhî ve Kelamî Meseleler.....	42
b. Nazm ve Münâsebet.....	44
c. İşâri Yorumları	44
C. BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN'IN KAYNAKLARI.....	46
II. NAZMÜ'L-KUR'ÂN VE MÜNÂSEBET İLMİ.....	48
A. Kur'ân Tertibi Meselesi.....	48
1. Âyetlerin Tertibi Meselesi.....	48
a. Âyet Kelimesi.....	48
b. Âyetlerin Tertibi.....	49
2. Sûrelerin Tertibi Meselesi.....	51
a. Sûre Kelimesi.....	51
b. Sûrelerin Tertibi.....	52
B. Nazmü'l-Kur'ân İlmi.....	53
1. Nazmü'l-Kur'ân İlmine Dair Geçmiş Âlimlerin Görüşleri.....	53
2. Önemli Eserler.....	55
C. Münâsebetü'l Âyât ve's-Süver İlmi.....	56
1. Münâsebet'in Çeşitleri.....	57
a. Âyetler Arasındaki Münâsebet Çeşitleri.....	57
b. Sûreler Arasındaki Münâsebet Çeşitleri.....	58
2. Münâsebetü'l Âyât ve's-Süver İlmi'nin Tarihçesi.....	59
3. Önemli Eserler.....	61
D. Hind Alt Kıtasında Nazm ve Münâsebet İlmine Dair Çalışmalar.....	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN TEFSİRİNDE NAZM VE MÜNÂSEBET

I. BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN TEFSİRİNDE NAZM VE MÜNÂSEBET ÖRNEKLERİ....	65
A. Beyânü'l-Kur'ân'da Sûreler Arası Nazm ve Münâsebet.....	65
1. Ankebût Sûresi.....	65
2. Rûm Sûresi.....	67
3. Lokmân Sûresi.....	68
4. Secde Sûresi.....	68
5. Ahzâb Sûresi.....	69
6. Sebe' ve Fâtır Sûreleri.....	70
7. Yâsîn, Sâffât ve Sâd Sûreleri.....	71
8. Zümer Sûresi.....	72
9. Mü'min, Fussilet, Şûrâ Sûreleri.....	73
10. Zuhruf, Duhân ve Câsiye Sûreleri.....	74
11. Ahkâf ve Muhammed Sûreleri.....	76
12. Fetih ve Hucurât Sûreleri	77
13. Kâf ve Zâriyât Sûreleri.....	77
14. Tûr, Necm ve Kamer Sûreleri.....	78
15. Rahmân ve Vâkıa Sûreleri.....	78
16. Hadîd ve Mücâdele Sûreleri.....	79
17. Haşr Sûresi.....	80
18. Mümtetine ve Saff Sûreleri	81
19. Cuma, Münâfikûn ve Teğabün Sûreleri.....	82
20. Talâk ve Tahrîm Sûreleri.....	83
21. Mülk, Kalem, Hâkka ve Meâric Sûreleri.....	84
22. Nûh Sûresi.....	85
23. Cin Sûresi.....	85
24. Müzzemmil ve Müddessir Sûreleri.....	85
25. Kıyâmet ve İnsân Sûreleri.....	86
26. Mürselât, Nebe ve Naziât Sûreleri.....	86
27. Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutaffîfîn ve İnşikâk Sûreleri.....	87
28. Burûc, Târık ve A'lâ Sûreleri.....	88
29. Gâşiye, Fecr ve Beled Sûreleri.....	88

30. Şems ve Leyl Sûreleri.....	89
31. Duhâ – Nâs Sûreleri.....	89
B. Beyânü'l-Kur'ân'da Âyetler Arası Nazm ve Münâsebet.....	92
1. En'âm Sûresi.....	92
SONUÇ	119
KAYNAKÇA	122
EKLER	129

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı Eser
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.mlf.	: Aynı muellif
a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
KURAMER	: Kur'ân Araştırmaları Merkezi (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
md.	: Madde
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radiyallahu 'anhu / 'anhâ / 'anhum
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
s.a.	: Sallallâhu aleyhi ve âlehi ve sellem
Thk.	: Tahkik Eden
Trc.	: Tercüme Eden
t.y.	: Tarih yok
vb.	: Ve Benzer
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları
Yy.	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMA KONUSU

Müslüman nüfusun en yoğun bölgesi olan Hind coğrafyası, gerek siyasi gerekse de ilmi açıdan İslâm tarihinde büyük bir ehemmiyeti haiz olmuştur. İslâm'ın bölgeye girişinden sonra yaklaşık 1000 yıl çeşitli vasıtalarla tarihi sayfalarda yer almış olan bu bölge, İmam Rabbani Müceddid-i Elf-i Sâni'den sonra ayrı bir devre geçmiştir. İmam Rabbani'den sonra gelen âlimler arasında Şah Abdülhak Muhaddis-i Dihlevî (ö. 1052/1642), Şah Veliyullah (ö. 1176/1762) ve onun oğulları Hint alt kıtasındaki ilmi silsilenin önemli halkalarındandır. Fakat 1800'lerde bölgede siyasi koşulların değişmeye başlamasıyla, bölge bir yandan siyasi açıdan güçsüzleşirken, ilmî açıdan ise hızlı bir şekilde İslâm dünyasının merkezi haline gelmeye başlamıştır. 1857 yılındaki kurtuluş savaşından sonra Hint alt kıtasının yaklaşık tamamı İngilizlerin eline geçmiştir. Bu ahval içinde bazı fikir adamları siyasi alanda mücadele etmeyi tercih ederken bazı âlimler İslâm dininin sahih ve müstenid talimatlarını müslümanların gelecek nesillerine ulaştırmak adına ilmi ve ıslahî faaliyetler ile meşgul olmayı tercih etmişlerdir. Bu doğrultuda ilim ve irşad faaliyetleri ile meşgul olan âlimler tarafından kurulan en önemli müesseselerden biri, Darululûm Diyobend Medresesi idi. İlerleyen zamanlarda bütün İslâm dünyası için hususi bir ilim merkezi haline gelen bu müessese, hocalar ve talebeler vasıtasıyla bütün dünyada adını duyuracaktı. Diyobend Medresesinde ilim tahsil eden talebeler dünyanın dört bir yanında İslâm dinine hizmet etmiş ve etmeye devam etmektedirler. Burada ilim tahsil eden önemli isimlerden biri de Mevlâna Eşref Ali Tânevî'dir. Mevlâna Tânevî (ö. 1362/1943) sosyal ve siyasal açıdan zor bir dönemde yaşamış olduğu halde toplumun ıslahı için sürdürdüğü irşad faaliyetleriyle ve çeşitli konulara dair yazdığı çok önemli eserler vasıtasıyla bütün İslâm dünyasında önemli bir âlim olarak bilinmektedir.

İngilizlerin Hint bölgesine girişinden sonra bir yandan sosyal ve siyasal alanda bölgenin tarihi ve kültürüne muhalif değişimler meydana gelirken, öte yandan yaklaşık 600 yıldan beri hâkim olan İslâm dinine karşı çeşitli şüpheler ve itirazlar ortaya atılmaya başlanmıştır. İngiliz hükümetinin himayesinde Hint alt kıtasına gelen misyonerler, bölgedeki müslümanların dinini değiştirmeye ve onları Hristiyan yapmaya çalışıyorlardı. Misyonerler ve oryantalistler müslüman halkı İslâm'dan vaz

geçirmek adına çeşitli yollara başvurdular.¹ Hint bölgesinde Hristiyanlığın diğer dinleri galebe çalması için çeşitli çabalarda bulunan misyonerler İslâm'ın esas akidelerini bozmaya yönelik kitaplar yazmaya başladılar. O dönemde, misyonerler tarafından yazılan kitaplar incelediğimiz zaman İslâm'ın esas akidelerinden olan Resûlullah'ın (s.a.) risâleti ve Kur'ân-ı Kerim'in Allah'ın kelamı olması gibi hususlara ait itirazlar içeren kitapları da görebiliriz. Bu hususta yazılan eserler arasında Carl Gottlieb Pfander, *Mîzânu'l-Hak*; George Smith, *Risâle Tehkîk-i Dîn-i Haki*; William Robertson, *Risâle-i Selâsetü'l-Kütub*; G. Scott, *Tesdîkü'l-Kitab*; John Rogers, *Teftîş-i İslâm*; Master Ramchander, *Risâle-i Tehrîfü'l-Kur'ân*; Abdullah Arthem, *Asliyet-i Kur'ân* ve Padrî Thakur Dâs, *Adm-i Zarûret-i Kur'ân*² gibi eserler meşhurdur. Oryantalistler ve misyonerler tarafından İslâm'a karşı yapılan itirazlar arasında en önemlisi ise, Kur'ân-ı Kerim'in Allah'ın kelamı olmaması hususundaki iddialar olmuştur.

Misyonerler Kur'ân'ın bütünlük ve uyumdan yoksun, karmakarışık bir kitap olduğu ve Kur'ân'daki sûreler ve âyetler arasında hiçbir rabt ve münâsebet bulunmadığını ileri sürerek Kur'ân'ın Allah'ın kitabı olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre eğer Kur'ân Allah'ın kelamı olsaydı, uyumsuz ve karmakarışık bir kitap olmayacaktı. Misyonerler tarafından bu gibi iddialar yapıldığı zaman, bölgedeki İslâm âlimleri bu hususa yönelmiş ve bu konuda ciddi eserler ortaya koymuşlardır. Hint alt kıtasında *Nazmü'l-Kur'ân* ve *Münâsebetü'l-âyet ve's-süver* ilim hususunda yazılan eserlerin arka planında, bölgedeki misyonerler tarafından İslâm'a karşı yapılan bu gibi itirazlar yer almaktadır. Bu itirazlara karşılık Burhanuddin İbrahim b. Ömer Bikâ'tî'nin (ö. 885/1480) "*Nazmu'd-Durer fi Tenâsübi'l-Âyet ve's-Süver*" adlı eseri ilk defa Hindistan'ın Hayderabad şehrinde neşredilmiştir. Eserin neşredilmesini sağlayan da son dönem alimler arasında Nazmü'l-Kur'ân ilim konusundaki çalışmalarıyla tanınmış olan Hamîdüddin el-Ferâhi (ö. 1349/1930) olmuştur. Osmâniye Üniversitesi Hayderabad'da görev yaptığı sırada Bikâ'tî'nin eserinin yayımlanmasını sağlayan Ferâhi tüm hayatı boyunca da Kur'ân'ın nazmı konusuyla ilgilenmiş ve bu konuda "*Tefsîru nizâmi'l-Kur'ân ve te'vîlü'l-Furkân bi'l-Furkân*" adlı bir tefsir yazmıştır. Son iki asırda Hint alt kıtasında yazılan tefsirlere baktığımız zaman hemen hemen her tefsirde Kur'ân-ı Kerim'in nazm ve münâsebet konusunun işlendiğini görebiliriz. Bunu

¹ Misyonerlerin Hint alt kıtasındaki faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler için bkz. Abdülhamit Birişik, **Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004.

² İmdâd Sabri, **Ferangiyou ka Câh**, Haz. Farooq Argali, New Delhi, Farîd Book Depo Limited, 2008, s. 139-142.

da aslında misyonerlere karşı cevap niteliğinde yazılan eserlerin bir devamı olarak görmek mümkündür.

Çalışmanın ana konusu da bu çerçevede olup Eşref Ali Tânevî'nin "*Beyânü'l-Kur'ân*" tefsirinin Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyât ve's-süver ilmi açısından incelenmesidir. 14 senelik müderrisliğinden sonra hayatının yaklaşık son 50 yılını dergâhta geçiren ve toplumun ıslahı için çeşitli faaliyetlerde bulunan Tânevî tefsirinde Nazmü'l-Kur'ân konusuna bir hayli önem vermiştir. Kendisi tefsir yazmadan önce de bu konuda "*Sebku'l-gâyât fî neski'l-âyât*"³ adlı bir arapça eser yazmış ve Kur'ân-ı Kerim'in baştan sona kadar bütün âyetler arasındaki münâsebet ilişkilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Mevlâna Tânevî'nin Urduca tefsiri yazdığı zaman da bu hususa epey bir ehemmiyet verdiğini görebiliriz.

Çalışmamızın esas konusu her ne kadar Beyânü'l-Kur'ân tefsirinin Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyât ve's-süver ilmi açısından incelenmesi olsa da, konunun tam manasıyla anlaşılması için Tânevî'nin hayatı, eserleri, ilmi ve tasavvufi kişiliğinden de kısaca bahsedilmesi uygun görülmüştür. Bunun yanı sıra Beyânü'l-Kur'ân tefsirinin yazılış amacı, üslubu ve kaynakları gibi temel hususlara da genel hatlarıyla temas edilmiştir.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE METODU

Eşref Ali Tânevî'nin Beyânü'l-Kur'ân tefsiri son asırda Hind alt kıtasından yazılan en önemli Urduca tefsirlerden biridir. Tefsirinin mukaddimesinde Tânevî her ne kadar bu tefsirin halkın Kur'ân'ı anlaması için yazdığını ifade etmiş olsa da tefsirinde birçok önemli ilmi meseleler de yer almaktadır. Aslında elimizde bulunan Beyânü'l-Kur'ân tefsiri bir seferde baştan sona kadar yazılan bir eser değildir. Tefsirdeki Kur'ân mealî, tefsirden epey zaman önce yazılmış, tefsir ise sonradan kaleme alınmıştır. Tefsirin ana gayesi, halkın Kur'ân'ı anlaması olduğundan dolayı tefsirdeki ilmi bahisler Urduca dilinde yazılmaktansa Arapça ile yazılmıştır. Bundan dolayı derin ve ilmi meselelerin Arapça hatta bazen Farsça yazıldığını görebiliriz. Tefsirin ikinci baskısı hazırlanırken yapılan bazı ilaveler sebebiyle bu tefsir daha da faydalı hale gelmiştir, diyebiliriz. Sonradan yapılan ilaveler arasında Kur'ân âyetlerinin tasavvuf açısından yorumlanması ve kıraat ilmine dair bazı bilgilerin eklenmesi söz

³ Eşref Ali Tânevî, **Makalât-ı Hakîmü'l-Ümmet**, "*Sebku'l-gâyât fî neski'l-âyât*", Multan, İdare-i Telîfât-ı Eşrefiyye, C.II, s. 254-480.

konusu olmuştur. Dolayısıyla Beyânü'l-Kur'ân tefsirinin birkaç yönden incelenmesi gereken bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Fakat biz bu çalışmada Beyânü'l-Kur'ân Tefsirinin sadece Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyet ve's-süver ilmi açısından incelenmesini hedefledik.

Çalışmamız esas olarak üç bölümden ibarettir.

Birinci bölümde, fazla derinliğine girmeden, Eşref Ali Tânevî'nin hayatı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte Tânevî'nin yazdığı eserler ve ilmi kişiliğinden de kısaca bahsedilmiştir. Tânevî'nin eserlerinden Kur'ân ilimleriyle ilgili olan eserlerini tanıtırken eserlerin muhtevasına da temas edilmiş, Kur'ân ilimleri dışından diğer ilim dallarına dair yazılan eserler arasında sadece bir birkaç önemli eser hakkında bilgi verilmekle yetinilmiştir. Fakat Tânevî'nin yazdığı diğer eserler hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak isteyen okuyucular için dipnotta ilgili kaynaklar gösterilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Beyânü'l-Kur'ân tefsirinin yazılış amacı, üslubu ve diğer özelliklerinden detaylı bir şekilde bahsedildikten sonra Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyet ve's-süver ilminin mahiyetine de kısaca temas edilmiştir. Bölümün sonunda ise Hint alt kıtasında nazm ve münâsebet ilmine dair yazılan bazı önemli eserler hakkında da bilgi verilmiştir.

Bu çalışmanın ana gövdesi olan üçüncü bölümünde ise Beyânü'l-Kur'ân tefsiri nazm ve Münâsebet ilmi açısından değerlendirilirken, hem sûreler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkisi, hem de bir sûrenin kendi içindeki âyetler arasında bulunan tenâsüb ilişkisi örnekleriyle gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda Kur'ân-ı Kerim'in bütün sûre ve âyetleri arasındaki nazm ve münâsebet ilişkilerinden bahsetmemiz mümkün olmadığından dolayı, Kur'ân'daki belli sûreleri seçmeyi uygun gördük. Bu sebeple sûreler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkilerini ortaya koymak için son on cüzü teşkil eden Ankebût sûresinden Nâs sûresine kadar olan sûreleri seçerken âyetlerin birbirleriyle olan nazm ve münâsebet ilişkilerini göstermek adına hem uzun bir sûre olması hasebiyle hem de zengin bir muhtevaya sahip olduğundan dolayı En'âm sûresini tercih ettik.

LİTERATÜR DEĞERLENDİRME VE ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Hint alt kıtasının en önemli şahsiyetlerinden biri olmasına rağmen Mevlâna Eşref Ali Tânevî Türkiye İlahiyat Camiasında tanınmayan bir âlimdir. Dünyanın birçok yerinde onlarca bilimsel çalışmaya konu olmuş olan Tânevî, Türkiye’de hak ettiği ilgi görememiştir. Türkiye’de şu ana kadar Eşref Ali Tânevî üzerine sadece bir yüksek lisans tezi ve bir tane de makale yazılmıştır. Tânevî üzerine yapılan yüksek lisans tezi Odıl Khamıdov tarafından “*Eşref Ali Tehânevi’nin Hayatı, Hadis İlimindeki Eserleri ve Görüşleri*” başlığı ile Temel İslam Bilimleri, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesinde yapılmıştır.⁴ Bunun dışında “*Eşref Ali (Tehânevi) Tânevî’nin reformist düşüncesinde tasavvuf*” başlıklı bir makale de yayımlanmıştır.⁵

Son zamanlarda Türkiye ilahiyat camiasında Hind bölgesine dair çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu hususta Prof. Dr. Abdulhamit Birişik çalışmalarıyla Türkiye akademisi için Hind bölgesine adeta bir giriş kapısını açmıştır diyebiliriz. Biz de bu çalışma vesilesiyle yirminci yüzyılda yazılan en önemli tefsirlerinden biri olan Beyânü’l-Kur’ân tefsirinin Türkiye ilahiyat camiasına tanıtarak Türkiye’deki Kur’âni ilimler ile ilgili çalışmalara fayda sağlamasını temenni ediyoruz.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın temel kaynağı Eşref Ali Tânevî’nin yazdığı *Beyânü’l-Kur’ân* tefsiridir. Tefsiri tanıtmak, üslubu ve metodundan bahsetmek gibi hususlarda doğrudan *Beyânü’l-Kur’ân* esas alınmıştır. Konu ile ilgili diğer kaynaklar arasında başka âlimler tarafından Beyânü’l-Kur’ân tefsiri hakkında söylenenler yahut Zafer Ahmed Osmanî (ö. 1394/1974) tarafından sadeleştirilmiş tefsir gibi ikincil kaynaklarından da yeri geldiğinde yararlanılmıştır. Tânevî’nin hayatı, eserleri, ilmi ve tasavvufi kişiliği hakkında esas bilgileri ise Azîzülhasan Meczûb tarafından kaleme alınan *Eşrefü’s-sevânih* adlı eserinden aktarılmıştır. Mevlâna Tânevî hakkında bazı diğer bilgileri için yeri geldiğinde diğer eserler mesela; Abdurahman, *Sîret-i Eşref*,

⁴ Odıl Khamıdov, “*Eşref Ali Tehânevi’nin Hayatı, Hadis İlimindeki Eserleri ve Görüşleri*”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2019.

⁵ Bu makale Arapçadan çevrilmiş olan bir makedir. Makale esas itibarıyla- Allame İkbâl Üniversitesi, İslamabad- Pakistan’daki iki akademisyen tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Detaylı bilgiler için bkz. Şah Muînuddîn el-Hâşimî, Cüneyd Ahmed el-Hâşimî; çev. Yakup Yüksel, Muhammet Ali Tekin, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, “*Eşref Ali (Tehânevi) Tânevî’nin reformist düşüncesinde tasavvuf*”, Namık Kemal Üniversitesi, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 333-364.

Gulam Muhammad, *Hayat-ı Eşref*; Rahmetullah en-Nedvî, *Eşref Ali Tânevî*; Abdülhak, *Te'lifât-ı Eşrefiyye*; Muhammed Abdulhay, *Fihrist-i Te'lifât-ı Hakîmü'l-Ümmet*; Abdüşşekûr Tirmizî, *Eşrefü'l-Maârif*; Rihana Zia Siddîkî, *Eşref Ali Tânevî Ki Tefsir Beyânü'l-Kur'ân Ka Tahkîkî u Tenkîdî mütâla'a* gibi eserlerine de müracaat edilmiştir. Hind alt kıtasında yazılan tefsir literatürü hususunda ise Sâliha Şerefüddîn, *Kur'ân-ı Hakîm key Urdu Terâcim*; Abdulhamit Birışık, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* gibi eserlerden yararlanılmıştır. Önemli şahsiyetler ve bazı meşhur eserler hakkında temel bilgileri için Diyanet İslam Ansiklopedisi esas kabul edilmiştir. Çalışmada navedilen Kur'ân-ı Kerim âyetlerin mealı daha çok Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Hak dini Kur'ân Dili*'nden aktarılırken bazı yerlerde ise Diyanet İşleri Başkanlığının Kur'ân-ı Kerim Meâlî'nden de istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. EŞREF ALİ TÂNEVÎ'NİN HAYATI

Yirminci yüzyılda yaşayan ilim ve fikir adamları içerisinde Eşref Ali Tânevî'nin ismi sadece Hint alt kıtasında değil tüm İslâm âleminde hatta Batı dünyasında bile bilinmektedir. Bunda kaleme aldığı yüzlerce eserinin etkisi kadar yetiştirdiği öğrencilerinin de tesiri vardır. Bu talebeleri hem tasavvuf hem ilim hem de ictimâî faaliyetlerde sonraki zamanlarda onun adını duyurmuşlardır. Hayatını çok hassas bir dönemde İngiliz yönetimi altında geçirmiş olmasına rağmen ilmi çalışmaları, eğitim faaliyetlerini ve toplumun ıslahı misyonunu hiçbir zaman bırakmamıştır. Eşref Ali, Hint alt kıtasının son dönemdeki en meşhur Çiştî şeyhi Hacı İmdâdullah Tânevî'nin halifesi sonra da tarikatın postnişini olarak onun ilmî ve tasavvufî mirasını sonraki nesillere aktarması sebebiyle de meşhur olmuştur. Aşağıda onun hayatına, eserlerine ve ilmî kişiliğine- çok fazla ayrıntıya girmeden- ana hatları ile temas edilecektir.

A. Soyu ve Yaşadığı Bölge

İnsanlık tarihi ve insan biyografilerinden bahseden ilim adamları, içinde yaşadığı sosyal çevrenin insan üzerinde etkisi ve onun gelecekte yaşayacağı hayattaki istikametini belirlemede önemli bir rol oynayacağından söz etmektedirler. Sosyal çevrenin etkisiyle birlikte insanın kişiliği üzerinde müessir olan başka önemli bir husus ise soyu ve ailesinden tevarüs ettiği karakteristikler olduğu da âşikardır. Bu sebeplerden dolayı kişinin hayat hikayesi ortaya konulurken onun soyu ve çevresinden bahsedilmesinin çok yararlı olacağı açıktır. Biz de tezimizin bu kısmında Eşref Ali Tânevî'nin hayatından bahsetmeden önce giriş mahiyetinde bu hususlara dair bazı bilgiler vermek istiyoruz.

Eşref Ali Tânevî'nin soyu baba tarafından Hz. Ömer'e (r.a.), anne tarafından ise Hz. Alî'ye (r.a.) dayanmaktadır.¹ Babası Abdülhak, Tâne Bavan'ın (تھانہ بھون) servet sahiplerinden biri idi. Babası Mîrat (میرٹھ) bölgesinde bir yönetim biriminin (riyaset)

¹ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, Multan, İdare-i Telifât-ı Eşrefiyye, 1427h., C.I, s. 34.

yöneticiliğini de yapmış ve Tâne Bavan'da Farsça'yı en iyi bilenlerden edîb bir şahsiyet olarak meşhur idi.² Abdülhak dini hassasiyetinden dolayı, çocukluğundan beri dini konulara büyük ilgi duyan oğlu Eşref Ali'yi din eğitime yönlendirmiştir.³ Eşref Ali'nin annesi tasavvufi bir aileden gelen dini hassasiyeti yüksek bir hanımefendi idi. Büyük sûfi Şah Abdürrezzak Cancânevi, Eşref Ali'nin anne tarafından büyük dedelerindendir.⁴ Annesinin babası Mir Necâbet Ali, pek çok Farsça eserler kaleme alan âlim ve edib bir kişiliğe sahip olup aynı zamanda Kancpur ilçesinin yöneticilerinden idi. Tânevî'nin dayısı Pir İmdâd Ali de meşhur bir mutasavvıf idi.⁵

Eşref Ali, Hindistan'ın Uttar Pradeş Eyaleti'nin Muzaffer Nagar ilçesinde bulunan Tâne Bavan (تانه بھوان) kasabasında doğmuştur. Ekber Şâh'ın yönetimine ve tarihine dair Ebü'l-Fazl Allâmî tarafından kaleme alınan Âin-i Ekberî adlı siyasetnamede Tâne Bavan'nın eski adı Tâne Bîm (تانه بيم) olarak geçmektedir. Rivâyet'e göre meşhur Hindu Racası Raca Bîm buralarda yerleştiğinden dolayı bu kasabanın adı Tâne Bîm olarak meşhur olmuştur. Zamanla bu kasabanın adı Tâne Bîm'den Tâne Bavan'a dönmüş ve dillerde böylece yer etmiştir. Kaynaklara göre Müslümanlar bu bölgeye geldikten sonra kasabanın adı Tâne Bavan'dan Muhammed Pûr'a çevirmişler ise de bu isim diğeri gibi meşhur olamamıştır. Kasabanın adı hakkında kaynaklarda geçen bir başka rivâyete göre⁶ eski zamanlarda buralarda "Bavvâni Mandır" adıyla bir Hindu tapınağı mevcut idi. Zaman geçtikçe Bavvâni Mandır yerine sadece Bavvan olarak dillerde kalmış sonradan ise Tâne Bavan olarak meşhur olmuştur. İkinci rivâyet mantığa daha uygun görülürse de birinci rivâyet tarihi kaynaklarda daha çok yer almaktadır.⁷ Eşref Ali'nin doğdu Muzaffer Nagar ilçesi meşhur Kerana şehrinin 18 mil doğu tarafında yer almaktadır. Muzaffer Nagar'a yakın olan diğer önemli yerler ise, Diyobend, Gengûh, Kândehele, Kerana ve Panipat'tır.

Tarihi kaynaklara göre Tâne Bavan eskiden beri pek çok ilim adamlarının yetiştirdiği bir ilçe olarak bilinmektedir. İngiliz işgali zamanında bölgedeki insanları için burada bulunan İngiliz komutan tarafından "akıllılar" diye tanımlama yapıldığı rivâyet

² A.y.

³ Gulam Muhammad, **Hayat-ı Eşref**, Karaçi, Mektebe-i Tânevî, t.y., s. 18.

⁴ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, Multan, İdara Neşrû'l-Maarif, 1956, s. 57.

⁵ A.y.

⁶ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 53.

⁷ A.y.

edilmektedir.⁸ Bununla birlikte Tâne Bavan üst düzey devlet adamlarının ve zengin ailelerin kaldığı yer olarak da meşhurdur. Eşref Ali Tânevî'nin babası ve annesinin aileleri eski zamanlarda diğer yerlerden Tâne Bavan'a gelip burada yerleşmişlerdir.⁹

B. Çocukluğu

Eşref Ali Tânevî Hicrî 5 Rebiül'ahir 1280 (19 Eylül 1863) tarihinde çarşamba günü Tâne Bavan'da bulunan anneannesinin evinde dünyaya geldi.¹⁰ Rivâyete göre bazı sağlık sebeplerden dolayı annesinin erkek evladı hayatta kalmıyordu. Eşref Ali, anneannesinin tanıdığı meczub bir zat Hafız Gulam Murtaza Panipatî'nin duasından sonra doğmuştur.¹¹ Çocuğun ismi bu zat tarafından daha doğmadan evvel Eşref Ali olarak konulduğu da rivâyet edilmektedir.¹² Eşref Ali'nin baba tarafından verilen ismi ise Abdulganî idi. Fakat Hafız Gulam Murtaza'nın koyduğu ismi meşhur olmuş, baba tarafından konulan ismi kullanılmamıştır.¹³ Eşref Ali Tânevî yakın çevresi ve sevenleri tarafından kendi isminden daha ziyade Hakîmü'l-Ümmet lakabıyla tanınmaktadır. Tânevî'ye bu lakap- kendisinin beyan ettiği üzere- Mektebe-i Mehbûbü't-tâbe'nin sahibi Mirza Muhammed Beg (Baig) tarafından verilmiştir. Mirza Beg Hakîmü'l-Ümmet lakabını ilk defa Tânevî'ye gönderilen bir mektupta kullanmıştır. Bu lakabı halk tarafından da kabul görülmüş ve Eşref Ali hayatı boyunca bu lakapla¹⁴ anılmıştır.¹⁵

Eşref Ali henüz beş yaşındayken annesi vefat etmiştir. Babası, annenin yokluğunu hissettirmemek için çocuklarını özenle terbiye etmiş ve özellikle Eşref Ali'ye çocukluğundan itibaren çok hassas davranmıştır.¹⁶ Yengesinin beyanına göre Eşref Ali henüz 12 yaşında iken teheccüd namazı kılmaya başlamış, kış mevsiminin soğuk gecelerinde bile namazını ihmal etmemiştir. Yengesi onu “*Sen henüz çok*

⁸ A.y.

⁹ Tânevî'nin annesinin ailesi Cancâna ve babasının ailesi Tânesar bölgesinden göç etmişlerdir. Bkz. Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 44.

¹⁰ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 60.

¹¹ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 56.

¹² A.e., C. I, s. 32.

¹³ Tânevî, Abdülgani ismini teberrüken sadece *Alhutûbü'l-muzîbâ* (الخطوب المذیبه) adlı risalesinde kullanmıştır (Bkz. Azizülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 32).

¹⁴ Hatta Mevlâna Halil Ahmed Sehârenpurî, Eşref Ali Tânevî için Hakîmü'l-Ümmet lakabı kullanılmadığı zaman kızardı ve derdi ki; “Allah tarafından kalplere yerleştirilmiş olan bu lakabı bırakmak edebe muğayirdir.” (Bkz. Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 55.)

¹⁵ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 33.

¹⁶ A.e., C.I, s. 48-49

küçüksün, daha çok ömrün var, namazlarını o vakit kılarsın” diyerek uyutmaya çalışmış ise de o, namazını kılmaya devam etmiştir.¹⁷

Eşref Ali çok erken yaşlardan beri dine olan sevgisi, alakası ve dini hassasiyeti sebebiyle ailede diğer çocuklardan farklı bir özen görmeye başlamıştır. O, çocukluğundan beri fitraten çok hassas ve nazik birisiydi. Kendisi bu hususta şöyle bir beyanda bulunmuştur:

“Ben çocukluğumdan beri tertipsiz düzensiz işlerinden hoşlanmam. Ne kendim tertipsizce konuşurum ne de tertipsiz konuşan birini dinleyebilirim. Dağınık ve belirsiz işler ve konuşmalar başımın ağrmasına sebebiyet verirler...”¹⁸

Tâne Bavan’daki tasavvuf ehlinin önde gelen zevatından biri ve Tânevî’nin ileride müşşidi olacak olan Hacı İmdâdullah Tânevî ile aynı şeyhe bağlı olan Şeyh Muhammed Tânevî’nin Eşref Ali hakkında “Bu çocuk benden sonra benim yerimde oturacak” dediği de kaynaklarda rivâyet edilmektedir.¹⁹

C. Tahsil Hayatı

1. İlim Tahsili

Eşref Ali’nin dine ve öğrenmeye olan meyli fark edilince babası onu ilim yolculuğuna Kur’ân hıfzıyla başlatmıştır. Hafız Ahûncî’den hafızlığa başlayan Eşref Ali Tânevî birkaç cüz sonra Mîrat’taki meşhur hafızlardan olan Hüseyin Ali ile devam etmiş ve hıfzını onunla tamamlamıştır.²⁰ Babası onun baştan beri İslâmî ilimler ile meşgul olmasını istemekteydi. Bunun için Hint alt kıtasında eskiden beri dini ilimler ile meşgul olmak isteyenler için Farsça öğrenme bir zorunluluk olarak kabul edildiğinden Tânevî de Farsça öğrenmeye başlamış ve Farsça’nın bazı başlangıç kitaplarını Mîrat’ta hıfzını yaparken okumuş ardından da Tâne Bavan’a dönüp Farsça’nın diğer kitaplarını Mevlâna Fetih Muhammed’den okumuştur. Arapça’nın iptidai kitaplarını da bu süreçte aynı hocadan okumaya başlamıştır. Tâne Bavan’dayken Farsça’nın meşhur bir âlim olan dayısı Vâcid Ali’den ileri derecedeki kitaplarını okumuştur. Tâne

¹⁷ A.e., C.I, s. 52.

¹⁸ A.e., C.I, s. 54.

¹⁹ Gulam Muhammed, **Hayat-ı Eşref**, s. 24.

²⁰ Azizülhasan Meczûb, **Eşrefü’s-sevânih**, C.I, s. 56.

Bavan'dan sonra Eşref Ali Tânevî Klasik İslam tedrisi görmek için Zilkâde 1295'te Darululûm-i Diyobend'e gitmiştir.

Tânevî Darululûm-i Diyobend'de okurken hastalanmış ve hastalık sebebiyle başka bir şey ile meşgul olamadığından dolayı daha 18 yaşında iken ilk eseri '*Zîr u Bam*' mesnevîsini kaleme almıştır.²¹ Diyobend Medresesi'nde beş sene ilim tahsili yaptıktan sonra Eşref Ali Tânevî muharrem 1301'de 20 yaşındayken Ulûm-i Arabiye senediyle Dârululûm Diyobend'den mezun olmuştur.²² Dârululûm'den mezun olurken Tânevî'nin yaşadığı bir olayı anlatmak istiyoruz. Medresedeki derslerinde gösterdiği başarısından dolayı kendisinin şöhreti sadece kendi medresesiyle sınırlı kalmayıp diğer medreselere kadar ulaşmış halde iken Tânevî Diyobend'den mezun olurken sınıfındaki diğer öğrencileri toplayıp hocası Mevlâna Yakub Nânevteví'ye gitmiş ve ona şöyle demiştir:

"Üstâzi, duyduğumuza göre bizim Destârbendi Merasimimiz²³ olacak ve bizlere senedler (icâzetnâmeler) verilecekmiş. Halbuki gerçekte biz bunu hak edecek ilme sahip değiliz. Lütfen bize bu senedler vermeyiniz. Çünkü medresenin bize verdiği senedlerini halk gördüğü zaman, bizim ilmî yetersizliğimizden dolayı, medreseye karşı sûizan etmeye başlayacak."

Mevlâna Yakub bunu duyunca şöyle bir cevapta bulunmuştur:

"Siz yanlış düşünüyorsunuz. Siz burada büyük âlimler ve hocalar arasında bulunduğunuzdan dolayı kendinizi küçük görüyorsunuz ve böyle yapmanız da lazımdır. Fakat buradan ayrılıp dışarıya gittiğiniz zaman sizin asıl kıymetiniz bilinecek ve sizin gittiğiniz yerlerde başka kimseler olmayacaktır."²⁴

Mevlâna Yakub'un bu sözler hakikaten gerçekleşmiş ve Eşref Ali Tânevî hayat boyunca Hindistan müslümanları için İslâmî ilimler hususunda en büyük merci

²¹

A.y.

²²

A.e., C.I, s. 57.

²³

Destârbendi medreseden mezun olacağı zaman hocalar tarafından talebelere sarık takılıp cübbe giydirilmesi anlamına gelmektedir. Bu medrese geleneğinde yaygın olan mezuniyet töreni gibi bir faaliyettir.

²⁴

Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 73.

olmuştur. Hoca Azîzülhasan Meczûb bu hususu şöyle dile getirmiştir; “*Mevlâna Tânevî talebe iken Eşrefü't-tülebâ idi ve şimdi âlim iken de Eşrefü'l-ulema olmuştur*”.²⁵

Eşref Ali Tânevî İslâmî ilimlerin tahsili Darululûm-i Diyobend'de bitirdikten sonra Kırâat ilmi için Mekke'ye gitmiştir. Mekke'de temelleri Rahmetullah Hindî Efendi tarafından atılan Savletiyye Medresesi'nde bulunan meşhur Kârî Muhammed Abdullah Muhâcir Mekki'den kırâat dersi almıştır. Eşref Ali'nin kırâat ilmindeki mahareti ders yaparken cereyan eden bir olaydan daha iyi anlaşılabilir. Hocasından ders aldıktan sonra meşk ederken Tânevî o kadar güzel kırâat yapardı ki diğer talebeler Kârî Muhammed Abdullah ile onun okuyuşları arasında bir fark edemezler idi.²⁶

2. Hocaları

Eşref Ali Tânevî Hindistan'ın İslâmî ilimlerdeki yetkin ve otorite hocalarından ilim tahsil etmiştir. Onun ilmi kişiliğinin oluşumunda ve İslâmî ilimlerde büyük hizmetler yapabilmesinde etkin olan sebeplerden biri de zamanının en iyi ve mâhir hocalarından ilim tahsil etmesidir. Burada Tânevî'nin ilmi kişiliğinin oluşumunda müessir olan hocalarından kısaca bahsetmekte fayda vardır.

a. Mevlâna Fetih Muhammed Tânevî

Mevlâna Fetih Muhammed Tânevî, Eşraf Ali'nin ilk hocasıdır. Tânevî Farsça ve Arapça başlangıç kitaplarını kendisinden okumuştur. Fetih Muhammed İslâmî ilimlerde âlim olmakla birlikte aynı zamanda tasavvufta da yüksek mertebelere sahip derviş bir zat idi. Eşref Ali hocası Mevlâna Fetih Muhammed'den bahsederken “*İslâm dinine olan sevgim aslında Mevlâna Fetih Muhammed'in sayesinde. Mevlâna âşık bir zat idi. Ben Mevlâna'dan o kadar etkilenmişim ki bâliğ olmadığı zamanlarda bile teheccüd kılmaya başlamışım*”.²⁷

b. Mevlâna Muhammed Yakub Nânevteví (ö.1302/1884)²⁸

Eşref Ali Tânevî'nin tefsir ve hadis hocası olan Muhammed Yakub Nânevteví, aklî ve naklî ilimlerde mâhir bir âlim idi. Dârululûm Diyobend Medresesi'nin ilk hocalarından olan Nânevteví tefsir, hadis, fıkıh ve usul ilimlerinde mütebahhir bir âlim

²⁵ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 67.

²⁶ Gulam Muhammad, **Hayat-ı Eşref**, s. 32.

²⁷ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 75.

²⁸ Rahmetullah Nedvî, **Eşref Ali Tânevî**, Dimaşk, Dârü'l-Kalem, 2006, s. 31.

olmakla birlikte Arap edebiyatı ve şiirinde de otorite kabul edilirdi.²⁹ Kendisi sadece İslâmî ilimlerdeki maharetiyle değil bâtinî ilimler ve tasavvuftaki derecesiyle de bilinir. Mevlâna Yakub, Hacı İmdâdullah Mekki'nin halifesiydi. Eşref Ali Tânevî en fazla da ondan etkilenmiştir. Bu sebeple vaaz ve sohbetlerinde Mevlâna Yakub'u çokça anar ve onun sözleri naklederdi.³⁰

c. Mevlâna Muhammed Kâsım Nânevtevi (ö. 1297/1880)³¹

Mevlâna Muhammed Kâsım Nânevtevi (d.1248)³² Hindistan'ın en büyük İslam âlimlerinden biridir. Aklî ve naklî ilimlerde mâhir olan Kâsım Nânevtevi Hint İslam âlimler arasında felsefe hususunda da otorite olarak kabul edilmiştir. Mevlâna Hüseyin Ahmed Medenî, M. Kâsım Nânevtevi hakkında *"Mevlâna Kâsım Nânevtevi'nin kitaplarında öyle ilimler ve mârifetler vardır ki bundan önce başka hiçbir âlimin kitaplarında bulunmamıştır. Şah Veliyyullah'a verilmiş olan dinî hikmetinden bir hisse Mevlâna Kâsım'e de verilmiştir hatta bazı konularda Şah Veliyyullah'dan da üstün olmuştur."* söylemiştir.³³ Talebe iken aynı sınıfta ders alan Seyyid Ahmed Han, Mevlâna Nânevtevi'yi İmam Gazzâlî'den sonra en büyük İslam filozofu olarak kabul etmiştir.³⁴ Sadece ilim alanında değil ameli meydanda da mücahid bir zat idi. Nânevtevi 1857 savaşında aktif olarak rol almış ve Şamlı bölgesinde İngilizlere karşı savaşta komutanlık yapmıştır.³⁵ Kâsım Nânevtevi Tânevî'nin Dârülulûm Diyobend'e girişinden bir yıl sonra, kırk yedi yaşında³⁶ vefat etmiştir bu sebeple kendisinden medresede müfredat içinde hiçbir ders alamamış fakat birkaç defa Nânevtevi'nin Celâleyn Tefsiri dersine katılmak nasip olmuştur. Rivâyete göre Eşref Ali Tânevî hayat boyunca Nânevtevi'nin verdiği tefsir dersinden bahsetmiştir.³⁷

d. Mevlâna Mahmûd Hasan Diyobendî: (ö.1338/1920)³⁸

Mevlâna Mahmûd Hasan Diyobendî 1268h./1851 senesinde Uttar Pradeş eyaletine bağlı olan Birelî kasabasında doğdu. Babası eğitim müfettişi Zulfikar Ali,

²⁹ Abdulhay el-Hasenî, **Nüzhetü'l-havâtır**, Beyrut, Dâru İbn-i Hazm, 1999, s. 1403.

³⁰ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 68.

³¹ Menâzir Ahsen Geylanî, **Sevânih-i Kâsımî**, Lahor, Mektebe-i Rahmâniye, t.y., C.I, s. 45.

³² **A.e.**, C.I, s. 24.

³³ Seyfürrahman, **Mevlâna Eşref Ali Tânevî ki İlmî Hidmât** (Doktora Tezi), Sindh Jamshoro Üniversitesi, Jamshoro, Pakistan, 1992, s. 24.

³⁴ **A.y.**

³⁵ **A.y.**

³⁶ Menâzir Ahsen Geylanî, **Sevânih-i Kâsımî**, C.I, s. 45.

³⁷ Seyfürrahman, **Mevlâna Eşref Ali Tânevî ki İlmî Hidmât**, s. 26.

³⁸ Abdulhay el-Hasenî, **Nüzhetü'l-havâtır**, s. 1379.

Dârülulûm Diyobend'in kurucularından olup Arap dili ve şiiri, fıkıh ve usûl-i fıkıh alanlarında kitaplar yazan birisiydi.³⁹ Mahmûd Hasan Diyobendî Dârülulûm Diyobend'in ilk öğrencisi olup başta Kâsım Nânevteví ve Yakub Nânevteví olmak üzere çok sayıda büyük âlimlerden ders almış ve mezuniyetini müteakip 1292h./1875 senesinde Dârülulûm Diyobend'de müderris olarak göreve başlamıştır. Tarikat dersini Reşîd Ahmed Gengûhî'den alan Mahmûd Hasan sonra Mekke'ye gidip Şeyh Hacı İmdâdullah'dan Çiştîye silsilesine mensup olup ardından da hilafet almıştır. 1912 sonrasında Balkan ve Trablusgarp savaşları sebebiyle Osmanlı Hilafetine destek amacıyla çeşitli İngiliz aleyhtarî faaliyetler içerisinde bulunmuş ve Türklerle irtibat kurmak için gittiği Hicaz'da Ekim 1916'de Şerif Hüseyin tarafından tutuklanarak İngilizlere teslim edilmiştir. Mısır'a götürülen ve orada muhakeme edilen Mahmûd Hasan buradan Malta'ya sürgün edilerek (21 Şubat 1917) üç yıl kadar esir hayatı yaşamıştır. 12 Mart 1920 tarihinde serbest bırakılarak Hindistan'a götürülen Mahmûd Hasan vefatına kadar (30 Kasım 1920) dini siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Ona bu faaliyetleri sebebiyle daha hayatta iken Şeyhü'l-Hind lakabı verilmiş ve sonrasında bu lakapla meşhur olmuştur.⁴⁰

Mahmûd Hasan Diyobendî Eşref Ali Tânevî'nin çok sevdiği ve hürmet ettiği hocalarından biridir. Siyasi meselelerde ihtilaf etmesine rağmen Tânevî, Şeyhü'l-Hind hakkında "Zikr-i Mahmûd" isimli bir risale kaleme almıştır.⁴¹ Mahmûd Hasan Diyobendî'nin diğer meşhur öğrenciler arasında Enver Şah Keşmîrî, Senâullah Amritsarî, Ubeydullah Sindî, Kifâyetullah Dihlevî, Şebbîr Ahmed Osmanî, Hüseyin Ahmed Medenî, Muhammed İlyâs Kândehevî, Ahmed Ali Lâhorî ve Seyyid Muhammed Miyân yer almaktadır.⁴² Mahmûd Hasan'ın muhtelif alanlara dair eserleri de bulunmaktadır.

e. Mevlâna Menfât Ali Diyobendî (ö. 1327/1909)

Mevlâna Menfât Ali Diyobendî Hindistan'ın önde gelen fıkıh âlimlerinden biridir. 1284h.'ten 1292h. arasında Dârülulûm Diyobend'de okumuş ve Mevlâna Yakub Nânevteví ve Seyyid Ahmed Dihlevî gibi meşhur âlimlerinde ilim tahsil etmiştir. Mezun

³⁹ A.e., s. 1377.

⁴⁰ Abdulhamit Birişik, "Mahmûd Hasan Diyûbendî", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXVII, s. 366-367.

⁴¹ Seyfürrahman, **Mevlâna Eşref Ali Tânevî ki İlmî Hidmât**, s.30.

⁴² Mahmûd Hasan Diyobendî hakkında detaylı bilgiler için bkz. Abdulhamit Birişik, "Mahmud Hasan Diyûbendî", **DİA**, C.XXVII, s. 366-367.

olduktan sonra aynı medresede müderris olarak göreve başlayan Menfât Ali 1318 yılına kadar burada müderrislik yapmıştır. Dârülulûm'dan sonra Fetihpurî medresesi ve onun ardından Mevlâna Tânevî tarafından kurulan Câmiu'l-ulûm Kanpur medresesinde görevde bulunmuş ve 1327h. yılında vefat etmiştir. Matematik, fıkıh ve ferâiz ilimlerinde mâhir olan Mevlâna Menfât Ali'nin ferâiz ilmine dair önemli bir Urduca risalesi de bulunmaktadır. Mevlâna Tânevî Mevlâna Menfât Ali'den muhtasarları okumuştur.⁴³

f. Mevlâna Abdûlalî Mîratî (ö. 1340/1922)

Mevlâna Abdûlalî Mîratî Hint diyarlarında mütebahhir bir fakîh olarak bilinmektedir. Dârülulûm Diyobend'de Mevlâna Kasım Nânevteví ve Ahmed Ali Sehârenpurî gibi büyük âlimlerden ders almış ve 1312h. yılında Delhi'deki Hüseyin Bahş Medresesinde hocalık yapmaya başlamıştır. Mevlâna Abdûlalî çokça âlim yetiştirmiştir. Talebeler arasında başta Eşref Ali Tânevî olmak üzere Enver Şah Keşmîrî ve Hüseyin Ahmed Medenî de yer almaktadır. 1340h. senesinde vefat etmiş ve Şah Velîyullah makberesinde defnedilmiştir.⁴⁴

D. Tedris Hayatı

Bir âlimin hayatında ilim tahsili kadar ilmini başkalarıyla paylaşması ve geleneğini temsil edecek olan öğrenciler yetiştirmesi de önemlidir. İyi bir tahsil hayatı geçirdikten sonra aldığı ilimleri hazmeden ve dini ilmî konular üzerinde derinliğine düşünen Eşref Ali Tânevî bir yandan eser telifine devam ederken öte yandan da öğrenciler yetiştirmiştir. Ona özellikle bu aşamadan sonra artık Mevlânâ Eşref Ali Tânevî, Hakîmü'l-Ümmet gibi hitaplarla hitap edilmeye başlanmış ve toplumda sözü dinlenir bir kişi haline gelmiştir. İşte bu başlık altında Mevlâna Tânevî'nin tedris hayatı ve öğrencilerinden kısaca bahsetmek uygun olacaktır.

⁴³ Rahmetullah Nedvî, **Eşref Ali Tânevî**, s. 38-39.

⁴⁴ Rahmetullah Nedvî, **Eşref Ali Tânevî**, s. 39; Abdulhay el-Hasenî, **Nüzhetü'l-havâtir**, C. VIII, s. 267

1. Müderrisliği

Mevlâna Eşref Ali Tânevî Dârülulûm Diyobend'den mezun olduktan sonra Kanpur şehrindeki Feyz-i Âm medresesinde ders vermeye başlamış,⁴⁵ bazı sebeplerden dolayı üç-dört ay sonra buradan ayrılıp memleketine dönmeye niyet etmişken Kanpur halkının ısrarı üzerine Kanpur'un Tapkapur mahallesinde kendisi için kurulan yeni bir medresede hocalık yapmaya başlamıştır. Tânevî, Tapkapur mahallesinde Camiu'l-ulûm adıyla açılan medrese'de tam 14 sene müderrislik yaptıktan sonra şeyhi İmdâdullah Tânevî'nin talebi üzerine memleketi Tâne Bavan'a dönmüştür.⁴⁶ O sonraki zamanlarda yaptığı bir sohbet Kanpur hakkında şöyle demiştir: *"Kanpur'daki insanlar beni çok sevdiler. Eğer Hacı Sâhibin (Hacı İmdâdullah Tânevî'nin) emri olmasaydı, ben asla onları bırakmazdım."*⁴⁷ Eşref Ali Tânevî Kanpur'da yaşarken sadece medresede ders ile meşgul olmamıştır. Burada geçen on dört sene zarfında çeşitli camilere ve yerlere gidip vaazlar etmiş, gerekli birçok konuda kitaplar yazmış ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun bütün Hindistan'da meşhur olması bu yıllara rastlar.⁴⁸

Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus Mevlâna Tânevî'nin dini ilimlerin öğretilmesi yolunda gösterdiği hassasiyet ve ihlasıdır. Kanpur Camiu'l-ulûm Medresesi'nde görev yaparken bir ara medreseden aldığı maaştan rahatsız olmuş, Allah rızası için dine hizmet etme arzusu ile Delhi'ye giderek geleneksel tıp ilmi okumayı planlamıştır. Bu planlama sadece zihinde kalmamış, bizzat Delhi'ye gidip Hâkim Abdulmecid Han'dan⁴⁹ tıp okumaya başlamıştır. Fakat on beş gün geçmemiştir ki Kanpur'daki sevenleri onun geri dönmesi için ısrarda bulunmuşlardır. Tânevî da onların ısrar etmeleri üzerine tıp tahsilini bırakıp yine medresede müderrislik yapmayı kabul etmiştir.⁵⁰ Hacı İmdâdullah, Eşref Ali'nin medreseye geri dönmesine ait haber alınca Mevlâna Tânevî'ye şöyle bir mektup yazmıştır:

"Sizin tıp tahsilini bırakıp Kanpur'a geri dönerek İslâmî ilimlerle meşgul olmanız beni çok sevindirdi. Allah size bu hususu mübarek kılsın. Ben size önceden de söylemiştim: Dine sıkıca sarılın, dünya kendi kendine size

⁴⁵ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 74.

⁴⁶ **A.e.**, C.I, s. 77,85.

⁴⁷ **A.e.**, C.I, s. 78.

⁴⁸ **A.e.**, C.I, s. 84.

⁴⁹ Gulam Muhammad, **Hayat-ı Eşref**, s. 35.

⁵⁰ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 317.

gelecektir. Nitekim siz âlimler Peygamberlerin varislerisiniz. Allah sizi insanların hidâyeti için yaratmış ve size büyük mertebeler ihsan etmiştir. Siz de her zaman maksudunuzu (İslâm dinini) her şeyin önüne koymalısınız.”⁵¹

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Eşref Ali, şeyhi Hacı İmdâdullah'ın tavsiyesi üzerine 14 sene Camiu'l-ulûm Medresesinde müderrislik yaptıktan sonra safer 1315'te memleketi Tâne Bavan'a geri dönmüş ve şeyhinden kalan hangâhı vaaz ve sohbet meclisleriyle yeniden diriltmiştir. Eşref Ali Tânevî müderrisliği terk ettikten sonra hayatın sonuna kadar tasnif, telif, fetva ve irşad gibi tüm faaliyetlerini Tâne Bavan'dan yürütmüştür.⁵²

2. Talebeleri

Eşref Ali Tânevî'nin Kânpur'da müderrisliğe başlamasından sonra geçen yaklaşık on dört yıllık⁵³ tedris hayatı boyunca onlarca talebe onun rahle-i tedrisinden geçerek Hint alt kıtasının çeşitli yerlerinde İslâm'a hizmet etmek üzere yola çıkmıştır.⁵⁴ Bunların bir kısmı ilimde şöhret bakımından hocalarına yaklaştı ve adlarından söz ettirmişlerdir. Mevlâna Tânevî'den ilim tahsil eden önde gelen isimler arasında Muhammed İshak Berdvanî, Muhammed Raşid Kanpurî, Ahmet Ali Fetihpûrî, Fazl-ı Hak Bârabenkî, Şah Lütfü'r-Rasûl Bârabenkî, Hakîm Muhammed Mustafa Bicnorî ve Zafer Ahmed Osmanî⁵⁵ gibi âlimler yer almaktadır.

E. Vefatı ve Hakkında Söylenenler

Mevlâna Tânevî hayatın sonuna kadar şeyhinin tavsiye üzere Tâne Bavan'da irşad ve ilim faaliyetlerine devam ettikten sonra, 16 Recep 1362 (19 Temmuz 1943) salı günü yatsı namazından sonra vefat etmiştir. Vefat ettiğinde ömrü hicrî yıl hesabıyla 82 yıl, 3 ay 11 gün olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁶ Cenaze namazı vasiyeti

⁵¹ Eşref Ali Tânevî, **Mektûbat-ı İmdâdiyye**, Tâne Bavan Muzafer Nagar, Mektebe-i Te'lifât-ı Eşrefiyye, 1221 Hicrî, s. 6.

⁵² Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 85.

⁵³ **A.y.**

⁵⁴ Mevlâna Tânevî'den ders alan talebeler hakkında detaylı bilgileri için bkz. Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.III, s. 468; Gulam Muhammad, **Hayat-ı Eşref**, s. 38.

⁵⁵ Zafer Ahmed Osmanî hakkında detaylı bilgiler için bkz. Ebubekir Sifil, "Zafer Ahmed Tehânevi", **DİA**, C.XLIV, s. 67-68; Zafer Ahmed Osmanî, **İ'lâü's-Sünen**, Karaçi, İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Uiûmi'l-İslamiyye, 1418h., C.I, s. 24-27.)

⁵⁶ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.IV, s. 7.

üzerine Mevlâna Zafer Ahmed Osmanî tarafından kıldırılmış⁵⁷ ve kendisi tarafından vakfedilen bir mezarlığa⁵⁸ defnedilmiştir.⁵⁹

Âlimin ölümü âlemin ölümüdür denilmiştir. Mevlâna Eşref Ali Tânevî vefat ettiği zaman Hindistanlı alimler tarafından pek çok taziye yazısı kaleme alınmıştır. Burada Mevlâna Tânevî'nin vefatı üzerine söylenenlerden bazılarını nakletmek istiyoruz. Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin vefatı üzerine Delhi'de yayımlanan en meşhur dergilerden biri olan *el-Burhân* dergisinin Ağustos 1943 sayısında hakkında şöyle bir yazı çıkmıştır (özetle):

“... Bazı ölümlerde insanlar birkaç göz yaşı döküp kendi dertlerini beyan eder fakat bazı ölümlerde insanlar kendi kalplerindeki sükûnet ve itminanı kaybederler ve ölen kişinin gitmesiyle hep birlikte bir dert ve gam âlemi içinde kalırlar... Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin vefatı da böyle bir vefat idi... Kendisi zahîrî ve bâtınî ilimlerin bir hazinesiydi. Kaleme aldığı eserler de ilmin birer madeni niteliğindedir... Tasavvufta üst makam sahibi idi... Kendisi dünyevi işleri terk edip bir derviş gibi yaşamış olsa da dünyanın en büyük ilim, siyaset ve servet sahipleri kendisinden istifade etmişlerdir... Epey konuda Hintli âlimlerin bir grubu kendisi ile ihtilaf etmiş ise de takvasını, ilmî maharetini ve basiretini her zaman tasdik etmişlerdir... Binlerce insan onun sayesinde ıslah olmuştur.”⁶⁰

Abdulhay el-Hasenî onun hakkında “*Eşref Ali Tânevî büyük Rabbanî âlimlerinden biriydi. Allah, onun vaazları ve tasnif ettiği kitapları vesilesiyle akide ve amel hususunda insanlara çok fayda sağladı. Epey zamandır Hindularla kaldıklarından dolayı Hinduların cahiliye adetleri ve bidatleri müslümanların hayatlarına, evlerine hatta sevinç ve üzüntü zamanlarındaki faaliyetlerine kadar girmişti. Fakat Tânevî'nin kitapları ve sohbetleri vesilesiyle binlerce müslüman akide ve amel bakımından ıslahı buldular.*”⁶¹ derken Seyyid Süleyman Nedvî şunları yazar:

“Hakîmü'l-Ümmet, Müceddid-i tarikat, büyük âlim şeyh Eşref Ali Tânevî uzun zamandır fıkıh ve tasavvuf arasında olan uyumsuzluğunu, her ikisini birleştirerek

⁵⁷ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 708.

⁵⁸ Kabristân-ı İşk-bazân (Mezarlık).

⁵⁹ Gulam Muhammad, **Hayat-ı Eşref**, s. 80.

⁶⁰ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 711-713.

⁶¹ Rahmetullah Nedvî, **Eşref Ali Tânevî**, s. 5.

kendi kalemiyle bitirmiştir. Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin imanın asıl hakikatinden perdeyi kaldırmasıyla, fıkıhın ince bahislerini açığa çıkartıp kolay bir üslupla beyan etmesiyle, tasavvufun sırlarını ve Rabbanî hikmetlerini anlatmasıyla ve diğer birçok hususta talim ve terbiyesiyle yaklaşık yarım asır insanlar ondan çok istifade ettiler ve bundan dolayı ona Hakîmü'l-Ümmet lakabı verdiler. Aslında Mevlâna da bunu hak ediyordu.”⁶²

Onun en iyi bilinen öğrencilerinden ve müritlerinden birisi olan müfessir ve mütefekkir Abdulmâcid Deryâbadi ise kendi düşüncesini şöyle beyan eder: *“Allah bu asırda bize kâmil bir veliyi ziyaret etmeyi nasip etti... İslam'a hizmet eden başka âlimler de mutlaka mevcuttur; fakat Mevlâna Eşref Ali Tânevî bir başka idi. Hiçbir alim onun naziri olamaz.”*⁶³ Son Osmanlı âlimlerinden M. Zahid Kevserî'nin Tânevî ile ilgili tanıklığı şöyledir: *“Mevlâna Eşref Ali Tânevî Hint diyarında bulunan ulemâ ve meşâyihin yegâne şeyhi idi. Kendisi büyük muhaddis ve basiret sahibi bir âlim idi. Hakîmü'l-Ümmet Mevlâna Eşref Ali Tânevî pek velûd bir alim olup arkasında yaklaşık 500 eser bırakmıştır.”*⁶⁴

Tüm dünya müslümanlarının yakından tanıdığı büyük davetçi ve edîb Ebû'l-Hasan Ali Nedvî'nin Mevlâna Eşref Ali Tânevî hakkında beyanı şu şekildedir:

“Şeyh Eşref Ali Tânevî büyük muslih, kendi döneminde en çok eser kaleme alan büyük bir âlim idi. Hindistan'daki insanlara akide, amel, nefsin ıslahı ve Allah'a yakınlaşma gibi konularda çok fayda sağlamıştır. Hindistanlılar onun dışında başka hiçbir âlimin yazdığı eserlerden bu kadar fayda görmemişlerdir... Nefsin terbiyesi ve ahlakın tehzibi için müracaat edilen bir zât idi. Uzak diyarlardan bile Ona bu maksat için gelen çok sayıda insan vardı. Mevlâna Eşref Ali Tânevî müritlerinin terbiyesi ve irşad faaliyetlerinde en yüksek mertebe sahib idi. Mevlâna nefis ve şeytanın gizli hamlelerini anlayıp gerekli tedavi tavsiye eden biri idi.”⁶⁵

Mevlânâ Abdülbari Nedvî onun hakkında *“Binlerce müslüman kendisinden istifade etmiştir. Akaid, ibadet ve ahlak konusunda doğruları anlatan ve uzun zamandır gayr-i müslimleriyle birlikte yaşamaları sebebiyle müslümanlar arasında*

62

A.y.

63

Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 711.

64

Rahmetullah Nedvî, **Eşref Ali Tânevî**, s. 5.

65

A.y.

zuhur eden bidatlere karşı dik duran bir kimse idi.”⁶⁶ diye şahitlikte bulunurken talebelerinden Müfti Muhammed Şefi’ Diyobendî hocasını şöyle tanıtır: “Mevlâna Tânevî Allah’ın âyetlerinden bir âyeti idi. Kendilerini görünce Allah’ı hatırlatan zâtlardan biri olan Hakîmü’l-Ümmet zamanında büyük âlimlerin bile müracaat ettiği bir zât idi. O Hindistan’daki şeyhlerin şeyhiydi.”⁶⁷

II. EŞREF ALİ TÂNEVÎ’NİN ESERLERİ

Mevlâna Eşref Ali Tânevî’nin XX. yüzyılda yaşayan Hintli müslüman âlimler arasında en fazla eser kaleme alan kişi olduğu söylenebilir. Kur’ân ilimleri, tefsir, hadis ilimleri, hadis, kelam, fıkıh usûlü, fıkıh, tasavvuf ve Hintli müslümanların sosyal ve siyasal meseleleri gibi pek çok hususa temas eden eserler yazan Eşref Ali Tânevî, arkasında yaklaşık 800⁶⁸ civarında eser bırakmıştır.⁶⁹ Tânevî Arapça, Farsça ve Urduca dilinde eserler kaleme almıştır. Bazı âlimler Tânevî’nin yazdığı eserlere baktıkları zaman “Mevlâna Tânevî’nin üzerinde Allah’ın özel bir lütuf ve bereketi vardır.” demişlerdir. Yoksa nicelik ve nitelik açısından bu kadar çok eser kaleme alması, özellikle siyasi karmaşanın fazla olduğu bir dönemde aklen mümkün görünmemektedir. Mevlâna Tânevî, bir araştırma merkezi tarafından bile zor yapılabileceği işleri tek başına yapmış hatta en iyi şekilde yapmayı başarmıştır.⁷⁰ Hatta Mevlâna Tânevî’nin kendisi bile ileri yaşında bir sohbet esnada “Bazen ben bile bu kadar eseri nasıl yazabildim diye şaşırıyorum. Hakikat budur ki bu sadece Allah’ın yardımıyla olmuştur, benim böyle bir kabiliyetim yoktur.”⁷¹ demiştir.

Mevlâna Eşref Ali Tânevî Hint İslâm toplumunun yaygın olarak kullandığı Urduca’yı eser telifi için uygun görmüş ve bu dilde hem nesir hem de nazım olarak çok sayıda eser kaleme almıştır. Yazdıkları kitaplar arasından *Tecvid’ül-Kur’ân* ve *Zîr u Bam* mesnevisi nazım, diğerleri ise nesirdir. Arapça’da yazılan kitapların sayısı on dört⁷² olurken Farsça’da yazılmış olan kitapların sayısı ise üçtür.⁷³ Diğer kitaplar ise

⁶⁶ A.y.

⁶⁷ A.y.

⁶⁸ Detaylı bilgiler için bkz. Abdülhak, **Te’lifât-ı Eşrefiyye**, Lucknow, Adebî Press, 1354 Hicrî.; Muhammed Abdulhay, **Fihrist-i Te’lifât-ı Hakîmü’l-Ümmet**, Karaçi, Maktabâ Darululûm, 1428 Hicrî.

⁶⁹ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 369.

⁷⁰ Abdüşşekûr Tirmizî, **Eşrefü’l-Maârif**, Lahor, Kütüphâna Camilî, 2001, s. 2-4.

⁷¹ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 656.

⁷² Abdülhak, **Te’lifât-ı Eşrefiyye**, s. 2.

⁷³ Mesnevi Zîr u Bam, Ta’lîkât-ı Tirmizî, Akâid-i Bâni-i Kalij (College). (Bkz. Abdülhak, **Te’lifât-ı Eşrefiyye**, s. 2).

Urduca'da yazılmıştır.⁷⁴ Kendisinin yazdığı eserler dışında hayatı boyunca verdiği vaazları, tasavvuf sohbetleri ve günlük meclislerindeki konuşmaları bile talebeleri ve müridleri tarafından kaleme alınıp yayımlanmıştır. Mevlâna Tânevî'nin melfûzâtı⁷⁵ ve mevâizinde⁷⁶ o kadar faydalı bilgiler ve günlük hayata dair yönlendirmeler vardır ki halk için sadece vaazları bile İslâm'a uygun bir şekilde yaşamak için yeterlidir. Mevlâna Tânevî'nin kitaplarının bir listesi Abdülhak Fetihpûrî tarafından *Te'lîfât-ı Eşrefiyye* adıyla yayımlanmıştır.⁷⁷ Biz bunlardan özellikle tefsir alanında kaleme alınanlar ile diğer alanlarda kaleme alındığı halde ciddi bir öneme haiz olanları kısaca tanıtacağız.

A. Tefsir ve Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri

Eşref Ali Tânevî Kur'ân-ı Kerim ile ilgili ilimlerde çok sayıda önemli eserler vücuda getirmiştir. Bunlar içerisinde şüphesiz en önemli ve en meşhur eseri Beyânü'l-Kur'an adlı tefsirdir. Beyânü'l-Kur'ân tefsiri Urdu dilinde kaleme alınan tefsirler arasında özel bir yere sahiptir. Mevlâna Tânevî'nin Kur'ân tefsiri ile özel bir ilgisi vardı. Şeyh Hacı İmdâdullah'ın, Mevlâna Tânevî'ye tefsir ve tasavvuf ilminde mütebahhir bir âlim olabilmek için husûsî dua ettiği rivâyet edilmektedir. Mevlâna Tânevî kendisi bu iki alanda çok sayıda eser kaleme yazabilmesinde şeyhinin duasının bereketi olduğunu inanmaktaydı.⁷⁸ Ayrıca o, bir defasında Hz. Abdullah b. Abbas'ı (r.a.) rüyasında görmüş ve kendi beyanına göre, o rüyadan sonra Kur'ân ilimlerine olan ilgisi artmıştır.⁷⁹

Eşref Ali Tânevî'nin Kur'ân ilimlerine ve tefsire dair eserleri Türkiye'de bilinmemektedir. Bundan dolayı Kur'ân ilimlerine dair eserler hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda olduğunu düşünüyoruz.⁸⁰

⁷⁴ Abdurrahman, *Sîret-i Eşref*, s. 369.

⁷⁵ Mevlâna Tânevî'nin melfûzat hakkında detaylı bilgiler için bkz. Abdülhak, *Te'lîfât-ı Eşrefiyye*, s. 48-75.

⁷⁶ Mevlâna Tânevî'nin mevâiz hakkında ayrıntılar için bkz. Muhammed Abdulhay, *Fihrist-i Te'lîfât-ı Hakîmü'l-Ümmet*, s. 17-201.

⁷⁷ Gulam Muhammed, *Hayat-ı Eşref*, s. 85.

⁷⁸ Azîzülhasan Meczûb, *Eşrefü's-sevânih*, C.I, s. 267.

⁷⁹ Abdüşşekûr Tirmizî, *Eşrefü'l-Maârif*, s. 5.

⁸⁰ Kur'ân ilimleriyle ilgili diğer eserlere dair ayrıntılı bilgiler için bkz. Abdülhak, *Te'lîfât-ı Eşrefiyye*, s. 11-14; Muhammed Abdulhay, *Fihrist-i Te'lîfât-ı Hakîmü'l-Ümmet*, s. 203-207.

1. Tefsir, Kur'ân Tercümesi ve Kur'ân İlimlerine Dair Eserler

a. *Beyânü'l-Kur'ân: Beyânü'l-Kur'ân* tefsiri çalışmamızın ana mevzusu olduğu için eser hakkındaki bilgiler detaylı bir şekilde bir sonraki bölümünde zikredilecektir.

b. *Ref'ü'l-benâ fi nef'i's-semâ*: Bu eser bir sorunun cevabı mahiyetinde hazırlanmış olup Bakara sûresinin 22. âyetin tefsiridir. Geçmiş ulema ve müfessirler genellikle yeryüzünün faydalarından bahsetmişlerdir fakat gökyüzünün faydalarından bahseden bu kısa eseri ilk defa böylesi orijinal bir konuyu ele almış olmaktadır.

c. *Tabsîrû'z-zuccâc*: Hz. Peygamber'in (s.a.) İsrâ ve Miracına dair bazı âyetlerin tefsiri tasavvufî bir bakış açısı ile yapılmıştır. Eserin yanında Enver Şah Keşmirî'nin Arapça kasidesi de basılmıştır.

d. *Ahsenü'l-esâs fi'n-nazari's-sâni fi tefsiri'l-makâmâtî's-selâs*: Bu risale aslında Bakara sûresinin üç âyetin tefsiridir.

e. *et-Taksîr fi't-tefsir*: Bu eser Kur'ân tefsiri hususunda sadece akli esas alıp hadis rivâyetleri göz ardı eden ve fâsid kıyas yaparak tefsir eserleri yazan Ehl-i Kur'ân çizgisindeki zevatın hatalı tevillerine ve bunların tashihine dair yazılmış bir eserdir. Eserde ayrıca Kur'ân'ı tefsir edebilmek için gereken usuller de zikredilmiştir.

f. *el-Hâdî li'l-hayrân fi vâdii Tafsîli'l-beyân*: Kur'ân meali ve tefsiri niteliğindeki *Tafsîlü'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân* (I-III, Dâru'l-İşâat Pencâb, Lahor 1930) adlı eserin müellifi Seyyid Mümtaz Ali Diyobendî eserini Mevlâna Tânevî'ye bir takriz yazması için göndermiş Tânevî de eserde görmüş olduğu bazı yanlışları tashih etmek ve bazı konulara dair müdellel cevaplar vermek üzere bu risaleyi kaleme almış ve müellifine göndermiştir. Tânevî'nin bu risalesi müstakil olarak da yayımlanmıştır.

g. *Tercüme-i Kur'ân-ı Kerîm*: 1323/1905 yılında tamamlanmış ve ilk defa Delhi'de Matbaa-i Müctebâ'te 1326/1908 yılında basılmıştır. Çok sayıda müstakil ve başka eserlerle birlikte baskısı yapılmıştır.⁸¹ Kur'ân-ı Kerim'in Urduca satır altı tercümesidir. Kur'ân kelimelerinin altında akıcı bir üslubuyla yapılmış olan bu tercüme âlimler tarafından sahîh ve müstenid bir tercüme olarak kabul edilmektedir.

⁸¹ Yalnız Kur'ân tercümesinin çeşitli baskılarda isim değişikliği görülmektedir. Örneğin Tercüme-i Kur'ân Şerif, Müciznuma Tercüme vs. Detaylı bilgiler için Bkz. Sâliha (b.) Abdulhakîm Şerefüddîn, **Kur'ân-ı Hakîm key Urdu Terâcim**, Kadimi Kütübhâne, Karaçi, ts., s. 278-290.

h. *Islâh-ı Tercüme-i Dihlevîyye* (Matbaa Bilalî, Sadhora/Anbala, t.y.): Aynı zamanda bir devlet görevlisi ve roman yazarı olan Deputy Nezir Ahmed Dihlevî'nin (1830-1912)⁸² hazırlamış olduğu *Kur'ân-ı Mecîd Mütercem* (Delhi 1313/1895) adlı Kur'ân tercümesinde olduğu düşünülen muhtelif türden yanlışları tashih etmek maksadıyla hazırlanmış 56 sayfalık bir eserdir. Nezir Ahmed'in tercümesi yayımlandıktan sonra başka ilim adamları da tercüme hakkında bazı itirazlarda bulunmuşlardır.⁸³

î. *Islâh-ı Tercüme-i Mirza Hayret* (Matba-i Kayyûmî, Kânpûr, t.y.): Mirza Hayret Dihlevî'nin Delhi'de yayımlanan Kur'ân'ın tercümesinde var olduğu düşünülen yanlışların ıslahı için kaleme alınmış 16 sayfalık bir risaledir.⁸⁴

j. *et-Tevâcuḥ bimâ yeta'allaku bi'l-müteşâbih*: Kur'ân ilimlerinin en derin meselelerinden bir olan müteşâbihât konusuna dair önemli bir risaledir. Risâle Beyanü'l-Kur'ân'ın yeni baskılarından Al-i İmrân sûresinin tefsirinin baş kısmına da eklenmiştir.

k. *Sebku'l-gâyât fî neski'l-âyât*: Arapça olarak kaleme alınan eser Nazmü'l-Kur'ân ilmine dair olup Kur'ân-ı Kerim'in başından sonuna kadar âyetlerin birbirleriyle olan rabt ve münâsebetleri beyan edilmiştir.

l. *Tasvîrü'l-mukatta'ât li-teysîri ba'zi'l-ibârât*: Beyzâvî tefsirinde hurûf-i mukatta'aât bahisine dair bir Arapça risalesidir. Bu eser müderrisler tarafından epey makbûl görülmüştür.

m. *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Karaçi, İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslamiyye, 1418h.): Beş ciltlik bu eser her ne kadar Mevlâna Tânevî kendisi yazmamış olsa da eserin bütün planlaması kendisi tarafından yapılmıştır. Bu sebeple bizde eseri burada zikretmek uygun gördük. Mevlâna Tânevî bu eser dört kişilik bir heyete tevdi etmiştir. Zafer Ahmed Osmanî, Cemîl Ahmed Tânevî, Muhammed Şefî' ve Muhammed İdrîs

⁸² Abdulhamit Birışık, "Nezîr Ahmed Dihlevî", *DİA*, 3. baskı, Ankara 2019, C. EK 2, s. 353-355.

⁸³ Eşref Ali Tânevî, *Islâh-ı Tercüme-i Dilhevî*, Kütüphane Dâru'l-ulûm Karaçi, t.y. (Detaylı bilgiler için bkz. Seyyid Hamîd Şettârî, *Kur'ân-ı Mecîd key Urdû Terâcîm u Tefâsîr ka Tenkîdî Mütâla'a*, Haydarâbâd 1982, s. 460-470; Sâliha Abdülhakîm Şerefeddin, *Kur'ân-ı Hakîm key Urdû Terâcîm*, Karaçi, 1981, s. 243-244.)

⁸⁴ Eşref Ali Tânevî, *Islâh-ı Tercüme-i Mirza Hayret*, Kütüphane Dâru'l-ulûm Karaçi, t.y.

Kandehlevî'den oluşan bu heyeti tarafından yazılan bu eser, Kur'ân-ı Kerim'den istinbat edilen itikadî, fikhî ve usulî meseleler ihtiva etmektedir.⁸⁵

2. Kıraat İlmine ve Tecvide Dair Eserler

a. *Cemâlü'l-Kur'ân*: Kırk altı sayfalık risalede Tecvid ilminin mehâric, kelimelerin sıfatları, izhâr, ihfâ, ibdâl, idğâm gibi konuları ve ıstılâhları örnekleriyle zikredilmiştir.

b. *Tecvîdü'l-Kur'ân*: Eserinde çocukları için tecvîd kaideleri manzum bir şekilde beyan edilmiştir. Ayrıca *Yâdigâr-ı hakku'l-Kur'ân* adıyla ihtisar edilip bazı yeni bilgiler ile de basılmıştır. Risalede Kur'ân tilavetinde dikkat edilmesi gereken hususlar ve tecvîd kaideleri kısaca beyan edilmiştir.

c. *Hukûku'l-Kur'ân maa Ahkâmu't-tecvîd* (İdare İfâdât-ı Eşrefiyye, Leknev 1431): Muhammed Zeyd Mezâhirî Nedvî tarafından Eşref Ali Tânevî'nin konuşmalarından ve yazılarından derlenmiş Kur'ân öğrenmenin hukukuna ve Kur'ân tilavetinde riâyet edilmesi gereken tecvid kurallarına dair kuşatıcı bir çalışmadır.

d. *Âdâbü'l-Kur'ân*: Mevlâna Tânevî bu muhtasar çalışmasında kendi döneminde Kur'ân tilavetinde ortaya çıkan yanlışları beyan edip düzeltmek için çok faydalı uyarılarda bulunmuştur.

e. *Müşâbihâtü'l-Kur'ân li teravîh-i Ramazân*: Teravîh kıldırılırken hafızların müşâbihâtten ötürü nerelerde hata yaptıklarını belirten ve bu hatâlardan sakınabilmek için dikkat edilmesi gerekenleri beyan eden önemli bir risaledir.

f. *Zuhûrû'l-Kur'ân min südürî's-sibyân*: Kur'ân-ı Kerim'in diğer birçok mucizevi taraflarıyla birlikte onun tamamının küçük çocuklar tarafından bile ezberlenebilmesi de ayrı bir mucizevi boyutu taşımaktadır. Bu risalede küçük yaşlarına rağmen Kur'ân-ı Kerim'i hıfzedebilen çocukların hikayeleri zikredilmiştir.

g. *Raf'ul-hilaf fi hükm'il-evkâf*: Kur'ân kıraatinde vakfedilmesi gereken bazı yerlerde kurrâ arasında ihtilaf mevcuttur. Bu risalede söz konusu ihtilafı tevcih ve tatbik yoluyla refetmeye çalışılmıştır. Kârî Muhammed Ali Celâlâbâdî'nin *İsbât-ı Vakf-ı Lâzım* adlı kitabının yanında da basılmıştır.

⁸⁵

Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammet Ali TEKİN, **Zafer Ahmed Osmânî ve Hadisçiliği** (Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2020. s. 92-94.

h. *Vücûhü'l-mesânî maa tevcîhi'l-kelimât ve'l-me'ânî*: Kiraat ihtilaflarına dair Arapça bir eserdir. Kiraat ihtilaflarının özet bir şekilde beyan edildiği bu eserin sonuna tecvîd ve kırâat ilmine dair bazı önemli kaideler de yer almaktadır.

i. *Ziyâdât alâ kütübi'r-rivâyât*: Risâlede meşhur olmayan kırâat rivâyetlerinden bahsedilmiştir. Eser bazı tashihleriyle birlikte *Zenâbât limâ fi'r-rivâyât* adıyla da basılmıştır.

j. *Tenşîtü't-tab'a fî icrâi's-seb'a*: Kırâat-i Seb'a ve onların râvilerinden bahseden oldukça önemli bir risaledir.

k. *Takrîru ba'zı'l-benât fî tefsir ba'zı'l-âyât*: Mevlâna Tânevî bazı âyet mealleri ve kısa tefsir notları içeren bu risaleyi kendisinden Kur'ân meali okumaya başlayan yakın aile çevresinin kızları için yazmıştır.

B. Diğer Önemli Eserleri

Mevlâna Eşref Ali Tânevî Kur'ân ilimleri dışında da yaklaşık bütün İslâmî ilimlere dair eserler yazan bir âlimdir.⁸⁶ Burada Tânevî'nin yazdığı bazı önemli eserler hakkında bahsetmek uygun olacaktır.

1. *el-İntibahâtu'l-müfidâ ani'l-iştibahâti'l-cadîdâ* (Karaçi, Mektebetü'l-Buşra, 2011): Bu eserde akaid konularında bilim adına akla dayanılan şüphelerine cevap verilmeye çalışılmıştır. Eser 74 sayfalık bir risale mahiyetindedir. Eserin başında görünüşte akli şüphe gibi görülen fakat dikkat-i nazar ile bakıldığı zaman onların yanlış kıyaslamanın neticesi olduğunu ortaya çıkaran yedi usul zikredilmiştir. Sonra ise bu usullara göre İslâm'ın akâid meseleleri mesele; Allah'ın varlığı, tevhid, risâlet, Kur'ân, hadis, icma, kıyas, kader, melek, cin, kabir azabı, cennet, cehennem, mizan ve sirât köprüsü gibi akâid meseleleri ve bunların dışında bazı fûrûi meseleler hakkında temin edici cevaplar verilmiştir.

2. *Hayatu'l-müslimîn* (Karaçi, İdaratu'l-Maarif, 1419 h.): 192 sayfalık bu eserde İslâm dininin bütün önemli konular maddeler halinde beyan edilmiştir. Bu eser Mevlâna Tânevî'nin çok iltifat ettiği bir eserdir. Hatta bu eser hakkında Tânevî'nin "*Ben âhirette yazdığım kitaplarım arasından hiçbirinden bir karşılığı alacağını*

⁸⁶ Tânevî'nin yazdığı eserler hakkında detaylı bilgiler için bkz. Muhammed Abdulhay, *Fihrist-i Te'lîfât-ı Hakîmü'l-Ümmet*; Abdülhak, *Te'lîfât-ı Eşrefiyye*.

beklemiyorum fakat Hayatu'l-müslimîn eserinin benim necatıma vasile olacağına inanıyorum. Bütün hayatımın sermayesi bu eserdir."⁸⁷ dediği rivâyet edilmektedir.

4. *Neşrû't-tîb fi zikri Nabiyi'l-Habîb* (Lahore, Mushtaq Book Corner, 2003): Peygamber Efendimiz'in (s.a.) siret konusunda Urduca da yazılan çok önemli ve oldukça farklı bir eserdir. Tânevî eserinde siret hakkında çelişki içerisinde görülen hadis rivâyetler arasında te'vil etmeye çalışmıştır.

5. *Kelîd Mesnevi-i Maânevi Şerif* (Multan, İdare-i Telîfât-ı Eşrefiyye, 1427h.): Mevlânâ Celâeddîn Rûmî'nin Mesnevisi'nin 10 ciltlik şerhidir. Bu eserde Mevlâna Tânevî Mesnevi'de zikredilmiş olan bütün tasavvuf meselelerini şeriata uygun bir şekilde şerh ederken şeyhi İmdâdullah Tânevî'nin ifadelerine de epey yer vermiştir. Eser Mesnevi'nin Urduca'da yazılan şerhler arasında en meşhurdur.

5. *Behişt-i Ziver* (Karaçi, Daru'l-işâ'at, 2002): Mevlâna Tânevî'nin en meşhur kitaplardan biridir. Esâs olarak kadınlar için yazılmasına rağmen erkekler için de çok faydalı eserdir. Yüzlerce defa çeşitli yayın evleri tarafından basılmış ve başka dillere çevrilmiştir. Eserinde bir müslümanın doğumdan ölümüne kadar bütün dini ve sosyal meseleler hakkında izlenmesi gereken yolu belirlenmiştir.

III. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bir âlimin hayatından bahsedildiği zaman onun hayatta iken yaptığı hizmetlerinden bahsedilmekle birlikte vefatından sonra gerek eserlerinin etkisi gerekse de diğer insanlar üzere olan tesirinden de bahsedilmesi gerekir. Dolayısıyla bu başlık altında Mevlâna Tânevî'nin genel de İslâmî ilimler özelde de tefsir ilmindeki yerinden bahsedilecektir. Bununla birlikte hayatının yaklaşık son 40 senesini Hangâh-ı Eşrefiyye'de geçirmiş ve irşad faaliyetlerinde bulunmuş olması sebebiyle Mevlâna Tânevî'nin tasavvufi kişiliğinden bahsedilmesinin de gerekli olduğunu düşünüyoruz.

A. İslâmî İlimlerdeki Yeri

Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin çalışmalarına bakıldığında döneminin şartları gereği neredeyse bütün dini, içtimai ve ferdî meselelere dair eserler vücuda getirmiş ve toplum ile yakından ilgilenmiştir. Mevlâna Tânevî'nin gerek hadis şerhi türünde gerekse Hanefî fıkıhı açısından hadislerin derlenmesi alanında eserleri

⁸⁷ Abdurrahman, *Sîret-i Eşref*, s. 658.

bulunmaktadır.⁸⁸ Mevlâna Tânevî'nin yazdığı eserler arasında akaide dair eserler de önemli bir yere sahiptir. İslam'ın temel inanç konularının kolay anlaşılır bir üslup ile anlatıldığı eserlerin yanında modern eğitim sistemi ve Batı felsefesi sebebiyle zihinlerde meydana gelen şüphelere verilen cevapları içeren eserleri de mevcuttur.⁸⁹ Onun eserleri arasında *Beheşt-i Zîver* gibi insanların hayatlarını İslâmî ölçüler çerçevesinde geçirmeleri için yazılmış fikhî ve amelî çalışmalar da bulunur. Özellikle hanımlar merkeze alınarak yazılan bu eser Hint alt kıtasında evlerde bulunan bir başucu müracaat kitabıdır. Bu eseri bir aile ilmi hali olarak da görmek mümkündür. *Hayatü'l-müslimîn* ve *Tâ'îmü'd-din* gibi eserler de avam için şer'i hükümleri kolay bir anlatımla açıklayan önemli çalışmaları arasında yer alır. Mevlâna Tânevî'nin *İmdâdü'l-fetâva* adlı altı ciltlik eseri de son derece önemlidir. Hayatı boyunca verdiği fetvaların derlendiği eser sonraki âlimler ve fıkıh ile meşgul olan herkes için bir kaynak niteliğindedir.⁹⁰

Mevlâna Eşref Ali Tânevî, Tâne Bavan'daki Hangâh'a yerleşmeden önce yaklaşık 14 yıl Kanpur'daki medresede hocalık yapmıştır. Hocalık yaptığı esnada elde ettiği tecrübelerinden de yararlanarak ilim tahsil etmek isteyen fakat medreseye gitmek için müsait olmayan talebeler için *Zamânu't-tekmîl fi zamani't-ta'cîl* (ضمان التكميل في زمان التعجيل) adıyla bir müfredat programı da hazırlamış ve bu programa uygun olarak *el-Telhîsâtü'l-aşr* adlı 10 kusur yeni kitap hazırlamıştır.⁹¹

B. Tefsir İlimindeki Yeri

Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin Tefsir, Kur'ân tercümesi, Kur'ân ilimleri, kıraat, tecvid, Kur'ân eğitimi gibi birçok temel alana dair eser yazdığı görülmektedir. Bu eserlerinde bir yandan bazı ilmî meseleleri kendi zaviyesinden ortaya koyarken öte yandan da alana dair yanlış bilgiler yaydığını düşündüğü zevatın eserlerini tashihe

⁸⁸ Hadis ilmine dair eserler ve onların tefsilât için Bkz. Muhammed Abdulhay, **Fihrist-i Te'lîfât-ı Hakîmü'l-Ümmet**, s. 207. Ayrıca Eşref Ali Tânevî'nin hadis ilimdeki yeri için Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesinde yapılan bir yüksek lisans çalışmasına da bakabilirsiniz; Odil KHAMIDOV, **'Eşref Ali Tehânevî'nin Hayatı, Hadis İlimindeki Eserleri ve Görüşleri'**, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2019.

⁸⁹ Akaid ve Kelam ilmine dair ilişkin eserler için Bkz. Bkz. Muhammed Abdulhay, **Fihrist-i Te'lîfât-ı Hakîmü'l-Ümmet**, s. 208.

⁹⁰ Fıkıh'a dair eserler için Bkz. Muhammed Abdulhay, **Fihrist-i Te'lîfât-ı Hakîmü'l-Ümmet**, s. 215.

⁹¹ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 93. (Detaylı bilgiler için Bkz. **el-Telhîsâtü'l-aşr**, Karaçi, Mektebetü'l-Buşra, t.y.)

yönelmiştir. Tânevî'nin tefsir alanlarına dair yazdığı eserlerinin sayısı yaklaşık yirmi beştir. Bu eserler incelenecek olursa onun her seviyeye hitap eden pek çok konuda eser yazarak alana katkı sağladığı gözükür.

Mevlâna Tânevî'nin yaşadığı dönem Hint alt kıtası'nın tarihindeki en karışık dönemlerinden biridir, diyebiliriz. Bölgenin kültür ve anlayışına ters bir dünya görüşüne sahip olan İngilizlerin yönetimi altında ortaya çıkan her türlü fitne ve probleme yönelik olarak çalışma yapan Tânevî Kur'ân'ın asıl mesajını insanlara ulaştırmak ve İslâm gerçeklerini ortaya koymak için hayatını adanmış bir kişidir. Kur'ân-ı Kerim'in sıra dışı tercümelerinin yapıldığı, ümmetin icma ettiği hususlara dair yeni tevil ve yorumların ortaya atıldığı bu dönemde Tânevî doğruları ortaya koymak adına önce risaleler yazarak insanları uyarmak istemiş fakat mucizelerin inkar edilmesi, hadisin hücciyetinin reddedilmesi ve Kur'ân âyetlerin zamanın ruhuna göre tevil edilmesi gibi problemler yaygınlaşınca bir tefsir yazmaya karar vermiştir. *Beyânü'l-Kur'ân* adını verdiği tefsirinde yukarıda zikrettiğimiz konulara ilişkin gerekli açıklamalar ve ortaya çıkan şüphelere yönelik tatmin edici cevaplar bulunmaktadır. Mevlâna Tânevî'nin tefsir ilmindeki yerini göstermek adına bazı âlimlerin *Beyânü'l-Kur'ân* hakkındaki görüşlerini zikretmek istiyoruz.

Seyyid Süleyman Nedvî Hocası Enver Şah Keşmîrî'nin *Beyânü'l-Kur'ân* hakkındaki ifadeleri şöyle aktarır: “*Allame Enver Şah bir defa Beyânü'l-Kur'ân'ı okudu ve “Ben bu tefsirin halk için yazıldığını düşünürdüm fakat âlimler bile bundan istifade etmelidir” dedi.*”⁹² Başka bir zaman Allame Enver Şah Keşmîrî'nin Buhârî dersinde talebelerine şöyle dediği rivâyet edilir: “*Ben Urduca dilinde ilmi kitapların yazılmadığını düşünürdüm fakat Mevlâna Tânevî'nin Beyânü'l-Kur'ân tefsirini mütâlâa edince benim bu düşüncem değişti. Bence Urduca da artık ilmi eserler ile donatılmıştır.*”⁹³

Seyyid Süleyman Nedvî *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirine her zaman ayrı bir değer atfetmiştir. Nedvî bir yerde “*Bu tefsirin kıymetini anlamak için büyük âlimlerin bile bu tefsiri mütâlâa etmeyi gerekli gördüğünü bilsek, (bence) yeterlidir*” derken⁹⁴ başka bir yerde şöyle ifade eder:

⁹² Abdüş-şükûr Tirmizî, **Eşrefü'l-Maârif**, s. 57.

⁹³ Eşref Ali Tânevi, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 3.

⁹⁴ **A.y.**

“Beyânü'l-Kur'ân tefsiri hicrî 13. yüzyılda yazıldığı için daha da önemi haiz olmuştur. Çünkü bütün kadim müfessirlerin tefsirlerinde dağınık olarak bulunan ilmi birikimi ve bunların tefsirlerinin özünü bu tefsirde bulabiliriz”.⁹⁵

Şeyhü'l-Hind Mahmud Hasan Diyobendî talebesi Eşref Ali Tânevî'nin Kur'ân-ı Kerim tercümesi hakkında “...Mevlâna Tânevî'nin tercümesini (de) gördüm ve onu akaid ve fıkıh meselelerindeki yanlışlardan uzak buldum.” demiştir.⁹⁶ Müfti Muhammed Şefî' Diyobendî, Mevlâna Tânevî'ye biat eden ve ondan hilafet alan kişiler arasında yer alır. Şefî' müderrislik yaptığı Darü'lulûm Diyobend medresesinde tatil olduğu zaman hep Mevlâna Tânevî'nin yanına gider ve melfûzâtı yazardı. Hatta kendisi Ma'ârifü'l-Kur'ân tefsirini Beyânü'l-Kur'ân'ı okuduktan sonra Tânevî'den aldığı ilham üzerine yazmıştır. Müfti Şefî'nin Beyânü'l-Kur'ân hakkındaki görüşü şöyledir:

“Beyânü'l-Kur'ân tefsirinde lûgat, nahiv, edebiyat, belagat, fıkıh, akaid, kelim, felsefe, astronomi ve tasavvuf konularına dair yazılan cümleler aslında ana kaynaklardaki uzun uzun bahislerin özüdür.”⁹⁷

Ayrıca Müfti Taki Osmanî, babası Müfti Muhammed Şefî'nin Beyânü'l-Kur'ân hakkında şöyle dediğini de aktarmıştır:

“Urduca tefsirler içinde böyle bir tefsir yoktur hatta Arapça'daki muhtasar tefsirler arasında bile böyle bir tefsir yoktur desek mübalağa olmaz. Bu tefsirin asıl kıymetini diğer tefsirleri okuyup müşkil yerlerdeki işkâlları bildikten sonra Beyânü'l-Kur'ân'ı okuyan âlimler bilebilirler. Çünkü Beyânü'l-Kur'ân'da en zor ve müşkil yerler bile sadece iki veya üç kelime ile halledilmiştir.”⁹⁸

Birçok alanda eserleri bulunan Muhammed İdrîs Kândehelevî “Beyânü'l-Kur'ân çok kapsamlı bir tefsirdir. Faydalı olma ve makbûliyet bakımından şöhreti âdetâ Süreyya yıldızına kadar ulaşmıştır.”⁹⁹ Başka eserlerde sayfalarca okuduktan sonra bile

⁹⁵ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 371.

⁹⁶ Abdüş-şükûr Tirmizî, **Eşrefü'l-Maârif**, s. 57.

⁹⁷ **A.e.**, s. 60.

⁹⁸ Muhammad Takî Osmanî, **Ulûmü'l-Kur'ân**, Karaçi, Mektebe-i Darû'lulûm, 1415 hicrî, s. 507; Rahmetullah Nedvi, **Eşref Ali Tânevî**, s. 357.

⁹⁹ Eşref Ali Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 3.

hallolmayan kapalılıkları Mevlâna Tânevî (tefsirinde) birkaç satır içinde halletmiştir."¹⁰⁰ diyerek Beyânü'l-Kur'ân tefsiri hakkındaki görüşünü ortaya koymuştur.

Hadis ve tefsir alanında önemli eserleri bulunan Mevlâna Yusuf Binorî'nin tefsir hakkındaki kanâati şöyledir:

"Beyânü'l-Kur'ân (aslında) müfessirlerin eserlerinin özetini içermektedir. Tefsirinde birçok faydalı açıklamalar bulunmakla birlikte müşkil yerleri çok güzel bir üslupla hal edilmiştir. Ayrıca tefsirdeki Arapça ibarelerin mevcudiyeti talebeler için tefsirinin faydasını daha da artmıştır."¹⁰¹

C. Tasavvufi Kişiliği

Mevlâna Tânevî'nin Hangâh-ı İmdâdiye'de geçirdiği takriben 40 yıllık süre hayatının en önemli ve faal dönem olarak değerlendirilebilir. Ona verilen *Hakîmü'l-Ümmet* lakabı da aslında tasavvuf alanındaki yetkinliği ve şöhreti sebebiyle verilmiştir. Bu başlık altında Mevlâna Tânevî'nin tasavvufla ilişkisi, şeyhleri ve kendisinden etkilenen bazı önemli ilim adamlarının ahvalinden bahsedilecektir. Sonunda ise tasavvuf alanında kaleme aldığı eserlerinde ortaya koyduğu tasavvuf düşüncesine de kısaca temas edilecektir.

1. Tasavvuf'a Yönelişi, Mürşidi ve Talebeleri

Çocukluğunda Meczub Gulam Murtaza Panipatî'nin duasını alan Eşref Ali, genç yaşından itibaren fitrî bir şekilde tasavvufa meyletmıştır. Çocukluğundan beri mutasavvıfların hayat hikayelerini ve menkıbelerini okumayı severdi. Mutasavvıf ve evliyaların kıssaları içeren kitapları okuyup zaman zaman kitaptan aldığı notlar ile evliyaların hayatlarına dair yaklaşık bin hikâyelik bir not defteri de hazırlamıştır. Tânevî'nin topladığı bu hayat hikayeleri sonradan *Nüzhetü'l-Besâtîn* adıyla yayımlanmıştır.¹⁰²

Eşref Ali Tânevî Dârülulûm Diyobend'de okurken Yakup Ahmed Nânevteví'ye çokça gider ve hocasının meclislerinde epey vakit geçirirdi.¹⁰³ Tânevî'nin tasavvuf ile ilgili, Tânevî ile Dârülulûm Diyobend'in kurucularından olan Mevlâna Reşîd Ahmed

¹⁰⁰ Salahu'ddin Sâni, **Beyânü'l-Kur'ân ka ek tahkiki câize**, s. 194.

¹⁰¹ Muhammad Yusuf Binorî, **Yetimet'ül-beyân fi şeyin min Ulûmi'l-Kur'ân**, Karaçi, Meclisü'd-dava ve't-tehkiki'l İslami, 1995, s. 51-52.

¹⁰² Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 166.

¹⁰³ **A.e.**, C.I, s. 60.

Gengûhî arasında geçen bu olaydan anlaşılabilir. Aralarında geçen bu olay kendisi tarafından şöyle anlatılır:

“Mevlâna Gengûhî bir defasında Darûlulûm Diyobend'e gelmiştir. Ben henüz biatin ne olduğunu tam bilmiyordum fakat Mevlâna Gengûhî'yi görünce ona biat etmek için rica ettim. Fakat Mevlâna Gengûhî “*Sen hala talebesin, talebe iken tasavvuf ile meşgul olman ilim tahsiline zarar verebilir*” diyerek talebimi geri çevirdi”.¹⁰⁴

Eşref Ali Tânevî Diyobend medresesinde okurken hicrî 1299h. senesinde Mevlâna Gengûhî'nin hacca gideceğini öğrenince Mekke'de ikamet eden Hacı İmdâdullah Tânevî'ye bir mektup yazmış ve mektubunda Reşîd Ahmed Gengûhî'nin kendisinden biat almadığını anlatmıştır. Bunun yanı sıra Hacı İmdâdullah'tan Mevlâna Gengûhî'ye biat için söylemesini de rica etmiştir. Fakat Hacı İmdâdullah mektubu okuyunca ilginç bir şekilde Mevlâna Gengûhî'ye söylemek yerine Tânevî'yi kendi silsilesine kabul etmiştir. Böylece Tânevî daha 19 yaşında genç bir ilim yolcusu iken Hacı İmdâdullah'a biat olmuştur.¹⁰⁵ Tânevî, Dârûlulûm Diyobend'den mezun olduktan sonra 1301h. yılında babasıyla hacca gitmiş ve Hacı İmdâdullah Tânevî'ye bilfiil biat ederek biatini yenilemiştir.¹⁰⁶ Hacdan dönerken Hacı İmdâdullah genç bir talebe olan Tânevî'nin seyr-i sülûk için altı ay kadar yanında kalmasını istemiştir fakat babasının ısrarından dolayı sonra geleceğine dair söz vererek Tânevî Hindistan'a geri dönmüştür.¹⁰⁷

Tânevî Hacı İmdâdullah'a biat ettikten sonra mektuplar vasıtasıyla sürekli kendi ahvalinden şeyhini haberdar ederdi. Tânevî 1310h. senesinde şeyhi Hacı İmdâdullah'ın yanında altı ay geçirmek niyetiyle ikinci kez Hacca gitmeye karar verdi. Bu niyetini gerçekleştirdi ve gerekli tasavvuf eğitimini alarak 1311h. senesinde Hindistan'a geri döndü.¹⁰⁸ Şeyhiyle geçirdiği bu süreden sonra Kanpur Medresesine dönen Tânevî yaklaşık beş yıl buradaki görevine devam etti. Beş sene sonra şeyhin tavsiyesi üzere Tâne Bavan'a geri döndü. Hacı İmdâdullah ona Mekke'den dönerken bir nasihatte bulunmuştu. Nasihatine göre eğer Kanpur Medresesi'nden ayrılmayı

¹⁰⁴ Gulam Muhammed, **Hayat-ı Eşref**, s. 47. Tânevî'nin talebe hayatına dair çeşitli vakalar için ayrıca Bkz. **A.e.**, s. 29-32.

¹⁰⁵ Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C. I, s. 236.

¹⁰⁶ Gulam Muhammed, **Hayat-ı Eşref**, s. 49.

¹⁰⁷ **A.y.**

¹⁰⁸ **A.e.**, s. 51-56.

düşünürse, başka bir yere gitmek yerine Allah'a tevekkül ederek Tâne Bavan'a dönecek ve orada mevcut olan *Hangâh-ı İmdâdiyeyi* ve yanında buluna medreseyi ihya edecekti. Mevlâna Tânevî şeyhinin nasihatine uyarak Kanpur'dan sonra Tâne Bavan'a döndü ve burada Şeyh Muhammed Tânevî, Hâfız Zâmin¹⁰⁹ ve Hacı İmdâdullah'ın kaldığı eski hangâhı yeniden canlandırıp hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi.¹¹⁰

Mevlâna Tânevî, Hacı İmdâdullah'a biat etmiş olmasına rağmen diğer âlimler ve şeyhler ile de sürekli irtibat halinde idi.¹¹¹ Bağlı olduğu Çiştîyye silsilenin diğer şeyhler ile de hayatının çeşitli merhalelerinde irtibat kurmuş ve onlardan feyz almıştır. Bunlar arasında Şeyh Kâsım Nânevtevi, Yakup Nânevtevi, Şeyhu'l-Hind Mahmud Hasan Diyobendî, Reşîd Ahmed Gengûhî, Halil Ahmed Sehârenpurî, Hacı Seyyid Muhammed Âbid Diyobendî, Seyyid Ahmed Hassan Amrûhî, Ahmed Hasan Kanpûrî, Şah Muhammed Hüseyin İlahabâdî, Şah Abdurrahim Raypûrî ve Muhammed Envâr Diyobendî gibi simalar yer almaktadır. Bununla birlikte Mevlâna Tânevî diğer tarikat silsilelerine mensup şeyhler ile de sık sık görüşürdü. Bunlar arasında Şah Fazlurrahman Muradâbâdî, Sufî Şah Süleyman Lacpûrî, Şah Ebu Ahmed Müceddidî ve Tevekkül Şah Anbâlevî meşhurdur.¹¹²

Eşref Ali Tânevî'nin Hangâh-ı İmdâdiye'de bulunduğu zaman tasavvufî eğitiminden geçen çok sayıda başka talebeler ve müridler de vardır. Tâne Bavan'daki Hangâh'a gelip ondan feyz alan ve İslam dinine hizmet eden bazı önde gelen zevatın isimlerini burada zikretmek uygun olacaktır. Bunlar yaşadıkları dönem içerisinde gerek Hindistan'da gerekse Pakistan'da çok önemli roller üstlenmişler ve ilmî-siyasî alanda adlarından söz ettirmişlerdir. Şebbir Ahmed Osmani, Seyyid Süleyman Nedvî, Muhammed Şeffî Diyobendî, Muhammed Hasan Amritsarî, Abdulbârî Nedvî, Şebbir Ali Tânevî ve Abdülmâcid Deryâbâdi bunlardandır.

2. Tasavvuf İlmîne Katkısı

Kendi döneminde tasavvuf alanında otorite kabul edilmiş olan Mevlâna Eşref Ali Tânevî tasavvufa dair birçok önemli eser kaleme almıştır. Tasavvufun ilgilendiği konuları Kur'ân-ı Kerim'den ispat etmek ve tasavvufun kaynağını göstermek için

¹⁰⁹ Hâfız Zâmin 1857 kurtuluş savaşından şehit olmuş ve Hacı İmdâdullah Mekke'ye hicret etmiştir. Bkz. Gulam Muhammed, **Hayat-ı Eşref**, s. 63.

¹¹⁰ **A.e.**

¹¹¹ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 97.

¹¹² **A.e.**, s. 97-105; Azîzülhasan Meczûb, **Eşrefü's-sevânih**, C.I, s. 186.

Mesâilü's-sülûk min kelami meliki'l-mülûk adlı eser yazan Tânevî tasavvufun bütün meselelerine dair Kur'ân âyetlerini delil olarak göstermiştir. Bunun yanı sıra Mevlâna Tânevî tasavvuf ilmini ilgilendiren hadisleri şerhi etmek, tasavvuf kitaplarında beyan edilen hadis rivâyetlerinin Hadis Usûlü ilmine göre asıl mertebesini belirtmek ve bazen hadis olarak nitelendirilen fakat hadis olmayan sözlerin hakikatini ortaya koymak için *et-Teşerrüf bi ma'rifeti ehâdisi't-tasavvuf* adıyla önemli bir eseri de kaleme almıştır. Tânevî tasavvuf ilmine ait yaklaşık 45 kadar eser ortaya koymuştur. Bunlar arasında Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin mesnevisinin şerhi *Kilîd-i Mesnevi, et-Tekeşşûf ani mühimmâti't-tasavvuf* ve *Terbiyetü's-salîk* gibi eserler önemli eserlerdir.¹¹³

¹¹³ Mevlâna Tânevî'nin tasavvuf'a dair yazdığı eserler hakkında detaylı bilgiler için Bkz. Muhammed Abdulhay, *Fihrist-i Te'lifât-ı Hakîmü'l-Ümmet*, s. 217.

İKİNCİ BÖLÜM

BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN'IN TANITIMI VE NAZM-MÜNÂSEBET İLMİNİN MAHİYETİ

I. BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN

Hind alt kıtasında yazılan tefsir literatürüne baktığımız zaman Arapça, Farsça, Urduca, İngilizce ve diğer birçok yerel dilde tefsir eserlerinin yazıldığını görebiliriz. Fakat bölgedeki halk arasında genel olarak Urduca anlaşılması sebebiyle son dönemlerde en fazla Urduca tefsirler yazıldığını söyleyebiliriz. Mevlâna Eşref Ali Tânevî de bu sebeple Beyânü'l-Kur'ân Tefsiri Urduca'da yazmıştır. Beyânü'l-Kur'ân Hind alt kıtasında yazılan son dönem tefsirler arasında en meşhur ve oldukça önemli bir eser olarak nitelendirilebilir. Eseri gerek avam gerekse de ulema tarafından hüsn-i kabul görmüştür. Beyânü'l-Kur'ân'ın üslubu ve özelliklerinden detaylı bir şekilde bahsetmeden evvel tefsirin yazılış amacı ve Tânevî'nin dönemindeki koşullarından kısaca bahsetmemiz uygun olacaktır.

A. Beyânü'l-Kur'ân'ın Yazılış Amacı

İngilizler Hind alt kıtasını işgal altında aldıktan sonra çeşitli vasıtalar ile müslümanlar arasında fitne çıkarmaya çalışmışlardır. Tânevî'nin yaşadığı dönemi (1863-1943) İngilizlerin hakimiyetinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Bir yandan Batı'nın bilim yönündeki ilerleme, bir yandan İngilizlerin işgal altında kaldıklarından dolayı müslümanların bilinçaltında oluşan sömürge psikolojisi ve diğer yandan da müslümanların dinini değiştirmek amacıyla başlatılan misyoner faaliyetleri¹ gibi sebeplerden dolayı Hind alt kıtasında sosyal ve siyasal alanlarında değişimler meydana gelmeye başlarken din alanında da yeni yeni fikirler ve akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Müslümanlar arasında bazı ilim adamları İslâm'ın esas meseleler hakkında yeni teviller yapmaya, akla dayanarak dini konulara karşı itiraz etmeye ve şüpheler uyandırmaya başlamışlardır. Batı'nın bilimdeki yeni ilerlemeleri esas alarak İslâmî akidelere dair şüphe uyandırılması, Peygamber Efendimiz'in (s.a.) hadisinin dinde hüccet olup olmaması ve fikhî mezheplerin gerekli olup olmaması gibi

¹ Ayrıntılı bilgiler için Bkz. Abdulhamit Birışık, **Oryantalist Misyonerler ve Kur'ân**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004.

hususlar o dönemdeki sıcak ve tartışılan konular arasında yer almaktaydı. Dini hususlarda ortaya çıkan yeni fikirler arasında biri de Kur'an'ın yeniden Urduca'da tercüme edilmesi idi. Müstenid ve müteber Urduca tercümelerin mevcudiyetine rağmen² Kur'an'ın yeniden tercüme edilmesi dönemin önemli bir ihtiyaç olarak gösteriliyordu. Lakin bu gibi faaliyetler altında başka bir maksadı var idi. Yeni tercüme faaliyetleri adı altında yapılan Urduca tercümelerde dil ve üslup bakımında daha fazla dikkat edilirken, İslâm'ın esas konular ve üzerlerine icmâ edilmiş olan meselelerine mugayir görüşler ortaya çıkarmaya çalışılıyordu.³ Kur'an'ın bu gibi manevi tahrifler başladığı zaman İslâm âlimleri doğruları ortaya koymak ve ümmetin icma ettiği hususlarda ortaya çıkan yeni fikirlerini düzeltmek amacıyla dönemin ihtiyacına göre yeniden Kur'an tercümeleri yazmaya yöneldiler.⁴

O dönemde bu amaçla yazılan Urduca tercümeler arasında biri de Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin Kur'an-ı Kerim tercümesidir. Tefsirinin mukaddimesinde tercüme ve tefsir yazılışına sebebiyet veren hususlar hakkında bahsederken Tânevî "... *Bu esnada yeni bir tercüme yazmamın başka bir sebep daha ortaya çıktı. Bazı insanlar sadece ticari faydaları elde etmek üzere yanlış ve şer'i kaidelere muhalif olan Kur'an tercümeleri yayınlamaya başladılar. Şeriata muhalif içeriği ihtiva eden bu tercümelerin halk tarafından okunması, halkın akidelerinde fesada sebebiyet verdi.*"⁵ diye ifadeleri kullanmıştır. Mevlâna Tânevî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre yeni yapılan tercümelerin yayılmasının bir sebebi de ticari menfaati elde etmek idi. Ayrıca Kur'an'ı tercüme eden bazı mütercimler dini ilimlerde pek mahir olmadıklarından dolayı bazı

² Hind alt kıtasında Kur'an-ı Kerim'in ilk tercümesi Şah Veliyullah tarafından Farsça'da yapılmıştır. Şah Veliyullah'tan sonra urduca'nın hızlıca yayılması sebebiyle Urduca tercümelere şiddetle ihtiyaç duyulmaya başlamıştır. Halkın bu ihtiyacını karşılamak üzere Kur'an'ın ilk urduca tercümesi Şah Veliyullah'ın oğlu Şah Abdulkadir tarafından *Mauzihü'l-Kur'an* adıyla yapılmıştır (Detaylı bilgiler için Bkz. Şah Abdülkadir Dihlevî, **Müstened Mûzihu'l-Kur'an**, Ed. İhlâk Hüseyin, Karaçi, H. M. Saeed Company, t.y.). Şah Abdulkadir'in tercümesinden sonra Şah Veliyullah'ın diğer oğlu Şah Rafiüddin de diğer bir üslubuyla Kur'an-ı Kerim tercümesi yazmıştır. (Bkz. Şah Rafiüddin Dihlevî, **Fâikü'l-Beyân fi ma'âni kelimâti'l-Kur'an**, Lahor, Pak Company; Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 369; Sâliha Abdulhakîm Şerefüddîn, **Kur'an-ı Hakîm key Urdu Terâcim**, Kadimi Kütübhanê, Karaçi, 1981.)

³ Yeni yapılan urduca tercümeler arasında Seyyid Ahmed Han'ın *Tefsirü'l-Kur'an ve huwe'l-Hüda ve'l Furkân* Nezîr Ahmed Dihlevî'nin *Tercüma-ı Kur'an* Mirza Hayret Dihlevî'nin tercümesi ve Zulfikar Ali Diyûbendî'nin *Tefsîlu'l-Beyân fî Makâsidi'l-Kur'an* yer almaktadır.

⁴ Kur'an-ı Kerim'in urduca tercümeler hakkında detaylı bilgiler için bkz. Sâliha Abdulhakîm Şerefeddin, **Kur'an-ı Hakîm key Urdû Terâcim**, s. 79-369.

⁵ Eşref Ali Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'an (Mükemmel)**, Lahor, Mektebe-i Rehmâniyye, t.y., C.I, s. 6.

şer'i yanlışlıklarda bulunmuşlardır. Tânevî bu hususta tembih etmek adına ilk olarak bazı risaleler⁶ yazarak mütercimleri uyarmaya çalışmış olsa da bu hususta yeterince faydalı olmamıştır. Tânevî bu durum hakkında tefsirin mukaddimesinde *"Bu hususa dikkat çekmek ve tembih etmek amacıyla bazı risaleleri yazmama rağmen yeteri kadar faydalı olmamıştır."*⁷ yazmıştır. Ayrıca diğer bir rivâyete göre bazı matbaalar Mevlâna Tânevî'nin yazmadığı halde Kur'ân tercümeleri üzerine Tânevî'nin adı basarak yayınlamaya başlamışlardır. Bu sebepten dolayı de Mevlâna Tânevî yeni bir tercüme yazmaya mecbur kalmıştır.⁸ Zikrettiğimiz sebeplerinden dolayı yeni bir Urduca tercümesini yazmayı karar veren Tânevî tefsirinin mukaddimesinde *"Dolayısıyla mevcut koşullar ve zamanın gereği insanların ellerine yeni bir Kur'ân-ı Kerim tercümesi vermek lazımdır ki insanlar o tercüme ile meşgul olup bidat ehlinin yaptığı Kur'ân tercümelerine meyletmesinler."*⁹ diyerek kendi fikirlerini ifade etmiştir.

Tercüme yazmaya karar verecek iken Tânevî'nin düşüncesini değiştirecek başka bir husus daha ortaya çıkar. Tânevî bu hususta *"Şüphesiz ki Kur'an tercümesi ve tefsiri hususundaki hizmetlere baktığımız zaman eski muhakkik âlimlerin ve bilhassa Azîziye Hânedân'ın yaptığı hizmetler yeterli ve kâfidir."*¹⁰ söyler. Burada Aziziye Hanedanı'ndan Tânevî'nin kasdı Şah Veliyullah'ın oğlu Şah Abdülaziz Dihlevî'nin ailesidir. Şah Veliyullah ve kendisinin ardından oğulları Kur'ân-ı Kerim'in hizmetinde epey gayretler serf etmişlerdir.¹¹ Mevlâna Tânevî'ye göre Dihlevî ailesinin müstenid tercümeleri mevcut iken yeni bir Urduca tercüme yazmaya gerek yoktur. Fakat eski tercümelerinin üslup değişikli ve zaman ile bazı kelimelerin halk arasında

⁶ Bu hususta yazılan risaleler arasında *Islah Tercüme Dihlevî, Islah Tercüme Hayret, Islah Tefsir Sir Seyyid, Et-taksîr fî't-tefsir, El-hâdî li'l-hayran fî vâdii Tafsîli'l-beyân, Tevhidü'l Hak, et-tevacuh bima yet'alku bi'teşabuh risalesi, Melâhatu'l-beyân fî fesahati'l-Kur'an risalesi, İlkâ us-sekîna fî tahkîk ibda iz-zîna risalesi* gibi risaleler yer almaktadır. (Detaylı bilgiler için Bkz. Abdüşşekûr Tirmizî, **Eşrefü'l-Maârif**, Lahor, Kütüphane Camili, 2001, s. 48.; Salahuddin Sâni, **Beyânü'l-Kur'ân ka ek tahkîkî câize**, İslamabad, Fikr'o-nazar, C.XXXVI, s. 184; Abdülhak, **Te'lifât-ı Eşrefiyye**; Muhammed Abdulhay, **Fihrist-i Te'lifât-ı Hakîmü'l-Ümmet**, Karaçi, Maktabâ Darululûm, 1428 Hicrî.)

⁷ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 6.

⁸ Salahuddin Sâni, **Beyânü'l-Kur'ân ka aik tahkîkî câize**, s. 184.

⁹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 6.

¹⁰ A.y.

¹¹ Şah Veliyullah ve ailesinin yaptığı hizmetlere dair detaylı bilgiler için bkz. Abdulhamit Bırışık, **Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019, s. 54-86; Menâzir Ahsen Geylanî, **Tezkire Şah Veliyullah**, Lahor, Navid Yayınları, 2003; A. D. Muztar, **Shah Wali Allah, A Saint Scholar of Muslim India**, İslamabad, National Commission on Historical and Cultural Research, 1979; Yasîn Mazhar Siddîki, **Şah Veliyullah Dihlevî, Şahsiyet ve Hikmet ka ek Taâruf**, Aligarh, Shah Wali Ullah Research Cell, Muslim University, 2002.

kullanılmaması haline geldiği için Tânevî yeni bir Urduca tercümesini yazmaya yeniden karar verir. Bu konuda Tânevî, *“Fakat halkın dili ve üslubunun değişmesi ve eski tercümelerde Arapça ve Farsça kelimelerin ekseriyet ile kullanılması gibi hususlardan dolayı eski tercümeler halkın dikkatini çekemiyorlar ve (anlaşılması zor olduğundan dolayı) avam o tercümeleri okumaktan aciz kalmışlardır... Dolayısıyla yeni yazılan tercüme insanlar tarafından kolayca anlaşılabilir bir üslubu ve dilin kullanılmasına bilhassa dikkat edilecektir.”*¹² diye ifade eder.

B. Beyânü'l-Kur'ân'ın Özellikleri

Mevlâna Tânevî tefsirinin başında mukaddime niteliğinde *“Hutbe”* ve *“Tefsir Yazarken Dikkate Alınan Bazı Hususları”* adlı iki başlık altında (bazen bir konuyu iki başlık altında zikrederek tekrar etmekle birlikte) Kur'ân tercümesinde dikkate alınan hususları, tefsirinde kullandığı metodu ve üslubu, Hadis ve Fıkhi konularına dair kullandığı kaynakları ve diğer birçok önemli konulara kısa fakat kapsamlı bir şekilde bahsetmiştir. Bunun yanı sıra Mevlâna Tânevî tefsirinde dikkat edilen bazı hususların zaman ile zihnine geldiğini, bu sebeple de sonraki cüzlerde daha fazla konulara temas ettiğini ifade etmiştir.¹³

1. Kur'ân Tercümesindeki Üslubu

Yukarıda *Beyânü'l-Kur'ân'ın Yazılış Amacı* başlık altında zikrettiğimiz gibi Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin Kur'ân tercümesi yazmasının asıl gayesi halkı yanlış Kur'ân tercümelerinden korumak ve onlara kolay ve basit bir dil ve üslupla Kur'ân'ın manaları aktarmak idi.¹⁴ Binaenaleyh Mevlâna Tânevî en fazla Kur'ân tercümesinin kolay ve anlaşılır olmasına dikkat etmeye çalışmıştır. Kur'ân'ın kolay anlaşılması için Kur'ân ibaresinin altında Urduca kelimelerinin yazılmasına da bu sebeple özen gösterilmiştir.¹⁵ Tercümede âyetlerin birbiriyle olan irtibatını göstermek amacıyla bazı parantezler konulmuş ve parantezlerin içinde kısa açıklayıcı ibareler yazılmıştır.¹⁶

¹² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 6.

¹³ Bu hususa değinen Tânevî şöyle bir ifade kullanmıştır, *“Yukarıda zikredilmiş olan hususlar zaman geçtikçe zihnime gelen hususlardır. Dolayısıyla evvel ciltlerde bütün hususlara dikkat edilmemiş olabilir.”* (Bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 8.)

¹⁴ Ayrıca burada şunu da zikrederim ki Mevlâna Tânevî Kur'ân tercümesi tefsiri yazmadan epey zaman önce yazmıştır. Kaynaklara baktığımız zaman tercümenin tefsirinden ne kadar zaman önce yahut hangi yılında yazıldığına dair bilgi rastlayamadık. Bkz. Salahuddin Sâni, **Beyânü'l-Kur'ân ka ek tahkîkî câize**, s. 187.

¹⁵ Mevlâna Tânevî'nin kendi matbaasında basılan nüshalarda bu hususa dikkat edilmiş olsa da şu anda basılan tefsir baskılarda bu hususa dikkat edilmemiştir.

¹⁶ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 7.

Bununla birlikte Urduca dili çeşitli şive ve yazım üslupları kapsayan zengin bir dil olduğu için Tânevî tercümede kullandığı Urduca dili ve üslubunu da özen ile seçmeye çalışmıştır. Bu hususta açıklama yaparken Mevlâna Tânevî şöyle ifade eder:

“Tercümede yerel üsluplar yahut şiveler kullanılmamıştır. Bunun iki sebep vardır. Birincisi, ben kasabada yaşayan biriyim. Dolayısıyla diğer yerlerde kullanılan deyimlere ve şivelere tam hâkim değilim. İkincisi, bütün bölgelerde kendilerine ait farklı farklı dil üslup ve şiveler vardır. Tercümede eğer Delhi'deki Urduca şivesi alınmış olsaydı Leknev'dekiler onu anlayamayacaklardı. Aynı şekilde eğer Leknev'deki Urduca üslubu kullanılmış olsaydı, Delhi'de anlaşılmazdı. Bu ikisi alınmış olsaydı Haydarâbâd ve Madâras'taki insanlar tarafından anlaşılmayacaktı. Zira bir dile ait farklı farklı şiveler ve üsluplar bulunabilir ve her yerde anlaşılmayabilir.”¹⁷

Avam için kolay anlaşılabilen bir Kur'ân tercümesini yazmak isteyen Tânevî bu hususta çözümü herhangi bir bölgeye ait olmayan fasih bir Urduca üslubu kullanmakta bulmuştur. Tânevî *“Binaenaleyh Kur'ân tercümesinin dili öyle olmalıydı ki en azından bütün Hind alt kıtasında anlaşılsın. Bu sebeple tercümede akıcı bir üslupla fasih Urduca kullanılmıştır.”*¹⁸ diyerek bu konu hakkında bilgi verir. Seyyid Süleyman Nedvî Tânevî'nin Kur'ân tercümesi hakkında düşüncelerini şöyle aktarır:

“Kur'ân-ı Kerim'in en doğru tercümesi Şah Rafiüddîn'in tercümesidir... Fakat (bu zamanlarda) insanlar o tercümeyi anlamakta güçlük çekerler. Mevlâna Tânevî'nin tercümesi lafzî olmakla birlikte fasih bir Urduca dilinde yazılmış olan bir tercümedir. Ayrıca bu tercümede dikkate alınmış olan başka önemli bir husus ise aklına gelebilecek şüphelerin hal edilmesidir. Aslında tercüme öyle bir üslupla edilmiştir ki tercüme okudukça şüpheler kendi kendine hal olmaya başlar... Velhasıl bu tercüme aslında Mevlâna Tânevî'nin İslâm için yaptığı çok büyük bir hizmettir.”¹⁹

Mevlâna Tânevî tercümenin kolay olmasına dikkat etmekle birlikte bu tercümenin sıradan herhangi bir kitabının tercümesi olmadığına da farkında idi. Aslında Arapçadan başka bir dilde tercüme etmek herhangi bir dilden tercüme etmeye

¹⁷ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 6.

¹⁸ **A.y.**

¹⁹ Abdurrahman, **Sîret-i Eşref**, s. 370.

benzemez. Tercüme yaparken Arapçadaki nahiv terkiğine dikkat edilmesi ne kadar önemli olduğu mütercimler tarafından bilinmektedir. Mevlâna Tânevî Arapça ibaresinin manasını eksiksiz bir şekilde aktarabilmek için çok hassas davranmıştır. Bu neden ile Tânevî tercüme yaparken Urduca üslubundan daha fazla Arapça terkiğine dikkat etmeye çalışmıştır.²⁰ Fakat bu demek Urduca üslubuna dikkat edilmemiştir demek değildir. Aslında bu demek tercüme yaparken asıl manayı aktarabilme açısından Urduca üslubundan daha fazla Arapça ibaresinin esas alınmasıdır. Yani eğer bir âyetin tercümesinde Urduca’daki meşhur bilinen akıcı üslubu Arapça ibaresindeki manasını değiştirecek biçimde olaksa, meşhur akıcı üslubu bırakıp asıl manayı aktarmaya ve satır altı tercüme etmeye özen gösterilmiştir. Tânevî’nin yazı üslubu hakkında Abdüşşekûr Tirmizî şöyle beyan etmiştir:

“Mevlâna Tânevî’nin yazı üslubu bugünkü edebiyatçı müfessirlerin üslubuna benzemez. Edebiyatçıların uzun uzun satırlarda bile beyan edemediği bir mevzu Mevlâna Tânevî kısa bir ibare ile beyan eder ve okuyucunun kalbi ve zihnine böylece indirir. Mevlâna Tânevî’nin bu üslubu aslında onu diğer müfessirlerden farklı kılmıştır.”²¹

2. Tefsirdeki Üslubu

Mevlâna Tânevî tefsir yazarken bir âyetin manasını ilk olarak tercümedeki ibare ile açıklamaya çalışır. Tercüme yaparken Tânevî, zaman zaman âyetin parçalar arasındaki irtibatı ortaya koymak için parantezler açar ve kısa bir cümle ile âyetler arasındaki irtibatını açıklar. Fakat eğer bir mevzunun anlaşılması için daha fazla izah gerekiyorsa, Mevlâna Tânevî âyetin tefsirini tercümeden sonra yeni bir başlık altında

²⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C.I, s. 8.

²¹ Abdüşşekûr Tirmizî, **Eşrefü’l-Maârif**, s. 69.

Seyyid Şahid Ali “*Urdu Tefasîr Bîsvîn Sedî meyn*” eserinde Tânevî’nin tefsirde kullandığı dilinin XX. Yüzyılına ait olduğu ve şimdiki insanlar tarafından zor anlaşıldığını zikretmiştir. Seyyid Şahid’e göre Beyânü’l-Kur’ân tefsirinin yeni bir kolaylaştırılmış baskısının çıkarılması bu dönemdeki Urduca bilen insanları için büyük bir ilim hizmeti olacaktır. Bkz. Seyyid Şahid Ali, **Urdu Tefasîr Bîsvîn Sedî meyn**, Lahor, Mektebe-i Kasimü’l-ulûm, t.y., s. 19. Fakat Zafer Ahmed Osmanî Beyânü’l-Kur’ân tefsirindeki zor kelimeleri kolayı urduca kelimeleri ile değiştirerek ve âlimler için yazıldığı hususları çıkarıp sadece halkın anlayabileceği şekilde *Asân Beyânü’l-Kur’ân* adıyla teshil yazmıştır. Bkz. Zafer Ahmed Osmanî, **Asân Beyânü’l-Kur’ân**, Multan, İdara Te’lîfât-ı Eşrefiyye, 1326 Hicrî. Seyyid Şahid’in eserinde yayın tarihi mevcut olmadığı için biz bu teshilin Seyyid Şahid’in eserinden önce ya da sonra yazıldığını tespit edemedik.

yazmayı tercih eder. Mevlâna Tânevî bu hususlar tefsirin mukaddimesinde şöyle açıklamıştır:

“Tercüme dışında âyete bağlı olan önemli ve zaruri bir izah varsa böyle ki âyet o izahı olmadan anlaşılamaz ise, yahut sadece âyetin tercümesini okuduktan sonra akla bir şüphe gelecek ise veya âyetin zahiri manası başka bir âyete muhalif gibi görünüyorsa, bu gibi yerlerde âyetin tefsiri tercümeden sonra (فائدہ) başlık altında yazılmıştır.”²²

Mevlâna Tânevî tefsir ile doğrudan ilgili olmayan fazla detaylara temas etmek uygun görmemiştir. Tânevî bu konuya şöyle değinir:

“Gerekli izahın dışında latif ve ince manalar, uzun hikayeler, faziletli ameller ve lazım olmayan fikhî görüşleri ile tefsiri yoğunlaştırılmamaya dikkat edilmiştir. Velhasıl tefsir yazmamdaki asıl maksadım malumatı cemetmek değil, Kur’ân-ı Kerim’i açık bir üslubuyla izah etmekten ibarettir.”²³

Bununla birlikte Mevlâna Tânevî aynı konuya temas eden âyetlerin tefsirinden önce kısa Farsça başlıklar ile o âyetlerin özeti ortaya çıkarır. Tefsirin yazılmasından yaklaşık bir asır sonra bu başlıklar sadece Urduca bilen okuyucular için anlamak zor olsa da zamanında çok faydalı olduğu aşikârdır. Tânevî tefsirin mukaddimesinde bu başlıklarının önemi şöyle açıklamıştır:

“Aynı konuya temas eden âyetlerin başında başlıklar konulmuştur. Bir konu ile ilgili âyetlerin tefsirini okumadan önce, okuyucunun zihninde o konuya ait âyetlerin özetinin bulundurulması aslında tefsirin daha iyi anlaşılmasına sebebiyet verecek ve karinin okumasına daha fazla zevk katacaktır. Ayrıca aynı konuya temas eden âyetlerin tefsiri akıcı bir üslupla bir paragraf halinde yazılmıştır. Kari bir başlık altındaki tefsirini okurken adeta o konuya ait bir kitap okur gibi hissedecektir.”²⁴

Tefsir yazarken birçok müfessirler tarafından kullanılan bir metodu Mevlâna Tânevî de kullanmıştır. Tefsirinde bir konuyu tafsilatıyla beyan ettikten sonra tekrar o

²² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur’ân**, C.I, s. 7.

²³ **A.y.**

²⁴ **A.e.**, s. 8.

konu geldiği zaman Mevlâna Tânevî önceki yere işaret etmek ile iktifa eder. Fakat Mevlâna Tânevî bir konuyu her zaman ilk geldiği yerde değil de bazen ikinci yahut daha sonra geldiği zaman o konuyu ayrıntılar ile ele alır.²⁵

Tercümedeki Üslubu başlık altında bahsettiğimiz gibi Mevlâna Tânevî âyet hakkında fazla malumat cemetmek yerine sadece âyetin anlaşılmasına dikkat etmiştir. Dolayısıyla Beyânü'l-Kur'ân'ın diğer bir özelliği de onun çok fazla detaylara girmeksizin kısa ibareler ile âyetin özü beyan etmesidir. Tânevî âyetin tefsirinde zaruri olmayan uzun tarihi vakalar ve felsefi bahisleri zikretmekten uzak durmuştur. Hatta bazı konuların tafsilatını okumak isteyen okuyucularını diğer eserlere yönlendirdiğini de görebiliriz. Mesela diğer dinlere ait bilgileri ana kaynaklardan nakletmek yerine *Tefsir-i Hakkânî*'den²⁶ nakletmeyi tercih etmiştir. Mevlâna Tânevî bu konuya değinirken *"Hiçbir konu fazla detaylı bir şekilde işlenmemiştir. Fakat çok az yer müstesna ki o yerlerde konunun anlaşılması için detaylı bir şekilde bahsedilmesi zaruri olmuştu... Ben diğer dinlerin kitapları konusunda mahir olmadığım için onlara ait bilgileri Tefsir-i Hakkânî'den²⁷ naklettim."*²⁸ diye kendisi itirafta bulunmuştur.

Kur'ân âyetlerine dair akıl ve mantığa dayanan şüphelerinin cevaplandırılması bakımından da Beyânü'l-Kur'ân tefsiri çok önemli bir eserdir. Tânevî âyetlerin tefsiri yazdıktan sonra ف (فائدہ) başlık altında önce akla gelebilecek şüpheleri zikreder peşinden ise cevap vererek şüpheyi ortadan kaldırır. Tânevî tefsirinin mukaddimesinde bu hususa temas ederken *"Sadece sahih ve mantıklı delillere dayanan (Mesela; bir âyet, hadis, akli ya da hissi bir delil üzere bina edilen) şüphelerin cevaplandırılmasına dikkat edilmiştir."*²⁹ Bununla birlikte Tânevî'ye göre, hiçbir sahih delile dayanmayan şüphelerine karşı sadece sahih bir delilin istenmesi cevap olarak yeterlidir.³⁰

Mevlâna Tânevî uzun bir sûre müderrislik yaptığından dolayı tefsir derslerinde bazı âyetlerin çelişkili olarak değerlendirildiğini ve talebelerin bu çelişkileri giderme

25

A.y.

26

Seyyid Şahid Ali, *Urdu Tefasîr Bîsvîn Sedî meyn*, s. 16.

27

Abdülhak el-Hakkânî, *Tefsir Fethü'l-Mannân (Tefsir-i Hakkânî)*, Lahor, el-Faisal Yayınları, 2009.

28

Tânevî, *Tefsir Beyânü'l-Kur'ân*, C.I, s. 8.

29

A.y.

30

A.y.

noktasında sıkıntı çektiklerini biliyordu. Kendisi tefsirinin mukaddimesinde bu konuya şöyle temas eder:

“Tefsir yazmamın asıl maksadı halkın Kur’ân-ı Kerim’i kolayca anlayabilmeleri olmasına rağmen tefsirimde ilim ehli de ihmal edilmemiştir. Bu sebeple ilim erbabı için sûrelerin Mekkî veya Medeni olması, âyetlerin sayısı, lugavî bahisler, Kur’ân’ın belagat ilmi açısından incelikleri, muğlak terkiplerin tahlili, fık’hî istinbatı, kelâmî meseleler, esbâb-ı nüzûl, kırâat ihtilâfları ve bunların hükmü, tercümede tercih edilen görüşün sebebi vesaire hususları ayrı ayrı başlıklar altında özlü bir şekilde yazılmıştır. İlim ile meşgul olan orta seviyedeki bir talebe bile bu bahisleri kolayca anlayabilir. Bu başlıklar altındaki hususlar tedris esnasında çok fayda sağlayabilirler. Bu hususlar sadece ilim ile meşgul olanlar için yazıldığından dolayı Arapça da yazılmıştır ki halk bunları anlamaya bile çalışsın.”³¹

Tânevî tefsirinin mukaddimesinde, Beyânü'l-Kur’ân’ın asıl kıymetinin kimler tarafından bilineceğine dair şöyle bir ifade kullanır:

“Şâyet âlimler bu tefsiri okumadan önce Kur’ân-ı Kerim’i tedebbür ile okuyacak olursa ve akıllarına gelen soruları ve müşkil yerleri zihinlerinde bulundurarak Beyânü'l-Kur’ân’ı mütâla’a ederler ise, işte asıl o zaman bu tefsirin gerçek kıymetini bilecek ve daha farklı bir ilmi zevk alacaklardır.”³²

a. Beyânü'l-Kur’ân’da Nakledilen Hadisler, Mufessir Görüşleri, Fık’hî ve Kelamî Meseleler

Mevlâna Tânevî Beyânü'l-Kur’ân’da kullanılan hadisler konusunda dikkatli davranarak sadece sahih hadisleri nakletmeye çalışmıştır. Fakat bir âyetin kelimelerinden anlaşılan bir manaya delil olarak sahih olmayan bir hadisi de naklettiğini görebiliriz. Tânevî bu hususta hadisin sahih olma şartını aramamıştır. Mevlâna Tânevî bu hususu tefsirinin mukaddimesinde şöyle açıklar:

³¹ A.e., s. 7.
³² A.y.

“...Fakat eğer bir âyetin tefsiri sadece o hadise bağlı değil ise ve Kur’ân’ın kendi lafzından bir mana için ihtimal çıkıyorsa, o zaman hadis rivâyetin sahih olma şartına fazla dikkat edilmemiştir.”³³

Geçmiş müfessirlerin görüşlerini kabul etme konusuna gelince, ihtilafli konularda selef Ulema’nın görüşlerini tercih eden Tânevî *“Tefsirde selef-i sâlihîn’in rivâyet ettiği tefsir görüşlerine ittibâ edilmiştir. Selefe muhalif olan müteahhir ulema’nın görüşleri alınmamıştır.”* diyerek selef âlimlerine itimat ettiğini açıkça ifade etmiştir.³⁴ Bunun yanı sıra Mevlâna Tânevî bir âyetin tefsiri için ilk önce merfu’ hadisi aramaya çalışır.³⁵ Hakkında merfu’ hadisi bulunan âyetin tefsiri için başka kavilleri tercih etmeyen Tânevî, merfu’ hadisi bulunmadığı halde tefsirini uzatmamak adına müfessirler tarafından öne sürülen görüşleri arasında sadece tercih edilen görüşünü nakleder.³⁶ Lakin eşit olan iki görüş arasında bazen tercih etmediği ve iki görüşünü naklettiğini de görebiliriz.³⁷ Bununla birlikte ahkam âyetlerinin tefsirinde fikhî meseleler Hanefi mezhebine göre yazılmış fakat bazen diğer mezheplerin görüşleri de zikredilmiştir.³⁸ Mevlâna Tânevî’ye göre avamın taklîd etmesi zaruri ve vaciptir. Hatta tefsirinde taklîdin caiz olmadığını savunanlara yönelik eleştiride bulunmuştur.³⁹ Akaid ve kalam ilminde ise, Mevlâna Tânevî fazla detaya girmeden sadece zaruri olan meseleyi beyan etmeyi uygun görmüştür.⁴⁰

³³ A.e., s. 8.

³⁴ A.y.

³⁵ A.y.

³⁶ A.e., s. 7.

³⁷ A.y.

Bununla birlikte burada şunu da belirtelim ki Mevlâna Tânevî tefsirinde iki yerde “bu konuda tam şerh-i sadr olmadı. Yazdığım tefsirinden daha güzel bir izah bulunursa, onu tercih edilmelidir” diye notlar yazmıştır. Birincisi, Tevbe sûresinin birinci ve ikinci rûkû (Bkz. Eşref Ali Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C. II, s. 119) ve ikincisi ise Haşr sûresi ilk beş âyeti (Bkz. Eşref Ali Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C.II, s. 530)

³⁸ A.y.

³⁹ Rihana Zia Siddîkî, **Eşref Ali Tânevî Ki Tefsir Beyânü’l-Kur’ân Ka Tahkîk u Tenkîdî mütâla’a**, s. 171. Tânevî Bakara Sûresinin 170. âyetinin tefsirinde taklîdin caiz olduğunu savunmuş ve muhalifleri tenkîtte bulunmuştur. Bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C.I, s. 119.

⁴⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C.I, s. 8.

Ayrıca ilk on cüzün tefsirinde Kelam ilmine dair mevzular hakkında ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Sonraki cüzlerde gelen kalam ilmine ait bir konu geldiğinde ise önceki yerlerine işaret etmesiyle iktifâ edilmiştir. (Bkz. Seyyid Şahid Ali, **Urdu Tefasîr Bîsvîn Sedî meyn**, s. 15.)

b. Nazm ve Münâsebet

Âyetlerin anlaşılması hususunda bir âyetin önceki âyetler ve sonra gelen âyetler ile olan ilişkisi tefsir ilminde önemi haizdir. Mevlâna Eşref Ali Tânevî de Beyânü'l-Kur'ân tefsirinde nazm ve münâsebet ilmine hususi bir önem atfetmiş ve Kur'ân'ın baştan sona kadar bütün sûreler ve âyetler arasındaki rabt ve münâsebeti ve onların birbiriyle olan ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴¹ Tânevî tefsirinde genel olarak tercüme ibaresinde parantez açarak âyetlerin birbiriyle olan ilişkisini ortaya koyar. Fakat bazen satır altı tercüme tekniği gereği kelimelerin sayısına dikkat etmek gerekeceğinden âyetlerin münâsebetinden ayrı bir başlık altında bahseder. Tânevî tefsirinde ilk önce birkaç âyetler yahut bir konuya temas eden âyetleri yazar ve sonra tercüme ederken onların birbirleriyle olan bağlantısını açıklamaya çalışır. Fakat eğer âyetler arasındaki münâsebet ilişkisini ortaya koymak için uzun bir izah gerekirse o zaman tercümeden sonra “*Rabt*” başlığı altında âyetlerin önceki âyetler ile olan münâsebetinden söz eder. Bunun yanı sıra her sûrenin başında “*Rabt*” başlığı altında sûrenin önceki sûre ile olan münâsebet açıklamaya çalışan Tânevî, aynı başlıkta o sûredeki âyetlerinin birbiriyle olan münâsebetine de genel hatlarıyla temas eder. Bununla birlikte aynı başlık altında sûrenin özeti bazı cümleler ile beyan etmeye çalışır ve böylece okuyucu sûrenin özetine baktığı zaman âyetler arasındaki bağlantıyı rahat bir şekilde anlayabilir.⁴²

c. İşâri Yorumları

Aslında elimizde mevcut Beyânü'l-Kur'ân tefsiri birkaç merhaleden geçerek şu andaki mahiyete ulaşmış bir eserdir. Tefsir yazmaya başladığı zaman Mevlâna Tânevî tefsiri uzatmamak adına Kur'ân âyetlerinde mevcut olan latif ve tasavvufi manaları beyan etmeyi uygun görmemiştir.⁴³ Fakat tefsir üzerine epey bir zaman geçtikten sonra bazı sebeplerden dolayı Tânevî, tefsirini yeniden gözden geçirmeye

⁴¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 8.

⁴² **A.y.**

⁴³ Tefsirin ikinci baskısında Fatiha sûresinin tefsirinden sonraki haşiye başlık altında âyetler arasındaki rabt ve münâsebet hususunun tam olarak Mâide sûresinden sonra dikkate alındığını de ifade edilmiştir. (Bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 21.) Mevlâna Tânevî mükaddimesinde “*Kur'an'ın manalarının anlaşılmasına bağlı olmayan latif ve ince manaları tümüyle terk edilmiştir. Tefsirin asıl maksadı Kur'an-ı Kerim manalarının anlaşılmasıdır.*” İfadeleri kullanmıştır. Bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 8.

karar verir. Mevlâna Tânevî bu durumu kendi matbaasında basılan tefsirinin mukaddimesinde şöyle izah eder:

“Epey zaman önce Ahkar Beyânü'l-Kur'ân adıyla bir tefsir yazmıştı ve tefsir 1326 hicrî senesinde yayınlanmıştı. Allah'a şükürler olsun ki bu tefsir insanlar için çok faydalı sabit oldu... fakat geçen bu süreçte zaman zaman tefsiri okurken bazı yerlerde izafe edilmesi ve bazı yerlerin tashih edilmesi gerektiğini hissettim. Ayrıca tefsirinin ilk baskısında benim istemediğim bazı ilaveler de yapılmıştı. Bu sebeplerden dolayı tefsirin bir kez daha gözden geçirilmesi ve yeniden basılması iyi olacaktır...”⁴⁴

Mevlâna Tânevî'nin ifade ettiği üzere yeni basılan tefsirinde bazı tashihler yapılmakla birlikte tefsirin ilk baskısında olmayan bazı ilaveler de yapıldığı anlaşılmaktadır. Bizim bu konuya burada temas etmemizin sebebi de aslında sonradan yapılan bu ilavelerdir. Yukarıda Beyânü'l-Kur'ân tefsirinde âyetlerin ince ve latif manalarının beyân edilmediğini ifade etmiştik fakat sonradan yapılan ilaveler arasında bir de tasavvufî meselelerinin Kur'ân'dan ispat edilmesi hususunda yapılan bazı ilavelerdir. Tânevî tefsirinin ikinci baskısını hazırlarken yıllar önce tasavvuf konusunda yazdığı bir risalesini de tefsirine eklemeye uygun görmüştür. Bu husus ile ilgili Mevlâna Tânevî şöyle bilgi verir:

“Yeni baskıda önceden yazdığım iki risalemi de tefsirin haşiyesine ekledim. Biri “*Mesâilü's-sülûk*” (Arapça) ki tasavvuf meselelerin Kur'ân'dan istinbatı ve istidlalı üzerine yazılan bir risalesidir⁴⁵ ve diğer ise kıraat-ı seb'a hususunda yazılan “*Vucûhu'l-mesâni fi tevcihi'l-kelimât ve'l-maâni*” (Arapça) risalesidir.”⁴⁶

Mesâilü's-sülûk risalesi aslen Arapçada yazılmıştır. Fakat Tânevî risaleyi Urduca'da tercüme ederek tefsirine böylece eklemiştir.⁴⁷ Bu risalenin Urduca'da tercüme edilmesinin asıl maksadı da halkı tasavvufa ilişkin yaygın olan yanlış fikirler

⁴⁴ A.e., s. 9

⁴⁵ Mevlâna Tânevî bu risale 1335 Hicrî'de yazmıştır. Bu risalede yaklaşık 1700 tasavvuf meseleleri Kur'ân'dan ispatlanmıştır. Detaylı bilgiler için bkz. Rihana Zia Siddîkî, **Eşref Ali Tânevî Ki Tefsir Beyânü'l-Kur'ân Ka Tahkîkî u Tenkîdî mütâla'a**, İslamabad, en-Nadva Trust Library, 1991, s. 226.

⁴⁶ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 9.

⁴⁷ *Mesâilü's-sülûk* risalesinin urduca tercümesi *Refû's-şukûk fi tercümeti Masâilî's-sülûk* adıyla yayınlanmıştır. Risale iki cilt halinde basılan yaklaşık 400 sayfalık bir kitap halindedir. Detaylı bilgiler için bkz. Eşref Ali Tânevî, **Mesâilü's-sülûk min kelâmi Mâlikî'l-Mülûk**, C.I-II, Delhi, Kütübhâna Eşrefiyye, t.y.

ve ritüellerden haberdar etmek idi. Tânevî'nin döneminde hakiki tasavvuftan bihaber olduğu için insanlar bidat ehline uymaya başlamışlar idi. İşte bu sebeple insanları uyarmak için Tânevî bu risaleyi tefsirine eklemeyi uygun görmüş olabilir.

Beyânü'l-Kur'ân tefsirinin özelliklerinde bahsederken son olarak tefsirin mukaddimesinde Mevlâna Tânevî'nin halk için yazdığı bir tavsiye notuna temas etmek istiyoruz. Halkın eğitim seviyesinden haberdar olan Mevlâna Tânevî, Kur'ân'ın yanlış anlaşılmasını önlemek için şöyle bir tavsiye de bulunmuştur:

“Bu kadar kolaylaştırdıktan sonra, ilmi çok az olan yahut halk tabakası Kur'ân-ı Kerim'i tefsirini anlamak hususunda âlimlerden müstağni olmuştur diye anlaşılmalıdır. Benim kanâatimce, tefsiri okurken avam sadece kendi mütâlâa ile iktifâ etmemeli ve bir âlim yahut münasip bir seviye kadar ilim tahsil etmiş olan talebeden ders olarak okumalıdır. Bu da olmazsa ve mütâlâa ederken bir yerde iştibah vaki olursa, kalem ile işaret edip sonra âlimlere sorulmalıdır, aksi takdirde yanlış anlaşılmasına sebep olabilir.”⁴⁸

Tânevî halkın düşük ilim seviyesinden dolayı Kur'ân'ın yanlış anlaşılma hususunda çok hassas davranmıştır. Bu konuya temas ederken başka bir yerde “*Bazı âyetlerin izahı çok kısadır lâkin yeterlidir. Fakat o âyetlerin manaları anlamak için avam âlimin izahına muhtaç olabilir. Ayrıca tefsirdeki bazı yerleri sadece âlimler tarafından anlaşılabilir. Dolayısıyla benim kanâatime göre, halk bu tefsiri bir âlimden baştan sonuna kadar okumalıdır. Âlimden okuduktan sonra bir konu yine de tam olarak anlaşılmaz ise, o zaman avamın o konuyu bırakıp geçmesi daha evladır, ki bazı konuların anlaşılması aslında bazı temel ilimlerin bilinmesine bağlıdır.*”⁴⁹ ifadeleri kullanmıştır. Mevlâna Tânevî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere, o halkın kendilerince Kur'ân'a mana vermesi uygun görmemiş ve sürekli onların âlimler ile irtibat halinde kalmalarını istemiştir.

C. BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN'IN KAYNAKLARI

Mevlâna Tânevî'nin Beyânü'l-Kur'ân tefsiri yazarken kullandığı tefsir kaynakları şunlardır: Kadı Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*; *Tefsirü'l-Celâleyn*; Ali bin Ahmed el-Mehâimî, *Tebsîrü'r-rahman ve teysîrü'l-mennân*; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'ân*, *Lübâbu'n-nukûl fî asbâb'ın-nüzûl*, *ed-Dürrü'l-Mensûr*;

⁴⁸ Tânevî, *Tefsir Beyânü'l-Kur'ân*, C.I, s. 7.
⁴⁹ A.e., s. 8.

Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*; Neseî, *Medâriku't-tenzîl* ve *hakâiku't-te'vîl*; Hâzin, *Lubâbu't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*; Abdülhak el-Hakkânî, *Fethü'l-mennân*; İbn Kesîr, *Tefsirü'l Kur'ânî'l-azîm*; Zemahşerî, *el-Keşşâf* ve bazı Urduca Kur'ân tercümeleri. Tefsirinde hadis konusunda yararlandığı kitaplar arasında; *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Ebu Davud*, *Tirmizî*, *İbn-i Mâce*, *Müsned-i Ahmed*, *Nesâî* ve *el-Camiu's-sagîr* gibi eserler yer alırken, fıkıh konusunda *ed-Durrü'l-Muhtâr*, lügat konusunda ise Fîruzâbadî'nin *el-Kâmûsu'l-mühî'ti* gibi eserlerden faydalanmıştır.⁵⁰

Tânevî kaynaklardan atıf yaparken kimi zaman kitaptaki ibare olduğu gibi nakleder kimi zaman ise kendi cümleler ile sadece manaları aktarır. Kendi cümleler ile manayı aktardığı zaman kitabın isminden önce من kelimesi kullanır.⁵¹ Bunun yanı sıra, Tânevî tefsirinde zaman zaman şeyhin ve hocasının ifadelerine de yer vermiştir. Tânevî şeyhi Hacı İmdâdullah'ın ifadelerini yazdığı zaman “*Mürşidi*” kelimesini kullanırken Hocası Yakub Nânevtevi'nin sözleri için “*Üstazî*” kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Bunun dışında hiçbir atıfta bulunmadığı yerlerdeki görüşler, Mevlâna Tânevî'ye ait olan görüşlerdir.⁵²

⁵⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 8. (Detaylı bilgiler için Bkz. Rahmetullah Nedvî, **Eşref Ali Tânevî**, s. 365-366; Seyyid Şahid Ali, **Urdu Tefasîr Bîsvîn Sedî meyn**, s. 17.)

⁵¹ **A.e.**, s. 7.

⁵² **A.y.**

II. NAZMÜ'L-KUR'ÂN VE MÜNÂSEBET İLMİ

Bu alanda eser yazan âlimlerin büyük bir çoğunluğu nazmı daha kapsamlı münâsebeti ise nazmın bir alt başlığı olarak görmüşlerdir. Bu sebeple biz de öncelikle Nazmü'l-Kur'ân ilminden bahsetmek, ardından ise usûl kitaplarında Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver diye tabir edilen Münâsebet ilmini tanıtmak istiyoruz. Kur'ân'ın tertibi meselesi sûreler ve âyetler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkisinin belirlenmesinde önemli bir yere sahip olduğu için de konuya bununla giriş yapacağız.

A. Kur'ân Tertibi Meselesi

Kur'ân-ı Kerim'de âyet ve sûrelerin tertibi ve sıralanışı ilk dönemlerden itibaren kaleme alınan Kur'ân ilimleri eserlerinde önemli bir husus olarak değerlendirilmektedir. Mushaf tertibinin belirlenmesinde beşerî müdahalenin etkili olup olmadığı hususu, âyetler ve sûreler arasındaki tenâsüb ilişkisinin bulunup bulunmaması açısından hayati bir önem arz etmektedir. Zira beşerî icthâdların sonucu olarak düzenlenmiş bir kitapta âyetler ve sûreler arasında nazm ve münâsebet ilişkisinin aranması yahut diğer lafız-mana ilişkilerinin ve inceliklerinin ortaya çıkarılması mantıkî bir tavır olarak değerlendirilemez.

Aşağıda zikredilen Kur'ân tertibi meselesinde ilk olarak âyetlerin tertibi sonra ise sûrelerin tertibi konusundan bahsedilecektir.

1. Âyetlerin Tertibi Meselesi

a. Âyet Kelimesi

Lügate baktığımız zaman âyet kelimesinin birden fazla manayı ihtiva ettiğini görebiliriz. Bu manalar arasında mucize, alamet, ibret, şaşılacak bir vaka yahut şey, delil, bir şeyin veya bir amacın mevcudiyetini gösteren alâmet, işaret ve cemaat gibi anlamları yer almaktadır.⁵³ Kur'ân'da âyet kelimesi tekil ve çoğul olarak 382 defa kullanılmıştır.⁵⁴ Âyet kelimesinin ıstılâhî manasına bakacak olursak, Kur'ân-ı Kerim'deki bir sûrede bulunup matla'ı/başlangıcı ve makta'ı/sonu belli olan bölümlerden her biri âyet olarak adlandırılmaktadır.⁵⁵ Zerkânî âyetin ıstılâhî manası ile

⁵³ Celâleddin es-Süyûtî, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, Dâr İbn Kesîr, 2006. C.I, s. 189. (Detaylı bilgiler için bkz. Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahman Çetin, "Âyet", **DİA**, C.IV, s. 242-244.; Mehmet Faik Yılmaz, **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009, s. 97;)

⁵⁴ Yusuf Şevki Yavuz-Abdurrahman Çetin, "Âyet", **DİA**, C.IV, s. 242.

⁵⁵ **A.y.**

âyetin lugavî manaları arasında şöyle bir münâsebet kurar; “Kur’ânî her bir âyet, birisinin diğeri ile uygunluğu itibariyle bile olsa mucizedir. Onu getirenin doğruluğunun bir alametidir. Onda, öğüt almak isteyen kimse için ibret vardır. İ’cazı ve menzilesinin yüceliği insanı hayretler içinde bırakan şeylerdendir. Harfler ve kelimeler topluluğundan meydana gelmesi itibariyle âyetle cemaat manası vardır. Âyetlerin ihtiva ettiği hidâyet ve ilimden Allah’ın kudretine, ilmine ve hikmetine, elçisinin risâletinin doğruluğuna birçok deliller vardır.”⁵⁶

b. Âyetlerin Tertibi

Hiz. Osman tarafından yaptırılan çalışmaya göre oluşan ilk mushaflar ve bunlardan istinsah edilenlerde âyetler nüzul sırasına yani nazil oldukları zamana göre birbiri ardına yer almamıştır. Âyetlerin sıralaması hususunu daha iyi kavrayabilmek için Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde yer alan şu hadis bize bir fikir vermektedir. Rivâyete göre Osman b. Ebi’l-Âs şöyle dedi: Peygamber Efendimiz’in (s.a.) yanında oturuyordum. O, birden gözünü bir noktaya dikerek başını iyice yere yaklaştırdı sonra doğrulttu ve şöyle buyurdu: Cebrâil (a.s.) gelerek bana “Şüphesiz ki Allah, size adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla bakmayı emreder; hayasızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan nehyeder. Öğüt almanız için size böyle öğüt verir” şeklindeki âyetini ilgili sûrenin ilgili yerine koymamı emretti.⁵⁷

Bu hadisten anlaşıldığı üzere âyetlerin yerleri Peygamber Efendimiz’e (s.a.) Cebrâil tarafından bildirilmekteydi. Peygamber Efendimiz de vahiy yazmak için görevlendirdiği kâtiplere ve diğer ashâbına Cebrâil’in bildirdiği şekilde bildiriyor ve namazlar, vaazlar ve günlük hayatta vuku bulunan meselelerinde aynı sıralama ile okuyordu. Bununla birlikte ashâb-ı kirâm’dan Kur’ân-ı Kerim’in tamamını yahut bir kısmını hıfzedenler de aynı tertib üzere hıfzediyorlardı. Hadis kaynaklarına bakıldığı zaman namazlarda okunan sûreler hakkında haber veren hadislerde, gerek Peygamber Efendimiz (s.a.) gerek sahabeler tarafından Kur’ân-ı Kerim’in aynı tertibi üzere okunduğu nakledilmiştir.⁵⁸ Tefsir usûlü âlimlerine göre Kur’ân âyetlerinin tespiti ve tahdidi tamamen vahye dayanmaktadır. Kur’ân’daki bir cümlenin âyet sayılıp sayılmaması hususunda kıyas veya icthad geçerli değildir.⁵⁹

⁵⁶ Muhammed Abdulazîm Zerkânî, **Menâhilu’l-İrfân fi Ulûm’il-Kur’ân**, Mısır, t.y., C.I, s. 266.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, C.IV, s. 218.

⁵⁸ Süyûtî, Celaluddin, **el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân**, Mısır, 1978. C.I, s. 80.

⁵⁹ Muhammed Ebû Şehbe, **El-Medhal li Dirâseti’l-Kur’ânî’l-Kerîm**, Mısır, t.y., s. 316.

Kur'ân'ın nüzul sürecinde Rasûlullah her ramazan ayında o zamana kadar inmiş olan Kur'ân âyetlerini ve sûrelerini Cebrâil'e arz ederdi. Peygamberimizin vefat ettiği yılın ramazan ayında bu arz iki defa yapılmıştır. Rasûlullah'ın son sene iki defa Kur'ân-ı Kerim'i arz etmesi tarihi kaynaklarda arza-ı ahîra yani son arza olarak geçmektedir.⁶⁰ Rasûlullah'ın her ramazan Cebrâil'e Kur'ân-ı Kerimi arz etmesiyle ilgili pek çok rivâyet hadis kaynaklarda bulunmaktadır. Kur'ân âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğunu savunanlar bu rivâyetler delil olarak ileri sürerler.⁶¹ Bununla birlikte âlimler âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğu hususunda ümmetin icmâ olduğunu nakleder ve şu rivâyeti delil olarak gösterirler.

Hiz. Abdullah b. Zübeyir (r.a.) rivâyet eder ki: *Ben Hiz. Osman'a dedim ki: "Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, zevcelerinin evlerinden çıkarılmasından bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda (sağlıklarında) vasiyet etsinler" âyetini bir başka âyet neshettiği halde neden bu mensuh âyeti (mushaf'ta) yazıyorsun yahut mushaf'ta bırakıyorsun? (Hiz. Osman) Bana: "Ey kardeşimin oğlu! (Ben) Kur'ân'dan hiçbir şeyin yerini değiştirmem (ki)." dedi.*⁶² İmam Buhari'nin naklettiği bu hadis âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğu hususunda en açık delillerinden biridir. Bu hadis âyetlerin tertibinin tevkîfî olduğunu bize bizzat Hiz. Osman (r.a.) ifadesiyle aktarmaktadır. Sahabeler arasında en yetkili sahabe olan Hiz. Osman (r.a.) bile âyetlerin yerlerini değiştirilmesi hususunda hiçbir tasarrufta bulunamayacağını itiraf etmiştir.

Bu rivâyetler dışında Rasûlullah'ın (s.a.) vakit namazlarında okuduğu sûrelerinden bahseden hadisler de bu konuda birer delil olarak gösterilmektedir. Hadis kaynaklarında hangi vakit namazında hangi sûrelerin okunduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin özeti söyleyecek olursak, akşam namazında A'râf sûresi, sabah namazında Mü'minûn ve Rûm sûresi, Cuma günün sabah namazında Secde ve İnsan sûresi, Cuma namazda ise Cuma ve Münafikûn sûresi ve Bayram namazlarında Kaf ve Kamer sûresi okunduğu rivâyet edilmektedir.⁶³ Yüzlerce sahabenin önünde defalarca okunan bu sûreler bir kez bile mevcut tertibinden başka bir tertip üzere okunmuş olsaydı, buna dair bazı rivâyetler mutlaka hadis kaynaklarda

⁶⁰ Abdulkadir Turan, "Arza", *DİA*, C.III, s. 446-447.

⁶¹ Orhan Güvel, *Hamîduddîn el-Ferâhî ve Kur'ân'ı Yorumlama Metodu*, s. 368.

⁶² Muhammed b. İsmail Buhari, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul, 1992, Tefsir, 2/45.

⁶³ Suphi Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1981. (Çev. M. Said Şimşek, *Kur'ân İlimleri*, Konya, t.y.), s. 71.

bulunacaktı. Âyetlerin tertibi tevkîfî olduğu beyan eden bunca sahih hadisler var iken, mevcut tertibine muhalif bir tertip üzere sûrelerin okunması hususunda hiçbir rivâyet bulunmaması âyetlerin tertibinde hiçbir takdim-tehir söz konusu olmadığına işaret etmektedir. Bu delillerin doğrultusunda bunu ifade edebiliriz ki Kur'ân âyetleri belli bir tertip üzere Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla Rasûlullah'a (s.a.) indirilmiş ve Rasûlullah (s.a.) da tertip üzere vahy kâtiplerine yazdırmıştır. Ashâb-ı kirâm'dan bugüne kadar bize ulaşan mushaflarında da aynı tertibi muhafaza edilegelmiştir.⁶⁴

2. Sûrelerin Tertibi Meselesi

a. Sûre Kelimesi

Sûre kelimesinin hangi kökten türediğine dair iki görüş vardır. Duvar ile çevirmek, kuşatmak, sıçramak, duvara tırmanmak gibi anlamlara gelen *sevr* (*severe*/سور) kelimesinden türediğini ifade eden görüşüne göre sûre kelimesi yüksek ve güzel bina, evin bir bölümü veya katı, yüce mertebe, şan ve şeref, alamet ve nişan gibi manaları ihtiva etmektedir.⁶⁵ Diğer bir görüş ise sûre kelimesinin “bir şeyden arta kalan kısım” anlamına gelen *sû'r* kelimesinden türediğini beyan etmektedir. Fakat kaynaklara baktığımız zaman *sevr* kökünden türediğini ifade eden görüşü daha kabul görülmüştür.⁶⁶ Sûre kelimesinin ıstılâhî manasına bakılacak olursa, Kur'ân-ı Kerim'deki en kısası üç âyetten oluşan, başlangıcı ve sonu belli olan, bir bölüme sûre denilmektedir.⁶⁷ Diğer bir ifade ile, Kur'ân-ı Kerim âyetlerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan, sınırları vahy doğrultusunda Rasûlullah (s.a.) tarafında belirlenen bölümü sûre olarak adlandırılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de sûre kelimesi tekil olarak dokuz ve çoğul olarak bir yerde kullanılmıştır.⁶⁸ Zerkânî sûrenin lügavî ve ıstılâhî mana arasındaki münâsebetini şöyle açıklar:

“Çünkü Kur'ân sûreleri yerli yerinde kelimelerden meydana gelen ve omuz omuza vererek birbirine destek olarak âyetlerden örülmüş, sağlam ve yüksek bir şehir suru gibidir. Başkalarından hemen ayrıt edilebilen yüksek ve muhkem bir bina durumunda olup hakikatlerin bir kalesidir. Sûreler taşıdıkları manevi

⁶⁴ Bedruddîn Zerküşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1971, C.I, s. 256.

⁶⁵ Abdulhamit Birışık, “Sûre”, *DİA*, 2009, XXXVII, s. 538.

⁶⁶ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, s. 139.

⁶⁷ Fahreddin Tureyhî, *Mecmau'l-Bahreyn*, Beyrut, 1985. s. 338; Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, s. 139.

⁶⁸ Abdulhamit Birışık, “Sûre”, *DİA*, 2009, XXXVII, s. 538; (Ayrıca detaylı bilgiler için bkz. Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, s. 139.)

yücelikten dolayı surların maddi yüksekliğine benzetilmektedir. Sûredeki yüksek burç ve kale manası sûrelerin Hz. Peygamberi (s.a.), onun Kur'ân-ı Kerim'le insanlara getirdiklerinin ve hak din olan İslâm'ı korumak için inanmayanları dilsiz eden mücrimler istemese de hakkı yerleştirip batılı yok eden bir mucize olmaları itibariyledir.”⁶⁹

b. Sûrelerin Tertibi

Kur'ân-ı Kerim'e baktığımız zaman sûrelerin nazil oldukları sırasına göre dizilmediğini görüyoruz. Hatta sûrelerin mushaftaki tertibi nüzûl tertibine tam tersidir, diyebiliriz. Mekke döneminde ilk nazil olan kısa sûreler Kur'ân'ın sonunda yer alırken, Medine'de nazil olan sûreler ise mushafın başında yer almaktadırlar. Mesela, Peygamber Efendimiz'in (s.a.) bi'setin ilk yıllarda nazil olan Tebbet, İhlâs, Kâfirun, Fîl ve Kureyş gibi sûreler mushafın sonuna dercedilmiş iken, Rasûlullah'ın (s.a.) hicretine müteakip Medine'de nazil olan Bakara, Âl-İmrân ve Nisâ gibi sûrelere mushafın başında yer verilmiştir.⁷⁰ Sûrelerin nüzul tertibi ile mushaftaki tertibi arasında bu farklılığından dolayı sûrelerin tertibi konusunda âlimler tarafından üç farklı görüş ileri sürülmektedir. Bu üç görüşten birinci görüşe göre sûrelerin tertibi tevkîfî yani vahye dayalıdır. Âlimlerin çoğu bu görüşü benimsemektedir. Bu görüşü savunanlar arasında Ebubekir el-Enbarî (ö. 328/940), Ebu Ca'fer en-Nahhâs (ö. 338/950), Ebubekir Tayyib el-Bakillanî (ö. 403/1013)⁷¹, Ebu'l-Kasım Mahmut el-Kirmanî (ö. 505/1110), Fahreddin er-Razî (ö. 606/1210) ve İbn Nakib el-Makdisî (ö. 698/1298) gibi âlimler yer almaktadır. Sûrelerin tertibi konusunda ikinci görüşe göre sûreler ashâb-ı kirâm'ın ichtihadıyla tertip edilmiştir. Bu görüşü kabul eden meşhur âlimler arasında İmam Malik b. Enes (ö. 179/795) ve Ahmed b. Faris (ö. 395/1004) yer alır. Bu konuda üçüncü görüşü ise sûrelerin tertibinin hem tevkîfî hem de ictihadî olduğunu beyan eden görüşüdür. Bun görüşüne göre sûrelerin büyük kısmı Rasûlullah (s.a.) tarafından tertip edilmiş fakat bazı sûrelerin tertibi ashâb-ı kirâm'ın ictihadına bırakılmıştır. Bu görüşü savunanlar arasında Ebubekir Ahmed bin Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066),

⁶⁹ Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmil-Kur'ân**, C.I, s. 343.

⁷⁰ Yılmaz, **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet**, s. 144.

⁷¹ Aslında Bakillanî'den sûrelerin tertibi konusunda iki görüş nakedilmektedir. Bir rivâyete göre Bakillanî tertibinin tevkîfî olduğunu savunur iken diğer bir rivâyetine göre ise sûrelerin tertibinin sahabe ictihadıyla gerçekleştiğini söylemiştir. (Detaylı bilgiler için bkz. Zerkânî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, C.I, s. 259-260.)

Kadi Ebu Muhammad b. Attiye (ö. 542/1148) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimler yer almaktadır.⁷²

B. Nazmü'l-Kur'ân İlmi

Nazmü'l-Kur'ân ilmi Kur'ân'ın lafız, mana ve tertib bakımından insicamlı olduğunu ortaya koyan bir ilim dalıdır. Nazmü'l-Kur'ân İ'cazu'l-Kur'ân ilminin alt başlığı olarak değerlendirilir.⁷³ Kur'ân'da Rasûlullah'ın (s.a.) nübüvvetini inkar edenlerden Kur'ân'ın bir sûresinin benzerini getirmeleri istenmiş, inkarcıların bundan âciz kalmaları Peygamberliğinin en büyük delili olarak sayılmıştır. Kur'ân'ın inkarcıları âciz bırakan özelliklerinin neler olduğu hususunda âlimler çeşitli görüşler beyan etmişlerdir. İleri sürülen görüşler arasında en makbul görülen görüşe göre inkarcıları âciz bırakan özelliği Kur'ân'ın ilâhî nazmından kaynaklanan eşsiz belâgati, fesâhati ve lafız-mana dengesi olduğu beyan edilmiştir.⁷⁴

1. Nazmü'l-Kur'ân İlmine Dair Geçmiş Âlimlerin Görüşleri

Kur'ân ilimlerinin tarihine baktığımız zaman Nazmü'l-Kur'ân meselesinin ilk defa kimin tarafından ele alındığı kesin olarak bilinmemekle birlikte İbnu'l-Mukaffâ'nın (ö. 142/759) bu ilimden söz ettiği rivâyet edilmektedir. Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm tarafından (ö. 231/845) savunulan *Sarfe*⁷⁵ görüşünün 3. hicrî asrında ortaya çıkması, Nazmü'l-Kur'ân konusunun erken dönemde tartışılmaya başladığını göstermektedir.⁷⁶ *Sarfe* görüşüne karşı çıkan âlimler Kur'ân'ın beşeri üstesinden gelemeyeceği bir lafız-mana bütünlüğüne sahip olduğunu savunmuş ve Kur'ân'ın nazm yönünü incelemeye başlamışlardır.⁷⁷ Kur'ân-ı Kerim'de ilâhî bir nizâm olduğunu savunan Ebu Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz (ö. 255/869) eserlerinde Kur'ân'ın i'cazının onun nazmında bulunduğunu savunup buna dair deliller ileri sürmektedir. Ona göre Kur'ân'ın nazmı ve i'cazı, Kur'ân'ın küçük parçalarında değil

⁷² Detaylı bilgiler için bkz. Abdulhamit Birışık, "Sûre", **DİA**, 2009, XXXVII, s. 538.; Yılmaz, **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet**, s. 147.; Suat Yıldırım, **Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş**, İstanbul, 1985, s. 55.

⁷³ Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", **DİA**, C. XXXII, s. 464.

⁷⁴ **A.y.**

⁷⁵ Nazzâm'ın *Sarfe* görüşü hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Polat, Fethi Ahmet, "Bir İ'cazu'l-Kur'ân İddiası: *Sarfe*", **Marife Dergisi**, 2001, sy. 3/3, s. 1-20.

⁷⁶ Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", **DİA**, C. XXXII, s. 464.

⁷⁷ **A.y.**

bir sûrenin bütününde aranmalıdır. Zira nazm tek tek kelimelerde yahut cümlelerde değil, onların bir araya gelmesiyle oluşan daha geniş bütünlüklerde kendini gösterir.⁷⁸

Erken döneminde Nazmü'l-Kur'ân konusuna temas eden bir başka âlim İbn Kuteybe (ö. 276/889) dir. İbn Kuteybe'nin Kur'ân-ı Kerim'de bulunan nazmına itiraz edenlere cevap niteliğinde *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* adlı bir eser yazdığı rivâyet edilmektedir.⁷⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsâ b. Ali er-Rummânî (ö. 384/994) de Kur'ân'ın i'câzı konusuna dair tartışmalarda belâgat ve nazm konusuna ayrı bir önem vermektedir. Kelimelerin anlamlarının tek başına sınırlı ancak bunların bir araya getirilmesiyle ifade edilebilecek manaların sınırsız olduğunu söyleyen Rummânî, Kur'ân-ı Kerim'deki i'câzının onun telif ve nazmında ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁸⁰ Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî (ö. 338/998)'ye göre Kur'ân-ı Kerim en fasih lafızlar, en güzel diziliş ve en sahih anlamlarıyla gelmiş olan bir kitaptır.⁸¹ Bâkılânî de Kur'ân'daki i'caz sebeplerinden birisinin nazmın benzersizliği, telifin güzelliği ve belâgatte ulaştığı eşitsiz seviyesi olduğunu, Kur'ân dışında diğer semavî kitaplarında nazm ve i'câzın bulunmadığını ve dolayısıyla nazmın mucize özelliğinin sadece Kur'ân'a mahsus olduğunu ifade etmiştir.⁸²

Nazmü'l-Kur'ân konusunu bütün yönleriyle ele alan ve en kapsamlı şekilde tahlil eden Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* adlı eserinde Kur'ân'ın nazımının mana ile ilgili olduğu ve i'cazının da en önemli unsur teşkil ettiğini ifade etmiştir. Cürcânî'ye göre lafızların nazmı manaların nazmına tâbidir ve bir kelamın nazmı onun manalarında ortaya çıkar.⁸³ Cürcânî'den sonra gelen Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî ve İbn Ebü'l-İsba' Nazmü'l- Kur'ân meselesinde Cürcânî'nin yolunu takip etmiş ve onun görüşlerini geliştirip örneklendirmişlerdir.⁸⁴ Bunlardan Zemahşerî, tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân'ın nazmına "*Kur'ân'ı birbiriyle uyumlu, münazam bir söz kılan ve insanlığın maslahatına uygun olarak parça parça indiren Allah'a hamd'u-senâlar olsun*" diye işaret etmiştir.⁸⁵ Şâtibî (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât* adlı eserinde bu konu hakkında "*Bir sûrede Nazm yönünün faydası ancak sûrenin tümünü*

78

A.y.

79

Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", *DİA*, C. XXXII, s. 464.

80

Güvel, Orhan, *Hamîduddîn el-Ferâhî ve Kur'ân'ı Yorumlama Metodu*, İstanbul, Kuramer Yayınları, 2020, s. 313.

81

Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", *DİA*, C. XXXII, s. 464.

82

A.e., s. 465.

83

A.y.

84

A.y.

85

Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 23.

incelemekle elde edilir. Sûrenin sadece bir kısmını incelemek, tam olarak istenen yararı sağlamaz. Tıpkı herhangi bir hüküm hakkında konuyla ilgili tüm âyetler yerine, bazı âyetleri gözden geçirmenin fayda vermeyeceği gibi. Mesela; Bakara sûresi, nazm açıdan tek bir söz (Kelam-ı vâhid - كلام واحد) gibidir. Kur'ân-ı Kerim'in sûreleri birbirini beyan eder. Anlaşılmaları için aralarında güçlü bir mana ilişkisi vardır. Bu açıdan Kur'ân-ı Kerim tek bir söz niteliğindedir.” ifadeleri kullanmıştır.⁸⁶

Eserlerinde Nazmü'l-Kur'ân konusuna ağırlık veren son dönem âlimler arasında Eşref Ali Tânevî (ö. 1362/1943), Abdullah Dirâz (ö. 1377/1958), Seyyid Kutub (ö. 1386/1966), Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî (ö. 1401/1981), İzzet Derveze (ö. 1404/1984), Emîn Ahsen Islâhî (ö. 1418/1997) ve Âişe Abdurrahmân bint eş-Şâtî (ö. 1419/1998) gibi âlimler yer almaktadır.⁸⁷

2. Önemli Eserler

Nazmü'l-Kur'ân genellikle İ'câzü'l-Kur'ân ilminin bir alt başlığı olarak ele alındığından dolayı bu hususta çok sayıda müstakil eserler kaleme alınmamıştır. Câhiz'in günümüze ulaşmayan *Nazmü'l-Kur'ân*'dan başka *Kitâbu'l-hayevân*, *el-Beyân ve't-tebyîn* bu husustaki ilk kaynaklardan sayılır. İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ı, Rummânî'nin *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân*'ı, Hattâbî'nin *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*'ı, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *er-Risâletü's-şâfiye'si*, *Delâilü'l-i'câz*'ı ve *Esrârü'l-belâga'sı*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı ve *Nihâyetü'l-İcâz fi dirâyeti'l-i'câz*'ı, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm'u* ve İbn Ebü'l-İsbâ'nın *Bedî'u'l-Kur'ân*'ı Kur'ân'ın i'câz ve nazmı hususunda yazılan önemli eserler arasında yer almaktadır.⁸⁸

Yakın dönemde Nazmü'l-Kur'ân ile ilgili yazılan önemli eserler arasında Hamîdüddin Ferâhî'nin *Delâilü'n-nizâm*'ı, Dervîş el- Cündî'nin *en-Nazm fi keşşâfi'z-zemahşerî'i*, Mahmûd Seyyid Şeyhûn'un *el-İcâz fi nazmi'l-Kur'ân'u*, Münîr Sultân'ın *Menâhic fi tahlili'n-nazmi'l-Kur'ânî'i*, Fethî Ahmed Âmir'in *Fikretü'n-nazm beyne vücûhi'l-i'câz fi'l-Kur'ânî'l-kerîm'i*, Besyûnî Abdülfettâh Feyyûd'un *Min Belâgati'n-nazmi'l-Kur'ânî'i* ve Abdülmüteâl es-Saîdî'nin *en-Nazmü'l-fennî fi'l-Kur'ân*'ı gibi eserleri sayabiliriz..⁸⁹

⁸⁶ İbrâhîm b. Musâ eş-Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (thk. Abdullah Darâz), 2. bs., Beyrut, 2009, s. 720-721.

⁸⁷ Sedat Şensoy, “Nazmü'l-Kur'ân”, **DİA**, C. XXXII, s. 465.

⁸⁸ **A.y.**

⁸⁹ **A.y.**

C. Münâsebetü'l Âyât ve's-Süver İlmî

Kur'ân-ı Kerim'i bir bütün olarak gören Nazmü'l-Kur'ân ilmiyle yakın ilgisi olan Münâsebetü'l âyât ve's-süver ilmi Kur'ân'daki âyetler ve sûreler arasındaki mana ilişkilerinden bahseden bir ilim dalıdır. Bu ilim *el-Münâsebe beyne'l âyât, et-Tenâsüb beyne'l âyât ve's-süver, Tenâsübü'l âyât ve's-süver ve Münâsebetü'l-Kur'ân* gibi başlıklar ile de bilinmektedir.⁹⁰ Âyetler ve sûreler arasında mana bakımından icmal-tafsîl, umumîlik-hususîlik, aklîlik-hissîlik, sebep-müsebbeb, illet-ma'lûl, benzerlik-zıtlık gibi ilişkileri bulunmaktadır.⁹¹

Münâsebetü'l âyât ve's-süver ilmiyle meşgul olan âlimler genellikle âyetler ve sûreler arasındaki münâsebeti tesbit ederken sadece mana uygunluğu bulmaya çalışmış, Kur'ân'ın lafzî uygunluğu konusuna temas etmemişlerdir.⁹² Fakat Kur'ân'ın bedî' ilmiyle ilgili yönünü inceleyen ve bu sahada eserleri bulunan İbn Ebî'l-İsbâ' el-Mısırî (ö. 654/1256), âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet konusunu manevî ve lafzî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. İbn Ebî'l-İsbâ' manevî münâsebeti "*Mütekelîmin başlamış olduğu sözünü mana olarak yine ona uygun ve münasib bir sözle tamamlamasıdır.*"⁹³ ifadeleriyle beyan eder. Onun manevî münâsebet olarak nitelendirdiği bu münâsebeti, Bedî' ilmindeki *Teşabühü'l-etraf* konusu karşılamakta ve tenasüb'ün bir kısmını ihtiva etmektedir.⁹⁴

Kur'ân-ı Kerim'deki âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet hususunda oldukça meşhur ve önemli eser yazan Burhânüddin Ebul-Hasen İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î (ö. 885/1480), *Nazmü'd-durer fi tenâsübü'l-ayâtî ve's-süver* adlı eserinde münâsebet ilmin vasıtasıyla bir kelimadaki lafızların birbiri ardınca dizilişindeki illetler ve hikmetler bilinebileceği ve böylece kelamın önceki ve sonraki ifadeleriyle kazandığı manayı anlaşılabilirliği ifade etmiştir.⁹⁵ Münâsebetü'l-Kur'ân ilminin değerinden bahsederken Bikâ'î şöyle ifade etmektedir:

"Münâsebetü'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân-ı Kerim'in âyet ve sûrelerin tertibindeki hikmetleri anlatan bir ilimdir. Bu ilim manaların mukteza-ı hale uygunluğunu tahkik eden belâgatin gayesidir. Zira kelamın güzelliklerinin anlaşılması

⁹⁰ Yılmaz, Mehmet Faik, "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", *DİA*, C. XXXI, s. 569.

⁹¹ Zerkeşî, Bedruddîn, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, C. I, s. 35.

⁹² Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, s. 11.

⁹³ **A.y.**

⁹⁴ **A.y.**

⁹⁵ **A.e.**, s. 13.

sûrenin maksudunun bilinmesine bağlıdır. Belâgatten istenen de budur. Bu da Kur'ân'ın bütün cümlelerinin maksadının bilinmesini ifade eder. İşte bu sebeble bu ilim, çok büyük bir değer taşımaktadır. Nahiv ilmine göre beyan ilminin durumu ne ise, tefsir ilmine göre Münâsebetü'l-Kur'ân ilminin durumu da odur."⁹⁶

1. Münâsebet'in Çeşitleri

a. Âyetler Arasındaki Münâsebet Çeşitleri

Kur'ân âyetleri arasında bulunan belli başlı münâsebet çeşitlerini şöyle sıralayabiliriz:

- (1) *Tanzîr*: İki benzer konularının birbiriyle beraber arka arkaya zikredilmesi. Mesela; el-Bakara 2/149-150; el-Enfâl 8/74-75.
- (2) *Mudâdde*: Mudâdde olarak isimlendirdiği münâsebet çeşidi tanzîr'in tam tersidir. Münâsebetin bu kısmında iki birbirine zıt hususlar peş peşe gelir. Mesela; el-Bakara 2/3-5, 6, 24-25; en-Nisâ 4/56-57, 151-152.
- (3) *İstitrât*: Münâsebetin istitrât kısmında bir konudan bahsedilirken başka bir konuya temas edilip yeniden asıl konuya dönülür. Örnek olarak en-Nisâ 4/171-172; el-A'râf 7/19-22, 26, 157-158; en-Nahl 16/48-49 âyetleri zikredilebilir.
- (4) *Tehallus*: Münâsebetin tehallus çeşidine göre kelâm sahibi bahsedilen bir konuyu bir sebepten ötürü bırakarak başka bir konuya geçer. Örnek olarak şu âyetler gösterilebilir; el-Meâric 70/1-4; Âl-ı İmrân 3/33-34; el-A'râf 7/156; el-Kehf 18/98-99. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus daha var. Yukarıda zikrettiğimiz gibi tehallusta geçiş yapılırken iki konu arasında mutlaka bir münâsebet bulunur. Eğer âyetler arasında bir münâsebet bulunmadan başka bir konuya geçiş yapılırsa, buna *İktidâb* denir.
- (5) *İntikal*: İntikal'ın lügavî manası bir yerden başka bir yere geçmektir. Münâsebetin bu kısmında okuyucunun dikkatini çekmek için *hâzâ* (bu, şu) ifadesiyle bir konudan diğer konuya geçiş yapılır. Sâd sûresinin 49. ve 55. âyetlerinde intikalı görebiliriz.
- (6) *Hüsn-i matlab*: Münâsebetin bu çeşidine göre bir konuya giriş yapıldıktan sonra asıl konuya temas edilir yahut diğer bir ifade ile girişten sonra asıl

⁹⁶

Bikâ'î, Burhanuddin İbrahim b. Ömer, **Nazmu'd-Durer fi Tenâsübi'l-Âyet ve's-Süver**, Kahire, 1413/1992. C.I, s. 6.

konudan bahsedilir. Hüsn-i matlab'ın misalı olarak el-Fâtiha 1/4-5; eş-Şu'arâ 26/77-83 âyetleri gösterilebilir.

- (7) *İhtirâs*: İhtirâs'ta asıl kastedilen mananın aksini vehmettiren bir unsurun bulunması sebebiyle yanlış anlaşılma ihtimalini gidermek için kelâmın ortasına veya sonuna başka bir söz eklenilir. Örnek; el-Mâide 5/54; en-Neml 27/18; el-Feth 48/29 zikredebiliriz.

Âyetler arasında bulunan bu münâsebet çeşitlerinin dışında âyetlerin kendi içindeki parçalarıyla arasında da çeşitli iç münâsebet ilişkileri bulunmaktadır.⁹⁷

b. Sûreler Arasındaki Münâsebet Çeşitleri

Sûreler arasındaki münâsebetin âyetler arasındaki münâsebete göre daha çok gizli kaldığı fakat bununla birlikte dikkatli bir inceleme ile bu ilişkinin ortaya çıkarılması mümkün olduğu ileri sürülmektedir.⁹⁸ Sûreler arasında bulunan münâsebet çeşitleri şunlardır:

- (1) Bir sûrenin konu ile isim arasında bulunan münâsebeti. Mesela; Bakara sûresinin 67-74 âyetlerinde bahsedilen bakara konusu sûrenin ismi olarak kabul edilmiştir.
- (2) Bir sûrenin baş ile sonu arasındaki münâsebeti. Mesela; el-Bakara 2/3-5 ile 285 ve Âl-ı İmrân 3/3-4 ile 194 âyetler arasındaki münâsebeti.
- (3) Bir sûrenin son âyetleriyle müteakip sûrenin ilk âyetler arasındaki münâsebeti. Mesela; el-Mâide 5/120 ile el-En'âm 6/1 ve el-En'âm 6/159-164 ile el-A'râf 7/6-8.⁹⁹

Zikrettiğimiz bu münâsebet çeşitleri bir sûrenin kendi içindeki âyetler yahut farklı sûrelerin âyetler arasındaki ilişkisinden bahseder. Fakat birbirini takip eden sûreler arasında da bazı münâsebet çeşitleri bulunmaktadır. Sûreler arasındaki tenâsüb çeşitleri şöyle sıralayabiliriz:

- (1) *İcmal-tafsîl ilişkisi*: Önceki sûrede kısaca temas edilen konuların bir sonraki sûrede geniş bir şekilde ele alınması. Mesela Fâtiha sûresinde insanlar Rabbinden kendilerini doğru yola iletmesini istemişlerdir. Bakara sûresinde ise

⁹⁷ Yılmaz, "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", **DiA**, C. XXXI, s. 570.

⁹⁸ **A.y.**

⁹⁹ Ayrıntılı bilgiler için bkz. Çetin, Mustafa, "Havâtîmü's-Süver", **DiA**, C. XVI, s. 526-527; Yılmaz, "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", **DiA**, C. XXXI, s. 570.

doğru yolda olmak için hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiğini ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

- (2) *Tetimme*: Bir sûrede anlatılan konunun müteakip sûrelerde devam edilmesi. Mesela, Bakara sûresinde ele alınan iman, ibadet ve muâmelât gibi hususlar Âl-ı İmrân, Nisâ ve Mâide sûrelerinde devam edilmektedir.
- (3) *Sebeb-müsebbeb ilişkisi*: Bir sûrenin ondan sonra gelen sûre için sebep teşkil etmesi. Mesela, Fîl sûresinde Kâbe'yi yıkmak üzere filleriyle Mekke'ye gelen Ebrehe'nin ordusunun nasıl helâk edildiğine işaret var iken ardından gelen Kureyş sûresinde ise bunun Kureyşliler'in Beytullah'a olan muhabbet ve ülfeti sağlamlaştırmak için yapıldığına işaret edilmiştir.
- (4) *Umum-Husûs ilişkisi*: İlk sûrede genel hatlarıyla ele alınan bir konunun ikinci sûrede özel olarak işlenmesidir. Mesela, Felak sûresinde (113/1-2), "Yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım de!" buyurulduktan sonra Nâs sûresinde (114/4-6) Allah'ın yarattığı şeylerden olup insanların kalplerine vesvese sokan cin ve insan şeytanların şerrinden sığınılması özel olarak zikredilmiştir.
- (5) *Mukâbele*: Önceki sûrede yer alan bir konuya mukabil bir konunun sonraki sûrede yer alması. Mesela, Mâ'ûn sûresinde zikredilen Mekke müşriklerinin başlıca özellikleri ve kötü davranışları zikredilmiştir. Buna mukabil Kevser sûresinde ise Peygamber Efendimiz (s.a.) ve müminlerin bu durumlarda yapmaları gereken olumlu davranışlarına işaret edilmiştir.
- (6) *Benzerlik-zıtlık ilişkisi*: Birbirini takip eden sûrelerin benzer veya zıt konulardan bahsetmesi. Mesela; Cum'a-Münâfikûn, Kâfirûn-Nasr, Leheb-İhlâs sûreleri.¹⁰⁰

2. Münâsebetü'l Âyât ve's-Süver İlmi'nin Tarihçesi

Âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet ilişkisinden bahsedenlerin ortak kanâatine göre, bu ilim ilk defa Bağdat'ta Ebubekir Abdullah b. Muhammed b. Ziyad en-Nisâbûrî (ö. 324/936) tarafından sözlü olarak ifade edilmeye başlamıştır. Nisâbûrî'nin talebelerine tefsir dersi verirken âyet ve sûreler arasındaki münâsebeti da ihmal etmediği, yeri geldiğinde, "Şu âyet şu âyetin yanına niçin konmuş? şu sûrenin şunun akabinde getirilmesindeki hikmet nedir?" şeklinde sorular sorarak bunların aralarındaki münâsebetini açıkladığı ve Bağdat'taki âlimleri tarafından bu inceliklerine

vakıf olmadıklarından dolayı kendisinin kınandığı zikredilmektedir.¹⁰¹ Dolayısıyla hicrî 4. asırdan itibaren Mûnâsebetü'l-Kur'ân ilminden bahsedilmesinin başladığını söyleyebiliriz.

Fakat tefsir literatürüne baktığımız zaman âyetler arasındaki mûnâsebet ilişkisine temas eden ilk müfessir Mahmut b. Ömer Cârullah Zemahşerî (ö. 538/1144) olmuştur.¹⁰² Zemahşerî'nin âyetler ve sûreler arasındaki mûnâsebetinden bahsetmesiyle bu ilim dirâyet tefsirlerde görülmeye başlamıştır. Zemahşerî'nin muasırı sayılan Ebubekir İbn Arabî (ö. 543/1148), *Sirâcu'l-Münir* adlı eserinde mûnâsebet ilmi hakkında *"Kur'ân-ı Kerim'deki âyetlerin irtibatı o kadar sağlamdır ki, bütün Kur'ân lafızların dizilişi, manaların yeknesaklığı ile tek bir kelime gibidir. Fakat halkın tenâsüble ilgili fikirlerimizi yanlış değerlendirdiğini gördük, (ve) çalışmayı durdurduk. O bizimle Allah arasında kaldı, (bu ilim) O'na iade ettik."*¹⁰³ diye ifadeler kullanmıştır. İbn Arabî'nin ifadelerinde anlaşıldığına göre mûnâsebet ilmi o asırda henüz pek revaç bulmamıştır. Buna rağmen mûnâsebet ilminden bahseden âlimler az da olsa var olmuştur. Mesela, Fahrüddin Râzî (ö. 606/1209) tefsirinde mûnâsebet vecihleri beyan ederken 2. 3. ve 4. hicrî asırlardaki âlimlerin görüşleri zikretmiştir.¹⁰⁴ Binaenaleyh bunu diyebiliriz ki âyetler ve sûreler arasındaki mûnâsebet konusu Zemahşerî'den önceki dönemlerde sistematik bir şekilde mevcut olmazsa da münferid fikirler halinde ilim çevrelerinde varlığını devam etmiştir. Zemahşerî'den sonra yazılan dirâyet tefsirlerinde âyetlerin nüzûl sebepleri zikredilmekle birlikte âyetlerin birbiriyle olan mûnâsebet yönleri de açıklanmaya başlanmıştır. Bu eserlerde bütün âyetler arasındaki mûnâsebetine temas edilmiş olmazsa da ilk bakışta birbiriyle alakası yokmuş gibi görünen âyetler arasındaki irtibatları ortaya konulmaya özen gösterilmiştir.¹⁰⁵ Mûnâsebet ilminden bahseden müfessirler arasında Zemahşerî ve Râzî'nin yanı sıra Ömer el-Beyzâvi (ö. 685/1286), İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin (ö.

¹⁰¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, **Tefsir Tarihi**, İstanbul, 1973, C.I, s. 122.

¹⁰² Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil**, Kahire, 1987, C.I, s. 46-111. (Zemahşerî, Bakara sûresinin 6. âyetinden başlayarak 27. âyete kadar hemen hemen her âyetin önceki âyetlerle mûnâsebetini açıkça zikretmiştir. Fakat Bakara sûresinin başlangıcından sonra sadece 189 ve 214. âyetlerin tefsirinde âyetler arasındaki mûnâsebeti zikrettiğini görebiliriz; Bkz. Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C.I, s. 234, 256.)

¹⁰³ Süyûtî, Celaluddin, **el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân**, C.II, s. 138.

¹⁰⁴ Râzî'nin zikrettiği âlimler arasında Ebubekir el-Esâm (ö. 236/859), Ebu Müslim Ahmed b. Bahr el-İsfahânî (ö. 322/933), el-Kadi Abdulcebbat b. Ahmed (ö. 415/1024) ve Şa'bi Ebu Amir el-Kuffî (ö. 103/721) yer almaktadır. (Detaylı bilgiler için Bkz. Yılmaz, **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Mûnâsebet**, s. 35-36.)

¹⁰⁵ Yılmaz, **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Mûnâsebet**, s. 36.

708/1308), Ahmed en-Nesefî (ö. 710/1310), Ebu Hayyân el-Endulûsî (ö. 745/1344), Ahmed el-Muhâimî'nin (ö. 835/1431), Burhânuddîn el-Bikâî (ö. 885/1480), Celâluddîn Süyûtî (ö. 911/1505), Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854) Ahmed Mustafa el-Merâgî (ö. 1334/1916), Hamîdüddin el-Ferahî (ö. 1349/1930), Eşref Ali Tânevî (ö. 1362/1943), Muhammed Abdullah Diraz (ö. 1377/1958), Elmalî Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1360/1942), Bedüzzaman Said Nursi (ö. 1380/1960), Abdülmüte'âl es-Saîdî (ö. 1386/1966), Said Hava (ö. 1409/1989) ve Emîn Ahsen Islâhî (ö. 1418/1997) gibi âlimler yer almaktadırlar.¹⁰⁶

3. Önemli Eserler

Âyetler ve sûreler arasındaki münâsebet ilişkisinden bahseden ilk müstakil eser İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin *el-Burhân fî tertîbi süverî'l-Kur'ân'ıdır*. Ahmed el-Muhâimî'nin *Tebsîru'r-Rahmân ve teysîru'l-mennân fî tefsîri'l-kur'ân'ı*, Bikâî'nin *Nazmü'd-dürrer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver'i*¹⁰⁷, *Delâletü'l-burhânî'l-kavîm 'alâ tenâsübi âyi'l-Kur'ân'il-Azîm'i* ve *Meşâ'idü'n-nazar li'l-işrâf 'alâ makâsidi's-süver'i*, Süyûtî'nin *Tenâsuku'd-dürrer fî tenâsübi's-süver'i* ve *Merâşidü'l-metâli' fî tenâsübi'l-makâtî' ve'l-metâli'i* gibi eserleri bu ilmine dair telif edilmiş olan başlıca eserler arasında yer almaktadır. Âlûsî'nin *Rûhu'l-me'ânî* tefsirinde de münâsebetü'l âyât ve's-süver konusu detaylı bir şekilde işlenmiştir.¹⁰⁸

Bu hususta yazılan son dönem âlimlerin eserler arasında Ahmed Mustafa el-Merâgî'nin (ö. 1334/1916) *Tefsîrü'l-merâgî'i*, Hamîdüddin el-Ferahî'nin (ö. 1349/1930) *Tefsîru nizâmî'l-Kur'ân ve te'vîlü'l-Furkân bi'l-Furkân'ı*, *Delâilü'n-nizâm'ı*, Eşref Ali Tânevî'nin (ö. 1362/1943) *Beyân'ül-Kur'ân'ı* ve ö. *Sebk'ül-gâyât fî nesik'il-âyât'ı*, Muhammed Abdullah Diraz'ın (ö. 1377/1958) *en-Nebe'ül-azîm'i*, Elmalî Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1360/1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Bedüzzaman Said Nursi'nin (ö. 1380/1960) *İşârâtü'l-îcâz fî mezânnî'l-îcâz'ı*, Abdülmüte'âl es-Saîdî'nin (ö. 1386/1966) *en-Nazmü'l-fennî fi'l-Kur'ân'ı*, Said Havva'nın (ö. 1409/1989)¹⁰⁹ *el-Esâs*

¹⁰⁶ Yılmaz, "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", *DİA*, C. XXXI, s. 571.

¹⁰⁷ Bikâî'nin tefsirdeki metodu hakkında detaylı bilgiler için bkz. Necati Kara, **Burhaneddin İbrahim b. Bikâî ve Tefsirdeki Metodu**, Yüzüncü Yıl Üniveristesi Yay., Van, 1994.

¹⁰⁸ Yılmaz, "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", *DİA*, C. XXXI, s. 571.

¹⁰⁹ Havva'nın tenâsüb konusunda izlediği yöntem hakkında detaylı bilgi için bkz. Bilgiz, Musa, **Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet (Said Havva Örneği)**, Araştırma Yay., 1. Baskı, Ankara, 2006.

fi't-tefsîr'i ve Emîn Ahsen Islâhî'nin (ö. 1418/1997) *Tedebbür-i Kur'ân'ı* önemli eserler olarak zikredilebilir.¹¹⁰

D. Hind Alt Kıtasında Nazm ve Münâsebet İlmine Dair Çalışmalar

Nazm ve münâsebet ilminin tanıtımından sonra bu başlık altında Hind alt kıtasında bu husus üzerine yazılan bazı eserler hakkında bilgi vermek istiyoruz. Aslında Hind alt kıtasında İngiliz hakimiyetinden sonra âyetler ve sûreler arasında münâsebet ve nazm konusu daha özen ile incelendiğini görüyoruz. Bunun temel sebebi, müsteşrikler tarafından Kur'ân'ın bütünlük ve uyumdan yoksun bir kitap olduğuna dair iddiaları ileri sürülmesidir. İngiliz istilasından sonra yazılan hemen hemen bütün Urduca tefsirlerde âyetler ve sûreler arasında nazm ve münâsebet konusu işlendiği görülmektedir fakat çalışmamızı fazla uzatmamak adına biz burada sadece çok meşhur olan belli başlı eserleri saymakla yetineceğiz.¹¹¹

1. *Tebisirü'r-rahman ve teysirü'l-mennan fî tefsiri'l-Kur'ân*: Alâüddîn Ali b. Ahmed Mehâimî (ö. 835/1432) tarafından yazılan bu eserler Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyet ve's-süver ilimleri açısından önemli bir yer sahip olan ve bütün dünyada oldukça meşhur bir eserdir.¹¹²

2. *Münebbe'u'l-uyûni'l-meâni ve Matla' şumûsu'l-Mesâni*: Şeyh Mübarek Hızır Nâgûrî (ö. 1001/1592) tarafından kaleme alınan altı ciltlik Arapça bir tefsirdir. Müfessir tefsirinde nazm ve münâsebet konusu ile bir hayli ilgilenmiştir.¹¹³

3. *ed-Durru'n-nazîm*: Şeyh Munaver b. Abdulhamîd Lahori (ö. 1011h.)¹¹⁴

4. *Fethu'r-rahman fî tercümeti'l-Kur'ân*: Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahîm'in (ö. 1176/1762) bu eseri kendisinin meşhur Farsça Kur'ân tercümesidir. Tercümede bağlantılı cümleler ile âyetler arasındaki rabt ve münâsebetine işaret

¹¹⁰ Yılmaz, "Münâsebetü'l-Âyet ve's-Süver", *DİA*, C. XXXI, s. 571.

¹¹¹ Hind alt kıtasındaki tefsir literatürü hakkında detaylı bilgiler için bkz. Bırışık, Abdulhamit, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*; Sâliha Abdülhakîm Şerefüddîn, *Kur'ân-ı Hakîm key Urdu Terâcim*; Şettârî, Seyyid Hamîd, *Kur'ân-ı Mecîd key Urdû Terâcim u Tefâsir ka Tenkîdî Mütâla'a*.

¹¹² Daha fazla bilgi için bkz. Bırışık, Abdulhamit, "Mehâimî", *DİA*, C.XXVIII, s. 360.; Bırışık, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 27.

¹¹³ Fida Hüseyin, *Usûl-i Tefsir meyn Nazm-ı Kur'ân ki Rivâyet ka Tarîhî ve Tehlîf Caiza*, (Yüksek Lisans Tezi) Institute of Arabic and Islamic Studies, Allama Iqbal Open University, Islamabad, 2002, s. 109; Abdulhamit Bırışık, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 27.

¹¹⁴ Eser hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. A.y.

edilmiştir. Bununla birlikte *el-Fevzû'l-kebîr fî usûli't-tefsîr* eserinde de Kur'ân'daki nazm konusundan bahsedilmiştir.¹¹⁵

5. *Nesru'l-mercân fî resmi nazmi'l-Kur'ân*: Mevlevî Muhammed Gaus Şerfû'l-Mülk Bahadır (ö. 1238/1822).¹¹⁶

6. *Tefsîr Fethu'l-azîz*: Şah Abdulaziz (ö. 1239/1823) Farsça tefsirinde rabt ve münâsebet hususunu önem vermiş ve âyetler arasındaki latif manaları beyan etmeye çalışmıştır. Şah Abdulazîz'in diğer kardeşi olan Şah Abdulkâdir (ö. 1230/1814) Mauzihü'l-Kur'ân adlı Urduca Kur'ân tercümesinde de âyetler arasında münâsebeti hususuna dikkat etmiştir.¹¹⁷

7. *Sebkü'l-gâyât fî neski'l-âyât*: Eşref Ali Tânevî'nin (ö. 1362/1943) arapça eseridir. Eserinden Kur'ân'ın baştan sona kadar âyetlerin birbiriyle olan münâsebetinden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir.¹¹⁸

8. *Tefsîr-i Senâî*: Senâullah Amritsarî (ö. 1958) de kendi tefsirinde âyetler ve sûreler arasındaki nazm ve münâsebet konusunu önem vermiştir.¹¹⁹

9. *el-Mukamu'l-mahmûd ve İlhamu'r-rehman fî tefsîri'l-Kur'ân*: Ubeydullah Sindî'nin (ö. 1365/1944) Kur'ân-ı Kerim üzere tefekkür ettiği hususlar onun talebelerinden olan Abdullah Legârî ve Musa Carullah vasıtasıyla bize ulaşmıştır. Bu çalışmalarda da nazm ve münâsebet konusu işlenmiştir.¹²⁰

10. *Bulgatü'l-hayran fî rabti âyâtî'l-furkan*: Mevlâna Huseyin Ali (ö. 1362/1943) arapça eserinde Kur'ân âyetler ve sûreler arasındaki rabt ve sûrelerin ana konusu hakkında ayrıntılar ile bahsetmiştir.¹²¹ Talebesi olan Gulamullah Han Cevahirü'l-

¹¹⁵ Şah Veliyyullah hakkında detaylı bilgile için bkz. Mehmet Erdoğan – M. Sait Özervarlı, “Şah Veliyyullah”, *DiA*, C.XXXVIII, s. 260-267.

¹¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Gaus en-Na'itî, *Nesru'l-mercân fî resmi nazmi'l-Kur'ân*, Tangier, Fas, Dâru'l-Hadîs el-Ketâniâ, 2014; Fida Hüseyin, *Usûl-i Tefsir meyn Nazm-ı Kur'ân ki Rivâyet ka Tarîhî ve Tehlîl Caiza*, s. 110.

¹¹⁷ Birşık, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 78.

¹¹⁸ Eser hakkında detaylı bilgiler için bkz. Gulam Muhammad, *Hayat-ı Eşref*, s. 94; Abdülhak, *Te'lifât-ı Eşrefiyye*, s. 12.

¹¹⁹ Birşık, *Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 158.

¹²⁰ Fida Hüseyin, *Usûl-i Tefsir meyn Nazm-ı Kur'ân ki Rivâyet ka Tarîhî ve Tahlîl Caiza*, s. 111.

¹²¹ A.y.

Kur'ân adlı tefsirinden hocasının beyan ettiği nazm ve münâsebet nazariyesini Urduca'da aktarmıştır.¹²²

11. *Nizâmu'l-Kur'ân ve te'vilü'l-fukrân bi'l-furkân*: Hamîddüddîn el-Ferâhî'nin (ö. 1349/1930). en önemli eserlerinden biridir. Eserinde kendisi tarafından ileri sürülen Nazmü'l-Kur'ân nazariyesi müdellel bir şekilde ispatlamaya çalışılmıştır.¹²³

12. *Tedebbür-i Kur'ân*: Emin Ahsen Islâhî (ö. 1417/1997). hocası el-Ferâhî'nin Nazmü'l-Kur'ân hakkındaki görüşü geliştirip örnekleriyle zikrederek Urduca tefsiri literatürüne çok değerli bir eseri kazandırmıştır.¹²⁴

¹²² Detaylı bilgiler için bkz. Gulamullah Han, **Tefsir Cevahirü'l-Kur'ân**, Ravalpindî, Kütüphane Reşidiyye, t.y.

¹²³ Hamîddüddin Ferahî ve tefsir metodu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güvel, Orhan, **Hamîddüddîn el-Ferâhî ve Kur'ân'ı Yorumlama Metodu**, İstanbul, Kuramer Yayınları, 2020; Zilli, Ishtiyak Ahmed, "Hamîddüddîn Ferâhî", **DîA**, C.XV, s. 477-478;

¹²⁴ Emin Ahsen Islâhî ve tefsiri Tedebbür-i Kur'ân hakkında detaylı bilgi için bkz. Birişik, **Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, s. 272; a.mlf., "Kur'ân'da İç Bütünlük: Islâhî'nin Tefsir Yöntemi", **Dîvan Dergisi**, 2002/2, s. 59-90.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN TEFSİRİNDE NAZM VE MÜNÂSEBET

Mevlâna Eşref Ali Tânevî Kur'ân-ı Kerim'deki âyetler ve sûreler arasında rabt ve münâsebetin bulunduğunu savunur ve buna delil olarak Kur'ân'ın nüzul tertibiyle mushaf tertibinin farklı olduğunu ileri sürer. Tânevî'ye göre Kur'ân-ı Kerim'in şuandaki mushaf tertibi Allahü teâlâ tarafından belirlenmiştir. Eğer Kur'âni âyetler veya sûreler arasında herhangi bir rabt yahut münâsebet söz konusu olmasaydı, nüzul tertibini bırakıp başka bir tertibe göre Kur'ân'ın dizilmesi abes bir uygulama olurdu ki, hâşâ Allah'a böyle bir şey isnâd edilemez, O hikmet dışı bir fiil yapmaktan münezzehtir. Dolayısıyla nüzul tertibi ile mushaf tertibi arasında bulunan bu farkı, aslında âyetler ve sûreler arasında nazm ve münâsebetin bulunduğunun en büyük delilidir.¹

I. BEYÂNÜ'L-KUR'ÂN TEFSİRİNDE NAZM VE MÜNÂSEBET ÖRNEKLERİ

A. Beyânü'l-Kur'ân'da Sûreler Arası Nazm ve Münâsebet

Beyânü'l-Kur'ân tefsirinde sûreler arası nazm ve münâsebet ilişkisini ortaya koymak için son on cüzü teşkil eden Ankebût sûresinden Nas sûresine kadar sûreler seçmeyi uygun gördük. Mevlâna Tânevî sûrelerin önceki sûreler ile olan münâsebeti “*Rabt*” başlık altında beyan etmiştir. Kimi zaman bir sûrenin rabtından bahsederken uzun uzun paragraf yazan Tânevî kimi zaman ise sadece bir cümle ile sûreler arasındaki müşterek konularına işaret etmekle iktifa etmiştir. Şimdi Mevlâna Tânevî'nin sûreler arasında kurmaya çalıştığı münâsebetini örnekleriyle zikretmek istiyoruz.

1. Ankebût Sûresi

Mevlâna Tânevî Ankebût sûresinin münâsebeti hakkında bahsederken Ankebût sûresinin başı, bir önceki sûre olan Kasas sûresinin sonu ile bağlar. Ona göre Kasas sûresinin sonunda kafirlerin müslümanları Allah'ın âyetlerinden alıkoymaya çalıştıkları zikredilmiş ve bu hususta müslümanlara tembih edilmiştir.²

¹ Gulam Muhammad, **Hayat-ı Eşref**, s. 95; Eşref Ali Tânevî, **Mavâiz-i Eşrefiyye**, Karaçi, Mektebe-i Tânevî, t.y., C.II, s. 338-339; Eşref Ali Tânevî, **Eşrefü'l-cevab**, Karaçi, Mektebe-i Ömer Farûk, t.y., s. 556.

² Meali: *Allah'ın âyetleri sana indirildikten sonra, artık sakın onlar seni bu âyetlerden alıkoymasınlar. Rabbine davet et. Asla müşriklerden olma!* (el-Kasas 28/87).

Ankebût sûresinde de bu münâsebetle sûrenin ekseriyetinde kafirlerin müslümanları İslâm dininden uzaklaştırmak için sarfettikleri çabalarından bahsedilmektedir.³ Aslında kafirler müslümanları İslâm'dan alıkoymak için çeşitli mücadelelerde bulunuyorlardı. Bundan dolayı Allahü teâlâ bu sûrede kafirlerin çeşitli taktikler hakkında haber vererek müslümanları uyarmaktadır. Mesela, müslümanların kafirlerin fiili mücadeleler ile sınanmalarına işaret ederek Allahü teâlâ, *“Andolsun ki, biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmiştir. Elbette Allah, doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır.”*⁴ buyururken Ehl-i Kitap'ın kavli inkarı ve inadına karşı müslümanlara *“İçlerinden zulmedenleri bir yana, Ehl-i kitapla ancak, en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: “Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim ilâhımız da, sizin ilâhınız da birdir ve biz O'na teslim olmuşuzdur.”*⁵ diyerek talimat vermiştir. Mevlâna Tânevî'ye göre bazı müslümanların aileleri yahut akrabaları de kendilerini İslâm'dan vazgeçirmek için türlü türlü psikolojik baskılarda bulunuyorlardı. Bu hususta ise Allahü teâlâ *“Biz insana, ana babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme. Dönüşünüz ancak banadır. O zaman, size yapmış olduklarınızı haber vereceğim.”*⁶ âyeti indirmiştir. Kafirlerin müslümanları İslâm'dan döndürmek için bir diğer tuzak ise, kendilerine yalan yanlış vaadlerde bulunup aldatmaları olmuştur. Bu durum ile ilgili indirilen âyeti kerimesinde Allahü teâlâ *“Kâfirler, iman edenlere, “Bizim yolumuza uyun, sizin günahlarınızı biz yüklenelim” derler. Halbuki onların hiçbir günahını yüklenecek değillerdir. Gerçekte onlar, kesinlikle yalan söylemektedirler. (Fakat gerçek şu ki) elbette kendi yüklerini, kendi yükleriyle birlikte nice yükleri (başkalarını saptırmanın vebalini) taşıyacaklar ve uydurup durdukları şeylerden kıyâmet günü mutlaka sorguya çekileceklerdir.”*⁷ diyerek müslümanları uyarıda bulunmuştur. Tânevî'nin beyan ettiği münâsebet ilişkisine baktığımız zaman iki sûre arasındaki münâsebeti çok bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yani Kasas sûresindeki son âyetlerde sadece işaret edilen hususu bu sûrede ise ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.⁸

3 Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 107-108.

4 el-Ankebût 29/3.

5 el-Ankebût 29/46.

6 el-Ankebût 29/8.

7 el-Ankebût 29/12-13.

8 Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 107-108.

Tânevî'ye göre nazm bakımından bakıldığı zaman sûrede müminlerin imtihandan geçirilmesi⁹, kafirlerin Allah'tan kaçamayacakları¹⁰, hak yolunda olanlarının hem bu dünyada hem âhirette kazanacakları¹¹ gibi hususlar zikredilmiştir. Bununla birlikte hem Peygamber Efendimiz (s.a.) hem de müslümanlar için teselli olsun diye geçmiş peygamberlerin bazı kıssaları – ki geçen sûrede de vardı – da beyan edilmiştir. Ayrıca kafirlerin yaptıkları zulüm sebebiyle hicret etmeye mecbur kalanların rızık endişesini gidermek için teselli mahiyetinde yeryüzünün geniş olması ve Allah'ın Rezzak olup bütün mahlûkata rızık vermesine de işaret edilmiştir.¹² Tânevî'ye göre bu gibi teselli edici âyetler arasında, kafirler ile müslümanlar arasında muhalefetinin ana sebebi olan, Allah'ın tevhidine delalet eden bazı âyetlerinin zikredilmesi de nazm bakımından önemlidir.¹³ Bunun yanı sıra sûrenin başında zikredilen mücadele konusunun sûrenin son âyetinde tekrar gelmesi de ince bir münâsebet ilişkisine işaret etmektedir.¹⁴ Sûrenin son âyetinde kafirler tarafından gelen musibetler ve zorluklara karşı sabredip cihad edenlerin Allah'a ulaşacakları beyan edilmesi, sûrenin özeti olarak da değerlendirilebilir.¹⁵ Binaenaleyh Ankebût sûresinin hem geçen sûrenin sonu ile hem de kendi içindeki konular ile münâsebet ve rabt içinde olduğunu söyleyebiliriz.¹⁶

2. Rûm Sûresi

Tânevî'ye göre Ankebût sûresinde kafirlerin müslümanları İslâm'dan alıkoymak için sarfettikleri çabalar zikredilmiş ve bu münâsebet ile sûrenin sonunda müslümanlara kafirlere karşı sabır ve tahammül ile davranmayı emredilmiştir. Oysaki

⁹ Meali: *İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece "İman ettik" demeleriyle bırakılacaklarını mı sandılar?* (el-Ankebût 29/2).

¹⁰ Meali: *Yoksa kötülükleri yapanlar bizden kaçabileceklerini mi sandılar? Ne kadar kötü (ve yanlış) hüküm veriyorlar!* (el-Ankebût 29/4).

¹¹ Meali: *İman edip iyi işler yapanların kötülüklerini elbette örteriz ve onlara, yaptıklarının daha güzeli ile karşılık veririz.* (el-Ankebût 29/7) ...*Onu dünyada mükafatlandırdık. Şüphesiz o, âhirette de salihler (zümresin)dendir...* (el-Ankebût 29/27).

¹² Meali: *Ey iman eden kullarım! Şüphesiz benim yarattığım yeryüzü geniştir. O halde yalnız bana kulluk edin.* (Ankebût; 56) *Nice hayvanlar var ki, rızkını (biriktirip yanında) taşımıyor. Çünkü onların da, sizin de rızkınızı Allah veriyor. O, her şeyi iştir ve bilir.* (el-Ankebût 29/60).

¹³ Meali: *Allah'tan başka dost edinenlerin durumu, kendine yuva yapan örümceğin durumu gibidir. Halbuki, evlerin en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi. Allah, onların kendisini bıraktıpta hangi şeye yalvardıklarını şüphesiz ki bilir. O mutlak güç ve hikmet sahibidir.* (el-Ankebût 29/41-42).

¹⁴ Meali: *Cihad eden ancak kendisi için cihad etmiş olur.* (el-Ankebût 29/6).

¹⁵ Meali: *Ama bizim yolumuzda cihad edenleri, elbette kendi yollarımıza eristireceğiz. Hiç şüphe yok ki Allah iyi davrananlarla beraberdur.* (el-Ankebût 29/69).

¹⁶ Tânevî, *Tefsir Beyânü'l-Kur'ân*, C.III, s. 107-108.

Rûm sûresinin başında- geçen sûrede zikredilmiş olan müslümanlar için pek hoş olmayan durumlarının tam tersine- müslümanların sevinç ve meserretine sebep olan bazı vakaları zikredilmektedir.¹⁷ Bununla birlikte Tânevî, sûrede geleceğe ait bazı haberlerinin verilmesi ile Allah'ın kudretini, nübüvvetin hak olduğunu, inkar edenlere karşı Resûlullah'a (s.a.) teselli edildiğini ve sonunda âhirete inanmayanların nasıl bir ahval ile karşılaşacaklarını beyan ederek sûrenin nazmına da işaret etmiştir.¹⁸

3. Lokmân Sûresi

Lokmân sûresinin münâsebetinden bahseden Tânevî, sûrenin başında zikredilmiş olan Kur'ân-ı Kerim'in medhi ve hakkaniyeti konusunun¹⁹ Rûm sûresinin sonunda²⁰ da zikredildiğini ve böylece iki sûrenin başı ve sonundaki konularının aynı olması hasebiyle iki sûre arasındaki münâsebetin çok aşikâr olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Tânevî, sûrede Allah'ın tevhidinde delalet eden deliller²¹, tevhidin önemini açıklamak için geçmiş ümmetten bir babanın evladına ettiği tavsiyeler²² ve âhirete inananlar için medh ve kafirler için azabı²³ gibi konuların – ki geçen sûrede de benzer konulardan bahsedilmişti – yer aldığını söyleyerek sûrenin nazmında da işarete etmiştir.²⁴

4. Secde Sûresi

Lokmân sûresinin sonunda İslâm'ın esas konularından olan tevhid ve âhiret hususuna temas edilmiştir. Tânevî'ye göre Secde sûresinin başında ise İslâm'ın diğer esas akideleri mesela; Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olması²⁵ ve risâletin ispatı gibi

¹⁷ Meali: *Elif, Lâ, Mim. Rumlar yenildi. (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde onlar, bu yenilgilerinin ardından mutlaka galib geleceklerdir. (Bu da) birkaç yıl içinde (olacaktır). Onların bu yenilgilerinden önce de sonra da emir Allah'ındır ve o gün müminler, sevineceklerdir. (Bu da) Allah'ın yardımıyla (olacaktır). Allah dilediğine yardım eder, galip kılar. O çok güçlüdür, çok merhamet edicidir. Allah'ın vaadi budur. Allah, vaadinden caymaz. Fakat insanların çoğu bilmezler.* (er-Rûm 30/1-6).

¹⁸ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 129.

¹⁹ Meali: *Elif, Lâ, Mîm. Bunlar, o hikmetli kitabın âyetleridir. O, güzellik ve iyilik yapanlar için bir hidâyet ve rahmettir.* (Lokmân 31/1-3)

²⁰ Meali: *Andolsun ki, biz insanlar için bu Kur'ân'da her türlü meselden örnekler getirdik. Yemin ederim ki, sen onlara başka bir âyet de getirsen o kâfirler yine: "Siz yalancılardan (uydurduğunuz sözü Allah'a nispet edenlerden) başkası değilsiniz." diyeceklerdir.* (er-Rûm 30/58)

²¹ Lokmân 31/10-11, 20-32, 34.

²² Lokmân 31/12-19.

²³ Lokmân 31/4-9.

²⁴ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 145.

²⁵ Meali: *Elif, Lâ, mim. Kendisinde şüphe olmayan bu kitabın indirilişi, âlemlerin Rabbi olan Allah tarafındandır.* (es-Secde 32/1-2).

konulara²⁶ işaret edildikten sonra yine tevhid²⁷ ve âhiret²⁸ hususu beyan edilmiştir. Bununla birlikte sûrede Hz. Mûsa'nın (a.s.) zikri²⁹ ile Peygamber Efendimiz'e (s.a.) teselli beyan edilmiş ve sonunda ise inkarcıların bazı şüphelerine cevapları³⁰ verilmiştir. Dolayısıyla nazm açıdan bakıldığı zaman geçen sûrede zikredilmeyen İslam'ın diğer esas akidelerinin bu sûrede zikredildiğini görebiliriz.³¹

5. Ahzâb Sûresi

Mevlâna Tânevî Ahzâb sûresinin önceki sûre ile olan nazm ve münâsebet ilişkisinden bahsederken konuyu geniş bir çerçeve de ele almaktadır. Tânevî bu hususta *"Kafirlerin İslâm'ı kabul etmemeleri Peygamber Efendimiz'in (s.a.) hüznlenmesine sebebiyet vermekteydi. Bu hususta teselli etmek amacıyla Allahü teâlâ Secde sûresinin sonunda "Şimdi sen onlardan yüz çevir de gözet. Çünkü onlar da gözetmektedirler"*³² buyurmuştur. Allah'ın bu teselli etmesi aslında Resûlullah'ın (s.a.) O'nun katındaki makbuliyeti ve mahbubiyetine delalet eder" diyerek konuya giriş yapar. Tânevî'ye göre Ahzâb sûresinin esas konusu, Peygamber Efendimiz'in (s.a.) Allah katındaki mahbubiyeti ve ona verilen hususi ikramlarından bahsedilmesidir. Sûredeki konulara nazm açıdan bakıldığı zaman Resûlullah'ın (s.a.) hayatı ile ilgili dikkat edilmesi gereken bazı hususları, kendisine iza edilmesinin haram olduğu ve O'na verilen bazı özel ikramları gibi konuların zikredildiğini görülebilir- ki bunlar da Peygamber Efendimizin (s.a.) Allah katındaki yüce makamına işaret etmektedirler.³³ Ahzâb sûresi ile Secde sûresi arasında diğer bir münâsebetine işaret eden Tânevî, *"Secde sûresinin sonunda kafirlerin iman etmeyip azap istemelerine"*³⁴ karşı Resûlullah'a (s.a.) onlardan yüz çevirip beklemeyi emredilmişti.³⁵ Ahzâb sûresinin başında da bu münâsebetle kafirlerin Resûlullah'ı (s.a.) İslam'ın tebliğ etmesinden alıkoymak için bazen kavli bazen ise de fiili tehditlerde bulunduklarına işaret ederek

²⁶ Meali: Yoksa onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? Hayır, o senden önce kendilerine bir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi korkutman için, Rabbin tarafından gelen bir haktır. Gerek ki, hidâyeti kabul ederler. (es-Secde 32/3).

²⁷ es-Secde 32/4-9.

²⁸ es-Secde 32/10-22.

²⁹ es-Secde 32/23-25.

³⁰ es-Secde 32/26-30.

³¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 155.

³² es-Secde 32/30.

³³ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 162.

³⁴ Meali: Bir de "Ne zaman o fetih, eğer doğru söylüyorsanız?" diyorlar. De ki: "İnkâr edenlere o fetih günü iman etmeleri fayda vermez ve onlara göz açtırılmaz." (es-Secde 32/28-29).

³⁵ Meali: Şimdi sen onlardan yüz çevir de gözet. Çünkü onlar da gözetmektedirler. (Secde; 30).

bu durumlarda kafirler ve münafıklara itaat etmeyip sadece ve sadece Allah'a güvenmeyi³⁶ emredilmiştir."³⁷ diye ifade etmiştir.

6. Sebe' ve Fâtır Sûreleri

Mevlâna Tânevî Sebe' sûresinin başı ile Ahzâb sûresinin sonu arasında münâsebet ilişkisi olduğunu beyan eder. Ona göre Ahzâb sûresinin sonunda İnsanoğluna yüklenilen emaneti³⁸ ve o emanetine hıyanet eden müşriklerin ve münafıkların nihâyetinde azab edileceğine dair işaret edilmiştir.³⁹ Bu münâsebetle Sebe' sûresinin başında da- geçen sûrede zikredilen külli emanet'in en önemli cüz'î olan- Allah'ın vahdâniyeti⁴⁰ ve kıyâmetin zikri⁴¹ geçmektedir. Tânevî'ye göre Sebe' sûresi Ahzâb sûresinin sonunda zikredilen emanetinin teşrih mahiyetinde olup risâlet, kıyâmet, âhiret ve ceza gibi konular hakkında da bilgi vermektedir.⁴² Mevlâna Tânevî Sebe' sûresinden sonra gelen Fâtır sûresini de Sebe' sûresiyle irtibatlandırmıştır. Ona göre Fâtır sûresi de hemen hemen aynı konular mesela, isbât-ı tevhid, ibtâl-ı şirk, âhiret ve ceza, amellerin faydaları ve zararları gibi konularına temas etmektedir. Bunun yanı sıra Tânevî "Sebe'e sûresinin son âyetlerde hak kabul etmeyip sonunda kafirlerin pişmanlık içinde olacaklarına⁴³ işaret edilmiştir. Bu münâsebetle Fâtır sûresinin başında da hak temsil eden İslâm dinin en mühim meselesi olan tevhid

³⁶ Meali: Ey peygamber! Allah'tan kork, kâfirlere ve münafıklara itaat etme. Muhakkak ki Allah her şeyi bilir, hüküm ve hikmet sahibidir. Rabbinden sana ne vahyediliyorsa onun ardınca git. Muhakkak ki Allah ne yaparsanız haberdardır. Allah'a güven, vekil olarak Allah yeter. (el-Ahzâb 33/1-3).

³⁷ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 162.

³⁸ Meali: Biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar, onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yükledi. O gerçekten çok zalim ve çok cahildir. (el-Ahzâb 33/ 72).

³⁹ Meali: Çünkü Allah münafık erkeklerle münafık kadınlara, müşrik erkeklerle müşrik kadınlara azab edecek, mümin erkeklerle mümin kadınların da tevbelerini kabul edecektir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (el-Ahzâb 33/73).

⁴⁰ Meali: Hamd, o Allah'ındır ki göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nundur. Âhirette de hamd O'nundur. O hüküm ve himet sahibidir, herşeyden haberdardır. Yere ne giriyor ve ondan ne çıkıyor, gökten ne iniyor ve ona ne çıkıyorsa (Allah) hepsini bilir. O çok merhamet edicidir. Çok bağışlayıcıdır. (Sebe' 34/1-2).

⁴¹ Meali: İnkâr edenler: "Bize o kıyamet saati gelmez." dediler. De ki: "Hayır, öyle değil, gaybı bilen Rabbim hakkı için kıyamet size mutlaka gelecektir. O'nun ilminden göklerde ve yerde zerre kadar bir şey kaçmaz. Bundan daha küçük ve daha büyük ne varsa, hepsi muhakkak açık bir kitaptadır." (Sebe' 34/3).

⁴² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 199.

⁴³ Meali: Ve: "O'na iman ettik" demektedirler. Fakat onlar için (âhiret gibi) uzak bir yerden (imana) el sunmak (ulaşabilmek) nerede? Halbuki daha önce (dünyada) O'nu inkâr etmişlerdi. Uzak yerden gayba taş atıyorlardı. Artık kendileriyle arzularının arasına set çekilmişti. Tıpkı bundan önce benzerlerine yapıldığı gibi. Çünkü hepsi işkilli bir şüphe içinde bulunuyorlardı. (Sebe' 34/52-54).

*konusu*⁴⁴ *zikredilmiştir*” diyerek iki sûre arasında diğer bulunan bir münâsebetine de işaret etmiştir.⁴⁵

7. Yâsîn, Sâffât ve Sâd Sûreleri

Fâtır sûresinin sonunda risâletin inkarı⁴⁶ ve kafirlerin bu husustaki kibirlenmeleri⁴⁷ zikredilmiştir. Tânevî'ye göre Yâsîn sûresinin başlangıcında da bu münâsebet ile risâletin hak olduğu, kafirlerin kibirlenmelerine karşı Peygamber Efendimiz'e (s.a.) teselli mahiyetinde kendisinin sırât-ı müstakîm üzere olduğu⁴⁸ ve kafirlerin asla hak kabul etmeyip bundan dolayı ebedî azaba düşecekleri beyan edilmektedir⁴⁹. Tânevî, kafirlerin inkar edilîşinin yeni olmadığı ve geçmişte de hak yolunda olan kişilerin inkar edildiğini beyan eden Ashâbü'l-Kariye kıssasının⁵⁰ de aslında Peygamber Efendimiz'e (s.a.) teselli olsun diye zikredildiğini söyler. Sûrenin nazmına işaret eden Tânevî, sûrede İslâm'ın esas konuları, mesela tevhid, risâlet ve âhiretin ispatı gibi konularına temas edildiğini ifade etmiştir.⁵¹ Tânevî'ye göre Sâffât sûresi de konu itibarıyla Yâsîn sûresine benzemekte olup tevhid, diriliş, risâlet ve onu inkar edenlerin tavırlarına karşı teselli mahiyetinde geçmiş peygamberlerin kıssaları ve inkarcılara vaîd gibi konulardan bahsetmektedir. Bununla birlikte Tânevî, Sâffât

⁴⁴ Meali: *Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah'a mahsustur. O, yaratmada dilediği kadar artırır. Gerçekten Allah her şeye kâdirdir. Allah, insanlara rahmetinden neyi açarsa artık onu tutacak, kısacak olan yoktur. Her neyi de tutar kısarsa, onu da, ondan sonra salacak yoktur. O, çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.* (Fâtır 35/1-2).

⁴⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 218.

⁴⁶ Meali: *Olanca güçleriyle Allah'a yemin etmişlerdi ki, kendilerine uyarıcı bir peygamber gelirse, mutlaka ilerideki ümmetlerin herhagi birinden daha doğru yolda olacaktı. Fakat kendilerine uyarıcı bir peygamber geldiği zaman bu, onların sırf ürküntülerini artırdı.* (Fâtır 35/42).

⁴⁷ Meali: *(Bu da) yeryüzünde bir kibirlenme ve bir suikast düzenidir. Halbuki fena düzen ancak sahibinin başına geçer. O halde öncekilerin kanunundan başka ne gözetiyorlar?... Yeryüzünde gezip bir bakmadılar mı, kendilerinden öncekilerin sonu nasıl olmuş? Halbuki onlar, bunlardan daha kuvvetliydi. Ne göklerde ve ne de yerde hiçbir şey Allah'ı aciz bırakamaz. Çünkü o her şeyi bilendir, her şeye kâdir olandır.* (Fâtır 35/43-44).

⁴⁸ Meali: *Ey Muhammed! Hikmetli Kur'ân'a andolsun ki, sen risâlet görevi dosdoğru bir yol üzerindesin.* (Yâsîn 36/2-4).

⁴⁹ Meali: *Andolsun ki onların çoğunun üzerine azab sözü hak olmuştur. Onlar imana gelmezler. Çünkü biz onların boyunlarına kelepçeler geçirmişiz. O kelepçeler çenelerine dayanmıştır da burunları yukarı, gözleri aşağı somurtmaktadırlar. Hem önlerinden bir sed, arkalarından bir sed çekmişiz, kendilerini sarmışızdır. Baksalar da görmezler. Onları korkutsan da korkutmasan da onlara göre birdir, inanmazlar.* (Yâsîn 36/7-10).

⁵⁰ Yâsîn 36/13-32.

⁵¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 233-234.

sûresinin başında zikredilen tevhid konusunun⁵² sûrenin son âyetlerde⁵³ de zikredildiği ifade ederek sûrenin iç münâsebetine de işaret etmiştir. Sâffât sûresinin başı ile Yâsîn sûresinin sonu arasında diğer bir münâsebeti de bulunmaktadır fakat Tânevî bu münâsebet ilişkisine temas etmemiştir. Yâsîn sûresinin sonunda işaret edilen tevhid konusu⁵⁴ Sâffât sûresinin de başında zikredilmiştir.⁵⁵ Mevlâna Tânevî Sâffât sûresinden sonra gelen Sâd sûresinin de hemen hemen aynı konular mesela; tevhid ve risâleti inkar edenlerin şenâati, risâletin ispatı, teselli mahiyetinde geçmiş peygamberlerin bazı kıssaları ve Kur'ân-ı Kerim'in medhi gibi konulardan bahsettiğini ifade etmiştir. Tânevî'ye göre Yâsîn, Sâffât ve Sâd sûrelerinde İman'ın esas konularından bahsedilmesi sebebiyle bu sûrelerin birbirinin ardından gelmesi nazm açıdan da tam yerindedir.⁵⁶

8. Zümer Sûresi

Mevlâna Tânevî'ye göre Sâd sûresinin sonunda ve Zümer sûresinin başında müşterek bir konusundan bahsedilmektedir. Ona göre Sâd sûresinin sonunda Kur'ân-ı Kerim'in bütün âlemler için zikir olduğuna işaret edilmiştir.⁵⁷ Zümer sûresi de bu konuya münâsebetle Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiği ve hak kitap olduğunu beyan ederek başlamaktadır.⁵⁸ Zümer sûresinin nazmına temas eden Tânevî, geçen sûrede tevhid, Kur'ân'ın medhi ve inkarcılara tehdit gibi hususların zikri ile birlikte daha çok risâlet konusundan bahsedildiği ve bunun için geçmiş peygamberlerin kıssalarının da zikredildiğini ve Zümer sûresinde ise diğer konular ile birlikte daha çok esas konusunun tevhidin ispatı ve şirkin iptali olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁹ Tânevî'ye göre

⁵² Meali: *Andolsun o saf bağlayıp duranlara. O haykırıp da sürenlere. Ve o yolda zikir okuyanlara. Ki sizin ilâhınız birdir. O, göklerin, yerin ve aralarındakilerin Rabbidir, bütün doğuların da Rabbidir.* (es-Sâffât 37/1-5).

⁵³ Meali: *Senin güç ve kuvvet sahibi Rabbin, onların yakıştırdıkları vasıflardan münezzeh ve yücedir. Gönderilen bütün peygamberlere selam olsun. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.* (es-Sâffât 37/180-182).

⁵⁴ Meali: *Gökleri ve yeri yaratan, onlar gibisini yaratmaya kâdir değil midir? Elbette kâdirdir. Çünkü o her şeyi yaratandır, her şeyi bilendir. O'nun emri, bir şeyi dileyince ona sadece "Ol!" demektir. O da hemen oluverir.* (Yâsîn 36/81-83).

⁵⁵ Meali: *Andolsun o saf bağlayıp duranlara. O haykırıp da sürenlere. Ve o yolda zikir okuyanlara. Ki sizin ilâhınız birdir. O, göklerin, yerin ve aralarındakilerin Rabbidir, bütün doğuların da Rabbidir.* (es-Sâffât 37/1-5). Bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 249.

⁵⁶ **A.e.**, s. 273.

⁵⁷ Meali: *O Kur'ân, bütün âlemler için bir zikir, bir öğüttür.* (Sâd 38/87).

⁵⁸ Meali: *Bu kitabın indirilişi, Aziz ve Hakîm olan Allah tarafındandır. Emin ol, biz sana kitabı hakkıyla indirdik.* (ez-Zümer 39/1-2).

⁵⁹ Bunun bir delil de Kur'ân-ı Kerim'in zikrinden hemen sonra *(Onun için dini yalnız kendisine halis kılarak Allah'a ibadet ve kulluk et. İyi bil ki, halis din ancak Allah'ındır. O'ndan başka birtakım dostlar tutanlar da şöyle demektedirler: "Biz onlara sadece bizi*

sûrede yer alan diğer hususlar mesela Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olması ve Peygamber Efendimiz'e (s.a.) teselli edilmesi gibi hususlar tali konular olarak ele alınmıştır.⁶⁰

9. Mü'min, Fussilet, Şûrâ Sûreleri

Zümer sûresinin sonunda mü'min ve kafirin âhiretteki ahvalinden söz edilmiştir.⁶¹ Tânevî, Mü'min sûresini geçen sûredeki sonu ile irtibatlandırarak bu sûrede iman eden ve inkar edenler ikisinin dünyadaki durumundan bahsedildiğini ifade etmiştir. Tânevî'ye göre Mü'min sûresine giriş yapılırken Kur'ân'ın hak olduğu ve onu gönderen Allah'ın bazı sıfatları⁶² zikredilmiştir. Bu da aslında münâsebet açıdan ince bir mana ifade eder. Yani mümin ve kafirin hem dünya hem de âhiretteki ahvali arasındaki farkı, aslında Allah'a ve O'nun kitabına inanmak yahut inanmamaktan kaynaklanmaktadır. Tânevî geçen sûrelerde olduğu gibi bu sûrede de isbât-ı tevhid, Peygamber'e (s.a.) teselli olarak geçmiş peygamberlerin kıssaları – ve onlar arasında esas olarak Hz. Mûsa (a.s.) ile Firavun'un kıssası – ve inkar edenler için hem dünya hem de âhiret yönünden tehdidi gibi konuların yer aldığını söyleyerek sûrenin nazmında da işaret etmiştir.⁶³ Tânevî'ye göre bundan sonra gelen Fussilet ve Şûrâ sûresinin ihtiva ettiği konuları da geçen sûrelerdeki konularına benzemektedir. Fussilet sûresinde ilk olarak Kur'ân'ın hak olduğu ve Peygamber'e (s.a.) Allah'ın vahyinin geldiği gibi hususlarına işaret edilmiştir. Bunlardan sonra tevhid ve onun delilleri – ki Mü'min sûresinin sonunda da Allah'ın kudreti ve nimetlerine dair âyetler

Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz." Şüphe yok ki Allah, onların aralarında ihtilaf edip durdukları şeyde hükmünü verecektir. Herhalde yalancı ve nankör olan kimseyi Allah doğru yola çıkarmaz.) âyetlerin zikredilmesidir. Bkz. ez-Zümer 39/2-3.

⁶⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 289.

⁶¹ Meali: *İnkâr edenler bölük bölük cehenneme sevkedilmektedir. Nihâyet oraya vardıklarında kapıları açılır ve bekçileri onlara: "İçinizden size Rabbinizin âyetlerini okuyan, bu gününüzle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?" derler. Onlar da: "Evet geldi" derler. Fakat kâfirler üzerine azab kelimesi hak oldu. (Onlara): "Ebedî olarak içinde kalmak üzere girin cehennemin kapılarından" denir. Bak, büyüklük taslayanların yeri ne kötüdür! Rablerinden korkanlar da bölük bölük cennete sevk edilmektedir. Nihâyet oraya vardıkları zaman kapıları açılır ve bekçileri onlara: "Selâm sizlere, ne hoşsunuz! Ebedî olarak içinde kalmak üzere haydi girin oraya!" derler. Onlar da: "Hamdolsun o Allah'a ki, bize vaadini doğru çıkardı ve bizi cennet arzına varis kıldı. Cennette istediğimiz yerde oturuyoruz" derler. Bak ne güzeldir mükafatı o iyi amel işleyenlerin! Meleklerin de arşın etrafını kuşatarak, Rablerine hamd ile tesbih ettiklerini görürsün. Artık halk arasında hak ile hüküm icra edilip "âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun" denilmektedir. (ez-Zümer 39/71-75).*

⁶² Meali: *Hâ Mîm. Bu kitabın indirilişi, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah tarafından ve O'ndan başka ilâh yoktur. Hem dönüş O'nadır. (el-Mü'min 40/1-3).*

⁶³ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 310.

mevcut idi⁶⁴ – zikredildikten sonra risâlet meselesi, kafirlerin yaptıklarına karşı sabr etmesi ve onları affetmesi gerektiğini, inkar edenler için tehdit mahiyetinde azabı, kıyâmetin bazı ahvalı ve son olarak Ehl-i iman için bazı müjdeler gibi hususlar beyan edilmiştir.⁶⁵ Şûrâ sûresi de mevzular itibarıyla- geçen sûrelerde olduğu gibi- tevhid (Allah'ın sıfatları, fiilleri ve nimetlerinin zikri), risâlet (ispatı ve inkârcılara karşı teselli), âhiretteki diriliş ve azabı (ve bu husustaki bazı şüphelerin cevabı), dünyanın zemmi ve âhiretin tergibi gibi konulardan söz etmektedir. Tânevî'ye göre bu sûrelerdeki konularının hemen hemen aynı olmasından dolayı bu sûreler peş peşe konulmuşlardır.⁶⁶

10. Zuhruf, Duhân ve Câsiye Sûreleri

Tânevî Zuhruf sûresinin başı ile Şûrâ sûresinin sonu arasındaki münâsebetini beyan ederken her iki yerde müşterek bir konudan bahsedildiğini ifade etmiştir. Şûrâ sûresinin son âyetlerde vahy ve risâlet konusuna dair bazı âyetler vardır.⁶⁷ Bu münâsebet ile Zuhruf sûresinin başında da Kur'ân ve risâlet⁶⁸ hususundan bahsedilmektedir. Tânevî'ye göre Zuhruf sûresinde de geçen sûrelerde olduğu gibi isbât-ı tevhid, ibtâl-ı şîrk, isbât-ı vahy ve risâlet, kafirlerin şüphelerine karşı cevabı, teselli mahiyetinde Hz. İbrahîm, Mûsa ve İsa'nın (a.s.) kıssaları ve sonunda tekzib edenler için vâidi gibi konulardan söz edilmiştir. Dolayısıyla nazm açıdan bakıldığı zaman Zuhruf sûresinin tam yerli yerinde olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁹ Duhân sûresinin münâsebetinden bahseden Tânevî, Zuhruf sûresinin son âyetlerde tevhid ve risâlet

⁶⁴ Meali: *Kimine binersiniz, kimini de yiyesiniz diye sizin için o yumuşak başlı hayvanları yaratan Allah'tır. Sizin için onlarda daha nice menfaatler vardır. Onların üzerinde gönüllerinizdeki bir arzuya erersiniz. Hem onlar üzerinde, hem de gemiler üzerinde taşınırsınız. Allah size âyetlerini gösteriyor. Şimdi Allah'ın âyetlerinin hangisini inkâr edersiniz?* (el-Mü'min 40/79-81).

⁶⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 328.

⁶⁶ **A.e.**, s. 342.

⁶⁷ Meali: *Bununla beraber, hiçbir beşer için kabil değildir ki Allah ona başka suretle kelim söylesin; ancak vahiyle, veya bir hicap arkasından, veyahut (melekten) bir resul gönderip de izniyle ona dilediğini vahyettirmesi müstesna; çünkü O çok yüksek, çok hakimdir. Ve işte sana böyle emrimizden biz ruh vahyettirdik. (Bu mesaj sana gelmeden önce) sen kitap nedir, iman nedir biliniyordun, velakin biz onu bir nur kıldık, onunla kullarımızdan dilediğimize hidâyet vereceğiz ve emin ol sen her halde [hakikaten] doğru bir yola çağırıyorsun.* (eş-Şûrâ 42/51-53).

⁶⁸ Meali: *Hâ, mîm. Apaçık kitaba andolsun ki biz onu iyice anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık. Gerçekten o bizim nezdimizde bulunan ana kitapta mevcut yüce ve hikmet dolu bir kitaptır. Siz haddi aşan bir kavim oldunuz diye Kur'an'ı size göndermekten vaz mı geçelim? Biz öncekilere de nice peygamberler göndermiştik.* (ez-Zuhruf 43/1-6).

⁶⁹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 359.

gibi konularının⁷⁰ işlendiğine işaret ederek, Duhân sûresinin başında da Kur'ân'ın apaçık bir kitap olduğunun zikrinden sonra tevhid ve risâlete ilişkin âyetlere⁷¹ yer verildiğini ifade eder ve böylece iki sûrenin başı ve sonu birbiriyle münâsebet içinde olduğunu söyler. Bununla birlikte Mevlâna Tânevî, Duhân sûresinin iç münâsebetine de temas etmiştir. Ona göre Duhân sûresinin son âyetinde risâlet konusu işlenmiş ve böylece sûrenin başı ve sonu arasında da münâsebet bulunmaktadır.⁷² Sûreye nazm açıdan baktığımız zaman geçen sûrelerdeki konular mesela; tevhid, risâlet, inkar edenler için tehdit ve buna misal olarak Firavun'un kıssası ve sonunda mü'min ve kafirin âhiretteki ahvali gibi konular burada da yer almaktadır.⁷³ Tânevî'ye göre Duhân sûresinden sonra gelen Câsiye sûresi de aynı konulardan temas etmektedir. Bununla birlikte Câsiye sûresinin başında⁷⁴ da Duhân sûresinin sonunda⁷⁵ olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'in zikri geçmektedir.⁷⁶

⁷⁰ Meali: *Göklerin ve yerin Rabbi, arşın Rabbi onların nitelendirdikleri şeyden münezzektir, yücedir. Şimdi sen bırak onları, tehdit edildikleri günlerine kavuşuncaya kadar batıla dalsınlar oynasınlar.* (ez-Zuhruf 43/82-83).

⁷¹ Meali: *Gerçekten biz Rabbin tarafından bir rahmet olarak peygamberler göndeririz. Şüphesiz ki O, herşeyi iştir ve bilir. Siz eğer kesin olarak inanıyorsanız, iyi bilin ki Allah göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbidir. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O hem yaşatır, hem öldürür. O sizin de Rabbiniz, sizden önceki babalarınızın da Rabbidir.* (ed-Duhân 44/4-8).

⁷² Meali: *Artık sen onların başlarına gelecekleri bekle: Çünkü onlar da bekleyip durmaktadırlar.* (ed-Duhân 44/59).

⁷³ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 377.

⁷⁴ Meali: *Bu kitap, Azîz ve Hakîm olan Allah tarafından indirilmiştir.* (el-Câsiye 45/2).

⁷⁵ Meali: *Biz Kur'ân'ı senin dilinle indirip kolaylaştırdık. Umulur ki onlar öğüt alırlar.* (ed-Duhân 44/58).

⁷⁶ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 385.

11. Ahkâf ve Muhammed Sûreleri

Mevlâna Tânevî Câsiye sûresi ile Ahkâf sûresi arasındaki münâsebetini “Câsiye sûresinin sonlarına doğru, önce âhiret⁷⁷ sonra ise tevhid’e dair⁷⁸ âyetler yer almaktaydı. Ahkâf sûresinin başlangıcında ise bunun aksine ilk olarak tevhid’e delalet eden bazı âyetleri⁷⁹ zikredildikten sonra âhiret konusuna⁸⁰ işaret edilmiştir” diyerek açıklamaya çalışmıştır. Tânevî’ye göre nazm açıdan bakıldığı zaman Ahkâf sûresi Câsiye sûresinde olduğu gibi tevhid ve âhiret konusundan bahsetmektedir. Fakat iki sûre arasında ince bir farkı mevcuttur. Câsiye sûresinde Allah’ın vahdaniyetine ait âyetler mücmel olarak zikredilirken, âhiret konusu ise tafsil ile beyan edilmiştir. Bunun aksine Ahkâf sûresinde ise âhiret konusu mücmel ve tevhid konusu daha mufassal olarak zikredilmektedir.⁸¹ Tânevî sonra gelen Muhammed sûresinin de Ahkâf sûresinin sonunda olduğu gibi iman edenler için Allah’ın mağfireti⁸² ve inkar edenler için azab⁸³ gibi konular ile başladığını söyler ve böylece iki sûre arasında bulunan

⁷⁷ Meali: Kiyâmetin kapacağı gün varya, işte o gün batıla sapanlar hep hüsrana düşecekler. O gün her ümmeti, diz çökmüş görürsün. Her ümmet, kendi kitabına çağırılır, onlara: "Bugün yaptığınız amellerin cezası verilecektir. İşte kitabınız, yüzünüze karşı hakkı söylüyor, çünkü biz sizin yaptıklarınızı hep kaydediyorduk." (denir). İman edip iyi işler yapanlara gelince; Rableri onları rahmeti içine koyacaktır. İşte apaçık kurtuluş budur. Ama kâfirlere gelince; onlara da denilir ki; "Size âyetlerim okunmadı mı? Siz büyüklük tasladınız ve günah işleyen bir kavim oldunuz değil mi? Allah'ın vaadi gerçektir. "O kiyâmetin geleceğinde şüphe yoktur." denildiğinde "Kiyâmet nedir bilmiyoruz." Yalnız bir zandan ibârettir sanıyoruz. Fakat bu hususta kesin bir bilgimiz yok." derdiniz. Derken yaptıkları amellerin kötülüğü gözlerinin önüne serildi, alay edip durdukları şey onları kuşatıverdi. O gün kâfirlere şöyle denilir; "Siz, dünyada bugüne kavuşmayı nasıl unuttuysanız, biz de bugün sizi öylece unutacağız. Yeriniz ateştir ve sizin için yardımcılardan bir kimse de yoktur." Bunun sebebi şudur; Siz Allah'ın âyetlerini alaya aldınız, dünya hayatı sizi aldattı. Artık bugün onlar, ateşten çıkarılmayacaklar ve kendilerinden özür dilemeleri de kabul edilmeyecektir. (el-Câsiye 45/27-35).

⁷⁸ Meali: Hamd, göklerin Rabbi, yerin Rabbi ve âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Göklerde ve yerde büyüklük ve hâkimiyet O'nundur. O, Aziz'dir; Hakîm'dir. (el-Câsiye 45/36-37).

⁷⁹ Meali: Ey Muhammed! De ki: "Allah'tan başka yalvardıklarınızı gördünüz mü? Onlar yerden ne yaratmışlar bana gösterin. Yoksa onların göklerin yaratılışında bir ortaklıkları mı var? Eğer siz doğru söyleyen kimseler iseniz bana bu Kur'an'dan önce indirilmiş bir kitap veya ilimden bir eser getirin." Allah'ı bırakıp da kıyamet gününe kadar kendisine hiçbir cevap veremeyecek olan putlara dua eden kimseden daha sapık kim olabilir? Oysa yaptıkları şeylerin, onların yalvarışlarından haberleri bile yoktur. (el-Ahkâf 46/4-5).

⁸⁰ Meali: Kıyamet günü insanlar bir araya toplandığı zaman yaptıkları şeyler kendilerine düşman kesilirler. Ve onların kendilerine tapmalarını inkâr ederler. (el-Ahkâf 46/6).

⁸¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 397.

⁸² Meali: Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine uyun ve O'na iman edin ki, Allah da sizin günahlarınızı bağışlasın ve sizi acı bir azabdan korusun." (el-Ahkâf 46/31).

⁸³ Meali: Her kim Allah'ın davetçisine uymazsa bilsin ki, yeryüzünde Allah'ı aciz bırakacak değildir. Onun Allah'tan başka dostları da yoktur. İşte onlar apaçık bir sapıklık içerisinde dirler. (el-Ahkâf 46/32).

münâsebetine işarete eder.⁸⁴ Mevlâna Tânevî, Muhammed sûresinin başındaki münâsebet ilişkisi dışında sûrenin nazm yahut münâsebetine dair başka hiçbir hususa değinmemiştir.⁸⁵

12. Fetih ve Hucurât Sûreleri

Tânevî Fetih sûresinin önceki sûre ile olan münâsebeti beyan ederken *“Muhammed sûresinin sonunda Allah yolunda canın ve malın infak edilmesinden söz edilmiştir.⁸⁶ Fetih sûresinde ise Allah yolunda infak etmesi gerektiren bazı vakaları zikredilmektedir.”* diye ifadeleri kullanmıştır.⁸⁷ Tânevî’ye göre sonra gelen Hucurât sûresi de Fetih sûresiyle tam münâsebet içindedir. Fetih sûresinde dünyadaki insanların ıslahı için cihad edilmesi gerektiğinden bahsedilir iken Hucurât sûresinde ise insanın kendi iç dünyasının, diğer bir ifade ile nefsin ıslahı için irşad ve tebliğinden söz edilmiş ve bu doğrultunda Resûlullah (s.a.) ve diğer mümin kardeşlerin aralarındaki bazı hakları beyan edilmiştir.⁸⁸ Mevlâna Tânevî, bir sürede alemin ıslahı diğerinde ise insanın nefsinin ıslahından söz edildiğini beyan ederek iki sûrenin nazmına da temas etmiştir.⁸⁹

13. Kâf ve Zâriyât Sûreleri

Hucurât sûresinin son âyetinde *“Şüphesiz Allah, göklerin ve yerin görülmeyen esrarını bilir. Allah yaptıklarınızı görür”*⁹⁰ buyurulmuştur. Tânevî’ye göre bu âyette Allahü teâlâ kendisinin insanların yaptıklarından haberdar olduğu, dolayısıyla insanların, yaptığı amellerin karşılığı da bir gün muhakkak bulacaklarına işaret etmektedir. Sonra gelen Kâf sûresinde ise amellerin karşılığı bulacağı bir günün münâsebetiyle genel olarak âhiret, diriliş ve ceza gibi hususlardan bahsedilmiş, ölüm anı ve kıyâmetin bazı vakaları da zikredilmiştir.⁹¹ Tânevî, sonra gelen Zâriyât

⁸⁴ Meali: *İnkâr edenlerin ve Allah yolundan alıkoyanların amellerini Allah boşa çıkarır. İman edip salih amel işleyenlerin ve Rableri tarafından bir gerçek olarak Muhammed'e indirilen kitaba inananların kötülüklerini Allah örter ve durumlarını düzeltir.* (Muhammed 47/1-2).

⁸⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 410.

⁸⁶ Meali: *İşte sizler Allah yolunda harcamaya çağrılan kimselersiniz. İçinizden kiminiz cimrilik ediyor. Ama cimrilik eden ancak kendi zararına cimrilik eder. Allah zengindir, siz ise fakirsiniz. Eğer siz Hakk'tan yüz çevirirseniz Allah yerinize başka bir kavim getirir. Sonra onlar sizin gibi olmazlar.* (Muhammed 47/38).

⁸⁷ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 424.

⁸⁸ **A.e.**, s. 438.

⁸⁹ **A.y.**

⁹⁰ el-Hucurât 49/18.

⁹¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 449.

sûresinde de başından beri âhiretin ahvalinden bahsedildiğini söyleyerek Zâriyât sûresinin konu itibarıyla âdetâ Kâf sûresinin devam mahiyetinde olduğunu beyan etmiştir.⁹²

14. Tûr, Necm ve Kamer Sûreleri

Zâriyât sûresiyle sonra gelen Tûr sûresinin münâsebetinden söz eden Tânevî, Zâriyât sûresinin son âyetinde kıyâmet gününe işaret edildiği⁹³ ve bu münâsebetle Tûr sûresinin de kıyâmet günün bazı ahvalinden bahsederek başladığını söylemiştir.⁹⁴ Tânevî'ye göre baştaki kıyâmet zikrinden sonra Kur'ân'ın genel üslubuna göre (ki Kur'ân'da kafirler için azabı zikredildikten sonra mü'minler için vaad edilen ikramları de zikredilir) mü'minler için vaad edilen bazı ikramların⁹⁵ zikri vardır.⁹⁶ Tânevî sonra gelen Necm sûresi de konular itibarıyla Tûr sûresine benzetmiştir.⁹⁷ Kamer sûresinin münâsebetine gelince, Tânevî Necm sûresinin sonunu Kamer sûresinin başı ile irtibatlandırmıştır. Ona göre Necm sûresinin son âyetlerde Allahü teâlâ kıyâmet gününden bahsederken "*Yaklaşan yaklaştı*"⁹⁸ buyurmuştur. Kamer sûresinin başından da kıyâmet gününün yaklaşması ve kıyâmet alametlerinden biri olan Ay'ın yarılmasına işaret edilmiştir.⁹⁹ Tânevî, Kamer sûresinin nazmına işaret ederken, sûrenin esas konusunun geçen sûrelerde olduğu gibi kıyâmet ve âhiret konusu olduğunu belirtmiş fakat bunun yanı sıra tâli olarak âhireti inkar edenler için inzar ve buna üzülen Resûlullah (s.a.) için teselli mahiyetinde bazı kıssalarının da zikredildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁰

15. Rahmân ve Vâkıa Sûreleri

Mevlâna Tânevî Rahmân sûresi ile Kamer sûresi arasında çok ince bir mana ilişkisinin bulunduğunu söyler. Ona göre Kamer sûresinde ekseriyet ile tehdit ve inzardan bahsedilmekle birlikte son âyetlerde iman edenler için bazı ihsanları da

⁹² A.e., s. 457.

⁹³ Meali: *Kendilerine vaad edilen günlerinde uğrayacakları azabdan dolayı vay inkâr edenlerin haline!*. (ez-Zâriyât 51/60).

⁹⁴ Meali: *Rabb'in azabı mutlaka vuku bulacaktır. Ona engel olacak (hiçbir şey de) yoktur. O gün gök, bir çalkaış çalkalanır. Dağlar da bir yürüyüş yürür. Vay haline o gün yalanlayanların!* (et-Tûr 52/7-11).

⁹⁵ Meali: *Şüphesiz (günahlardan) korunanlar da cennetlerde, nimetler içindedirler...* Bkz. et-Tûr 52/17-28.

⁹⁶ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 466.

⁹⁷ A.e., s. 473.

⁹⁸ en-Necm 53/57.

⁹⁹ Meali: *Kıyamet saati yaklaştı, Ay yarıldı.* (el-Kamer 54/1).

¹⁰⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 483.

zikredilmiştir.¹⁰¹ Rahmân sûresinde ise bunun aksine çoğunlukla Allah'ın hem bu dünyada verdiği nimetleri hem de âhirette ihsan edeceği nimetlerinden bahsedilmiş fakat bazı yerlerde kafirler için inzar âyetleri de zikredilmiştir. Tânevî her iki kısımdaki âyetlerini aslında Allah'ın birer nimeti olduğunu beyan eder. Ona göre ister Allah'ın insanoğluna ihsan edilen nimetlerinden söz etmesi olsun ister kafirleri inkar etmekten korkutmak için tehdit etmesi olsun, hidâyete ulaşabilmek için her ikisi birer sebep olma hasebiyle nimet olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle sûrede yaklaşık otuz bir defa *Şimdi Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?* âyeti hem nimetlerden bahseden âyetlerden sonra hem de tehdit eden âyetlerden sonra zikredilmiştir. Tânevî sûrenin nazmına işaret ederken *"Rahmân sûresine nazm bakımından baktığımız zaman, nimetlerin sıralanmasında çok ince bir münâsebet bulunduğunu fark edebiliyoruz. Sûrenin başında dünyadaki bazı (zahîrî ve bâtinî) nimetler beyan edildikten sonra sûrenin ortasında inkarcılar için inzar ve tehdidi, sonunda ise âhiretteki bazı nimetler zikredilmiştir."* diye ifadeler kullanmıştır.¹⁰² Mevlâna Tânevî, sonra gelen Vâkıa sûresinin esas konusunu da Rahmân sûresinin konusuyla benzetmiş ve iki sûre arasındaki münâsebetini belâgat ilmi açıdan değerlendirerek açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Vâkıa sûresinde Rahmân sûresinin konuları, belâgat ilminin *"Sondaki konuyu başına alma/ (رد العجز على الصدر)"* kaidesine göre zikredilmiştir. Rahmân sûresinin başında Kur'ân-ı Kerim'in zikri geçerken Vâkıa sûresinde ise sonunda yer almaktadır. Rahmân sûresinde Kur'ân'ın zikrinden sonra dünyevi nimetler ve Allah'ın kudretine delalet eden bazı âyetler zikredilmiştir. Vâkıa sûresinde ise bu hususlar sûrenin sonunda Kur'ân'ın zikrinden önce zikredilmektedir. Rahmân sûresinde dünyevi nimetlerden sonra âhiretteki ahvali, cennet ve cehennemden gibi hususlardan bahsedilmiştir. Bunun aksine Vâkıa sûresinde ise bu konu dünyevi nimetlerin zikrinden önce zikredilmiş ve sûrenin sonuna doğru müminler ve kafirlerin âhiretteki ahvali sadece icmâl ile zikredilmiştir.¹⁰³

16. Hadîd ve Mücâdele Sûreleri

Mevlâna Tânevî'ye göre Vâkıa sûresinin sonu ile Hadîd sûresinin başı arasındaki müşterek konusu tesbih konusudur. Vâkıa sûresinin sonundaki tesbih

¹⁰¹ Meali: *Takva sahipleri cennetlerde, nur içindedirler. Güçlü padişahın huzurunda doğruluk koltuklarındadırlar.* (el-Kamer 54/54-55).

¹⁰² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 490-491.

¹⁰³ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 500.

konusunu bir emir şeklinde olduğunu¹⁰⁴ beyan eden Tânevî, Hadîd sûresinin başındaki tesbihini ise Allah'ın tesbih edilmesi gerektiği şeklinde bir haber olarak değerlendirmiş ve her iki yerde tesbihin farklı açıdan zikredildiğini söyleyerek Kur'ân'da tekrar olmadığını savunmuştur.¹⁰⁵ Tânevî'ye göre, Hadîd sûresinin temel konusu sûrenin ilk âyetinde zikredilen tevhid'in ispatıdır.¹⁰⁶ Sonra gelen Mücâdele sûresinin de aynı konu yani tevhid konusuyla başladığını söyleyerek Tânevî, iki sûre arasında bulunan münâsebet ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁰⁷ Sûreler arasında bulunan başka bir münâsebetine işaret ederken Tânevî, Hadîd sûresinin son âyetlerde ehli iman için âhiretteki in'amları beyan edildiğini¹⁰⁸ ve bu münâsebetle Mücâdele sûresinin başında da iman edenler için Allah'ın dünyadaki bir lütfunun (zihâr meselesindeki hükmü) zikredildiğini¹⁰⁹ söyleyerek iki sûrenin münâsebet içinde olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰

17. Haşr Sûresi

Haşr sûresinin Mücâdele sûresiyle münâsebetini kurarken Tânevî *"Mücâdele sûresinin son âyetlerde münafıklar kınanmış¹¹¹ ve onların yahudiler ile dostluk içerisinde olduklarına işaret edilmiştir.¹¹² Bu münâsebet ile Haşr sûresinin başında yahudilerin sürgün cezasına çarptırıldığı¹¹³ ve bu durumda münafıkların dostluğunun*

¹⁰⁴ Meali: *Öyle ise Rabbini o büyük ismiyle tesbih et.* (el-Vâkıa 56/96).

¹⁰⁵ Meali: *Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ı tesbih etmektedir. O, çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.* (el-Hadîd 57/1).

¹⁰⁶ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 507.

¹⁰⁷ Meali: *... Çünkü Allah, işitendir, bilendir.* (el-Mücâdele 58/1).

¹⁰⁸ Meali: *Ey inananlar! Allah'tan korkun, O'nun Resul'üne inanın ki size rahmetinden iki pay versin, sizin için ışığında yürüyeceğiniz bir nur yaratsın ve sizi bağışlasın. Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir.* (el-Hadîd 57/28).

¹⁰⁹ el-Mücâdele 58/2-4.

¹¹⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 518-519.

¹¹¹ Meali: *Gizli konuşmaktan menedildikten sonra yine o menedildikleri şeyi yapmaya kalkışarak günah, düşmanlık ve Peygamber'e karşı gelmek hususunda gizlice konuşanları görmedin mi? Onlar sana geldikleri zaman seni, Allah'ın selamlamadığı bir tarzda selamlıyorlar. Kendi içlerinden de "bu söylediklerimiz yüzünden Allah'ın bize azap etmesi gerekmez miydi?" derler. Cehennem onlara yeter. Oraya gireceklerdir, ne kötü dönüş yeridir orası!* (el-Mücâdele 58/8).

¹¹² Meali: *Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinenleri görmedin mi? Onlar ne sizdendirler, ne de onlardan. Bilerek yalan yere yemin ediyorlar. Allah onlara çetin bir azab hazırlamıştır. Onlar ne kötü işler yapıyorlar! Yeminlerini kalkan yapıp Allah'ın yolundan çevirdiler. Onlar için küçük düşürücü bir azab vardır. Onların ne malları, ne de evlatları, kendilerinden, Allah'tan hiçbir şey savamaz. Onlar ateş halkıdır. Orada ebedî kalacaklardır.* (el-Mücâdele 58/14-17).

¹¹³ Meali: *Ehl-i kitaptan inkar edenleri, ilk sürgünleri yurtlarından çıkaran O'dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın azabı, onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine*

kendilerine hiçbir fayda sağlayamadığını beyan edilmiştir”¹¹⁴ diye ifadeler kullanmıştır. Tânevî’ye göre sûrede yahudilerin sürgün edilmesi münâsebetiyle ganimet hakkında bazı ahkamı da zikredilmiştir.¹¹⁵ Sûrenin başındaki فاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْاَبْصَارِ ifadesini sûrenin sonunda zikredilen Allah’ın bazı cemal ve celal sıfatları¹¹⁶ ile irtibatlandıran Tânevî, “Sûrenin başı ile sonu arasında şöyle bir münâsebet bulunmaktadır. Yani, Ey akıl sahipleri! İbret alın¹¹⁷ ve sûrenin sonunda zikredilen bu gibi yüce sıfatlara sahip olan Allah’a karşı gelmekten sakının”. diyerek sûrenin başı ile sonu arasında bir münâsebet ilişkisini kurmaya çalışmıştır.¹¹⁸

18. Mümtehine ve Saff Sûreleri

Tânevî’ye göre Haşr sûresinde münafıklar ile yahudiler arasındaki dostluk ilişkisine işaret edilmiştir. Mümtehine sûresinde ise genel olarak müslümanlar ile müşrikler arasındaki dostluk ilişkisi ve özel olarak nikah gibi ilişkisinden söz edilmektedir.¹¹⁹ Sonra gelen Saff sûresinin de Mümtehine sûresiyle tam bir münâsebet içinde olduğunu söyleyen Tânevî “Mümtehine sûresinde kafirler ile dost olması yasaklanmıştır. Sonra gelen Saff sûresinde ise bir adım daha ileri giderek onlar

korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri! İbret alın. (el-Haşr 59/2).

¹¹⁴ Meali: Münafıkların, kitap ehlinden inkar eden dostlarına "Eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız sizin aleyhinizde kimseye asla uymayız. Eğer savaşa tutuşursanız, mutlaka yardım ederiz." dediklerini görmedin mi? Allah, onların yalancı olduklarına şahitlik eder. (el-Haşr 59/11).

¹¹⁵ Meali: Allah'ın, onlardan peygamberine verdiği ganimetlere gelince siz onun üzerine ne at, ne de deve sürmediniz. Fakat Allah peygamberini, dilediği kimselerin üzerine salar. Allah her şeye kadirdir. Allah'ın o kent halkından, Resulüne verdiği ganimetler, Allah'a, Resul'e, ona akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara, yolcuya aittir... Bir de göç eden fakirlere aittir ki yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır, Allah'ın lütuf ve rızasını ararlar; Allah'a ve Resulüne yardım ederler. İşte doğru olanlar onlardır. (el-Haşr 59/6-8).

¹¹⁶ Meali: O, öyle Allah'tır ki O'ndan başka tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilendir. O, esirgeyen bağışlayandır. O, öyle bir Allah'tır ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. O, mâlik ve sahiptir, münezzehdir, selâmet verendir, emniyete kavuşturandır, gözetip koruyandır, üstündür, istediğini zorla yaptıran, büyüklükte eşi olmayandır. Allah puta tapanların ortak koştukları şeylerden münezzehdir. O, yaratan, var eden, varlıklara şekil veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerde ve yerde olanlar O'nun şânını yüceltmektedirler. O, gâlib olan, her şeyi hikmeti uyarınca yapandır. (el-Haşr 59/22-24).

¹¹⁷ el-Haşr 59/2.

¹¹⁸ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 527.

¹¹⁹ A.e., s. 538.

ile kıtâl edilmesinden bahsedilmiştir.” diyerek iki sûre arasındaki münâsebet ilişkisine işaret etmiştir.¹²⁰

19. Cuma, Münâfikûn ve Teğabün Sûreleri

Mevlâna Tânevî Cuma sûresiyle Saff sûresi arasında bulunan münâsebetini birçok yönden ele almıştır. Ona göre Saff sûresinde tevhid ve risâlet konusuna temas ederek inkar edenler ile savaşmak gerektiğine işaret edilmiştir. Sonra gelen Cuma sûresinde ise yahudiler – ki geçen sûrede de yahudilerin zikri geçmişti¹²¹ – kınanmıştır. Ayrıca yahudilerin asıl sorun dünya sevgisi olması hasebiyle sûrenin sonunda müslümanlara âhiretin her zaman dünya üzerine tercih edilmesi gerektiğini söylenmiştir.¹²² Bununla birlikte Saff sûresinin sonunda âhirette fayda verecek ticaretine¹²³ işaret var iken Cuma sûresinde ise dünyadaki ticaretinden¹²⁴ söz edilmektedir.¹²⁵ Dolayısıyla iki sûredeki konularının birbiriyle olan münâsebeti çok aşikardır.

Mevlâna Tânevî, sonra gelen Münâfikûn sûresi ile Cuma sûresi arasında mana bakımından ince bir münâsebetinin bulunduğunu ifade eder. Onun kanâatince Cuma sûresinde yahudiler hakkında bahsedilmiştir ve münâfikların çoğu yahudi olduklarından dolayı Münâfikûn sûresinin Cuma sûresinden hemen sonra konulması münâsebet açıdan tam yerindedir. Bununla birlikte Tânevî, Cuma sûresinin sonu ile Münâfikûn sûresinin sonu arasındaki diğer bir münâsebetine de işaret etmiştir. Ona göre Cuma sûresinin sonunda Allah'ın Rezzak olmasına işaret edilmiştir.¹²⁶ Münâfikûn sûresinin sonunda ise bu münâsebetle Allah'tan gelen bu rızkın O'nun yolunda harcanması gerektiği¹²⁷ beyan edilmiştir.¹²⁸

¹²⁰ A.e., s. 548.

¹²¹ el-Saff 61/5.

¹²² Meali: *Ey inananlar! Cuma günü namaz için çağrıldığı(nız) zaman, Allah'ı anmaya koşun, alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.* (el-Cuma 62/9).

¹²³ Meali: *Ey İman edenler! Sizi acı bir azabdan kurtaracak ticareti size göstereyim mi? Allah'a ve Resulüne inanırsınız, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda savaşırsınız. Eğer bilerseniz sizin için en iyisi budur.* (el-Saff 61/10-11).

¹²⁴ Meali: *Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayın. Allah'ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz.* (el-Cuma 62/10).

¹²⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 552.

¹²⁶ Meali: *De ki: "Allah'ın yanında bulunan, eğlenceden ve ticaretten de hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır."* (el-Cuma 62/11).

¹²⁷ Meali: *Birimize ölüm gelip de: "Rabbim, beni yakın bir süreye kadar erteleyeydin de sadaka verip iyilerden olsaydım!" demesinden önce, size verdiğimiz rızıktan (Allah) için harcayın.* (el-Münâfikûn 63/10).

¹²⁸ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 556.

Teğabün sûresinin konulara bakıldığı zaman dünya üzerine âhireti tercih edenler ve bunun tersine âhireti ihmal edenlerin ahvali ve yaptıklarının mükâfatından bahsedildiğini görülmektedir.¹²⁹ Mevlâna Tânevî, bu sûrenin geçen sûreler ile olan münâsebetine değişik bir açıdan temas etmiştir. Ona göre Mücadele sûresinden Teğabün sûresine kadar bütün sûrelerde âhireti inkar edenler yahut ihmal edenlerin (mesela müşriklerin, yahudilerin ve münafıkların) ahvali ve bunun aksine dünya üzerine âhireti tercih edenlerin (yani mü'minlerin) ahvalinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla bu açıdan baktığımız zaman, bu sûreler arasında çok bariz bir münâsebet ilişkisinin bulunduğunu fark edebiliyoruz.¹³⁰

20. Talâk ve Tahrîm Sûreleri

Mevlâna Tânevî Talâk sûresinin münâsebetine giriş yaparak Teğabün sûresinin son âyetlerde, kimi zaman eşlerin ve çocukların insanın dini hassasiyetine zarar verebilme açısından düşman olabilmelerine işaret edildiğini söyler.¹³¹ Tânevî'ye göre eş ve çocukların dine muhalif düşen bazı isteklerinin nedeniyle insan bazen kızarak onların vacip hakları bile ihmal etme noktasına kadar gelebilir. Üstelik eğer eşler zaten birbirinden ayrılmışlar ise o zaman haklarının ihmalı daha da fazla olabilir. Konuya böyle bir giriş yaptıktan sonra Tânevî, Talâk sûresinin münâsebetini açıklamak üzere *"Bundan dolayı Teğabün sûresinden sonra gelen Talâk sûresinde Allahü teâlâ ayrılan eşler ve emzirilen küçük çocuklarıyla ilgili bazı ahkamı zikretmiştir."* diyerek iki sûre arasında bulunan irtibat ilişkisine işaret etmiştir.¹³² Mevlâna Tânevî'nin beyan ettiği münâsebetinin anlaşılması ilk olarak zor gibi gözükse de, üzerine tefekkür edildiği zaman bu sûrelerin bir biri ardından konmalarının hikmeti anlaşılır hale gelmektedir. Mevlâna Tânevî, Talâk sûresinden sonra gelen Tahrîm sûresinde de kadınlar ile ilgili hükümlerden bahsedildiğini söyleyerek iki sûreyi birbiriyle irtibatlandırmıştır. Fakat Tânevî bu iki sûre arasında ince bir fark olduğunu da söylemiştir. Ona göre Talâk sûresinde genel olarak boşanmış olan müslüman kadınlar hakkında ahkam zikredilmiş iken Tahrîm sûresinde ise husûsî olarak zevcât-ı mutahirâtın ahvalinden söz edilmektedir.¹³³

¹²⁹ A.e., s. 559.

¹³⁰ A.y.

¹³¹ Meali: *Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar da vardır.* (et-Teğabün 64/14).

¹³² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 563.

¹³³ A.e., s. 568.

21. Mülk, Kalem, Hâkka ve Meâric Sûreleri

Mevlâna Tânevî Mülk sûresinin münâsebeti hakkında “*Tahrîm sûresinde Peygamber Efendimiz’in (s.a.) bazı hakları beyan edilmiştir. Mülk sûresinde ise Allah’ın bazı hakları yani tevhid hakkında bahsi geçmektedir.*” diyerek iki sûre arasındaki münâsebet ilişkisine işaret etmiştir. Tânevî’nin beyan ettiği, bu iki sûre arasındaki diğer bir münâsebetini şöyle açıklayabiliriz. Ona göre Tahrîm sûresinin sonunda bazı özel saâdet¹³⁴ ve şekâvet ehline¹³⁵ işaret edilmişti. Buna münasip olarak Mülk sûresinde ise umûmi olarak şeki ve said insanlardan¹³⁶ söz edilmektedir.¹³⁷ Mevlâna Tânevî Kur’ân’ın genel üslubuna işaret ederek sonra gelen Kalem sûresinin de Mülk sûresiyle konu itibarıyla münâsebet içinden olduğunu ifade eder. Tânevî’ye göre Mülk sûresinde tevhid konusu var iken Kalem sûresinde ise nübüvveti tekzip edenlerin ahvalinden söz edilmektedir. Zira nübüvveti inkar etmek küfürdür, dolayısıyla sûrede kafirlere verilecek bazı dünyevi ve uhrevî cezalardan da bahsedilmiştir.¹³⁸ Mevlâna Tânevî Kalem sûresinden sonra gelen Hâkka ve Meâric sûrelerini de aynı konuya irtibatlandırarak ikisinin de nazm ve münâsebet içinde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Hâkka sûresinde kafirlere verilecek olan cezalarının ne zaman verileceği ve bu husustaki bazı vakaları zikredilmiştir.¹³⁹ Meâric sûresinde de aynı hususu devam etmekte olup âhiretteki bazı ahvalinden bahsedilmekle birlikte âhirette fayda yahut zarar verebilecek olan bazı ameller hakkında da söz edilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁴ Meali: Allah, inananlara da Firavun'un karısını örnek gösterdi. O şöyle demişti: "Rabbim! Bana yanında cennetin içinde bir ev yap, beni Firavun'dan ve onun (kötü) işinden kurtar. Ve beni şu zalim toplumdan kurtar!" İrzini korumuş olan, İmrân kızı Meryem'i de Allah örnek gösterdi. Biz, ona ruhumuzdan üfledik ve Rabbinin sözlerini ve kitaplarını tasdik etti. O, gönülden itaat edenlerdendi. (et-Tahrîm 66/11-12).

¹³⁵ Meali: Allah, inkâr edenlere, Nuh'un karısı ile Lut'un karısını misal verdi. Bu ikisi, kullarımızdan iki salih kulun (nikahı) altında idiler, onlara hıyanet ettiler. (Kocaları,) Allah'tan hiçbir şeyi onlardan savamadı. (Onlara): "Haydi girenlerle birlikte siz de ateşe girin!" denildi. (et-Tahrîm 66/10).

¹³⁶ Meali: Onu yakın görünce inkâr edenlerin yüzleri kötüleşti. Ve: "İşte çağırıp durduğunuz şey budur!" dendi. De ki: "Baksanıza, eğer Allah beni ve benimle beraber olanları öldürse, yahut bize merhamet etse, kâfirleri acı bir azabdan kim kurtarabilir? De ki: "O çok merhametlidir. O'na inanmış, O'na dayanmışsınız. Yakında kimin apaçık bir sapıklık içinde olduğunu bileceksiniz." De ki: "Baksanıza, eğer suyunuz çekilse, size kim bir akarsu getirebilir?" (el-Mülk 67/27-30).

¹³⁷ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 576.

¹³⁸ A.e., s. 581.

¹³⁹ A.e., s. 586.

¹⁴⁰ A.e., s. 591.

22. Nûh Sûresi

Mevlâna Tânevî'ye göre Meâric sûresinde zikredilen âhirette cezaya sebebiyet verecek amellerinden biri de nübüvvetin inkarı edilmesidir. Bu münâsebetle Meâric sûresinden sonra gelen Nûh sûresinde esas olarak nübüvvetin inkar edilmesi üzerine durulmuş ve sûrede inkar edilen bir peygamberin kıssası zikredilmiştir. Meâric sûresiyle Nûh sûresi arasındaki bir diğer münâsebetine temas eden Tânevî, Meâric sûresinde âhiretteki bazı cezaları hakkında bahsedildiğini ve bunun aksine Nûh sûresinde ise inkar edenlerin başlarına gelen dünyevi bir azaptan söz edildiğini söylemiştir.¹⁴¹

23. Cin Sûresi

Cin sûresinin bir önceki sûre olan Nûh sûresiyle irtibatlandıran Tânevî iki sûre arasında çok ince ve latif bir münâsebet ilişkisi olduğunu ileri sürmüştür. Tânevî'nin beyan ettiği münâsebetine göre Nûh sûresinde iman etmediklerinden dolayı inkarcıların başlarına gelen bir azabından bahsedilerek Mekke'deki müşriklere tehdit edilmiştir. Cin sûresinde de müşriklere tehdit beyan edilmektedir fakat burada başka bir üslup söz konusudur. Tânevî'ye göre bu sûrelerin peş peşe konulmasında *“Ateşten yaratılan ve fitraten insanlardan daha isyankar olan cinler bile eğer iman etmişler ise (Ey Mekke’deki müşrikler!) Siz topraktan yaratıldığı halde neden inkar etmekte ısrar ediyorsunuz”* diye ince bir mesaj vardır.¹⁴²

24. Müzzemmil ve Müddessir Sûreleri

Mevlâna Tânevî'ye göre Cin sûresinde iman etmek için kafirlere teşvik edilmiş iken Müzzemmil sûresinde ise kafirlerin iman etmediklerinden dolayı üzüntü duyan Peygamber Efendimiz'e (s.a.) teselli mahiyetinde, onların dediklerine sabrederek onlardan ayrılması¹⁴³ ve bütün gönlüyle sadece ve sadece Allah'a yönelmesi¹⁴⁴ emredilmiştir.¹⁴⁵ Tânevî, sonra gelen Müddessir sûresini de Müzzemmil sûresiyle ilişkilendirmektedir. Ona göre Müzzemmil sûresinde esas olarak Resûlullah'a (s.a.) teselli beyan edilmekle birlikte bazı âyetlerde tali olarak kafirler için tehdidi de beyan

¹⁴¹ A.e., s. 595.

¹⁴² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 599-600.

¹⁴³ Meali: *Başkalarının diyeceklerine sabret, güzellikle onlardan ayrıl.* (el-Müzzemmil 73/10).

¹⁴⁴ Meali: *Rabbinin adını an ve bütün gönlünle ona yönel.* (el-Müzzemmil 73/8).

¹⁴⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 604.

edilmiştir.¹⁴⁶ Fakat bunun aksine Müddessir sûresinde ise ekseriyet ile kafirlere tehdit edilmiş, sadece sûrenin başındaki birkaç âyette Resûlullah'a (s.a.) teselli beyan edilmiştir.¹⁴⁷

25. Kıyâmet ve İnsân Sûreleri

Mevlâna Tânevî Kıyâmet sûresini Müddessir sûresinin son âyetlerinden olan “*Onlar âhiretten korkmuyorlar*”¹⁴⁸ âyetiyle irtibatlandırmaktadır. Tânevî'ye göre Müddessir sûresinin sonunda kafirlerin âhiretten korkmamalarına işaret edilmiştir. Bu münâsebetle Kıyâmet sûresinde ise kıyâmet ve kıyâmetin bir mukaddimesi olan ölümden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir.¹⁴⁹ Tânevî, Kıyâmet sûresinden sonra gelen İnsan sûresinin de aynı konuya temas ettiğini ifade eder. Ona göre her iki sûrede kıyâmet ve âhiret konusuna temas edilmekle birlikte muhtevalarında ince bir fark bulunmaktadır. Kıyâmet sûresinde esas olarak kıyâmetten bahsedilirken İnsan sûresinde âhiretin ispatı ve onun bazı ahvalinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte sûrede Allah'ın nimetleri, insanoğlunun mükellefiyeti ve âhireti inkar eden kafirlerin yüzünden üzüntü duyan Resûlullah'a (s.a.) verilen teselliden de söz edilmiştir.¹⁵⁰

26. Mürselât, Nebe ve Naziât Sûreleri

Mürselât sûresi ile İnsân sûresi arasında ince bir münâsebet ilişkisinin bulunduğunu ifade eden Tânevî'ye göre İnsân sûresinde kıyâmetin ispatı ve onun ahvali hakkında terğib üslubuyla bahsedilirken sonra gelen Mürselât sûresinde ise aynı hususu İnsân sûresinin üslubunun tam tersine daha çok terhib üslubuyla beyan edilmiştir. Nitekim sûrede *ويل يومئذ للكاذبين* (*O gün yalanlayanların vah haline!*) ifadesinin on kere tekrarlanması da açıkça buna işaret etmektedir.¹⁵¹ Tânevî Mürselât sûresinden sonra gelen Nebe ve Naziât sûrelerinde de- geçen sûreler de olduğu gibi- kıyâmetin imkanı, inkarcılar için inzarı, müşriklerin iman etmemelerine üzülen Peygamber Efendimiz (s.a.) için teselli ve âhiretteki bazı vakalarından söz edildiğini

¹⁴⁶ Meali: *O yalanlayıcı zevk ve refah sahiplerini bana bırak, onlara biraz mühlet ver. Zira bizim yanımızda bukağılar var, bir cehennem var. Boğaza duran bir yiyecek, elem verici bir azap var.* (el-Müzzemmil 73/11-13).

¹⁴⁷ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 608.

¹⁴⁸ el-Müddessir 74/53.

¹⁴⁹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 614.

¹⁵⁰ **A.e.**, s. 618.

¹⁵¹ **A.e.**, s. 622.

ve bu sebep ve münâsebetten dolayı bu sûrelerin peş peşe konmalarını ifade etmiştir.¹⁵²

27. Abese, Tekvîr, İnfitâr, Muttaffifîn ve İnşikâk Sûreleri

Mevlâna Tânevî Abese sûresinin önceki sûreler ile olan münâsebetini açıklamak üzere konuya önce bir giriş yapar. Tânevî'nin ifadesine göre Abese sûresinden önceki sûrelerde hep Kıyâmet ve âhiretten bahsedilmiştir ve Abese sûresinin de esas konusu aslında sonunda beyan edilen Kıyâmet konusudur¹⁵³ fakat sûrenin ortasında, şükür edilmesi gereken nimetlerin mevcudiyetine rağmen kafirlerin nankörce davranarak inkar etmelerinin ne kadar yanlış olduğu da beyan edilmiştir.¹⁵⁴ Sûrenin başında da kafirlerin inkar etmelerinden dolayı üzüntü duyan ve iman etmelerini pek arzulayan Resûlullah'a (s.a.) bir kez kafirler için a'mâ bir sahabeyi görmezden geldiğinden dolayı çok nâzik bir şekilde ikaz edilmiştir.¹⁵⁵ Mevlâna Tânevî, sonra gelen Tekvîr ve İnfitâr sûrelerinin de kıyâmet günün ahvali ve âhiretteki bazı vakalarından bahsettiklerinden dolayı aynı konu ile ilişkilendirerek münâsebet içinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶ Tânevî'ye göre bunlardan sonra gelen Muttaffifîn ve İnşikâk sûrelerinde de hemen hemen aynı konu başka bir açıdan ele alınmıştır. Muttaffifîn ve İnşikâk sûrelerine bakıldığı zaman bu sûrelerde amellerin karşılığı bulacağı kıyâmet günü ve o gün insanlara fayda verecek olan bazı ameller hakkında bilgi verildiğini görebiliriz.¹⁵⁷

¹⁵² A.e., s. 626, 629.

¹⁵³ Meali: *Kulakları sağır eden o gürültü geldiğinde, O gün kişi kaçır, kardeşinden... Anasından, babasından.. Eşinden ve oğullarından. Onlardan her birinin o gün başından aşan işi vardır. Yüzler var ki, o gün parıl parıl, Güler, sevinir. Yüzler de var ki, o gün tozlanmış, onları karanlık bürümüş, işte onlardır kâfirler, haktan sapanlar.* (Abese; 33-42).

¹⁵⁴ Meali: *O kahrolası insan, ne nankör şey. O yaratan onu hangi şeyden yarattı? Bir damla sudan, onu yarattı da biçime koydu. Sonra ona yolunu kolaylaştırdı. Sonra onu öldürdü de kabre koydurdu. Sonra dilediği vakit onu tekrar diriltir. Hayır hayır, doğrusu o, hiç Allah'ın emrini tam yerine getirmede, Bir de o insan yiyeceğine baksın. Biz o suyu bol bol döktük. Sonra toprağı nasıl da yardık. Bu suretle orada ekinler bitirdik. Üzümler, yoncalar, Zeytinlikler, hurmalıklar, İri ve sık ağaçlı bahçeler, Meyveler, çayırlar bitirdik. Siz ve hayvanlarınız faydalansın diye.* (Abese; 17-32).

¹⁵⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 632.

¹⁵⁶ A.e., s. 635, 637.

¹⁵⁷ A.e., s. 639, 643.

28. Burûc, Târik ve A'lâ Sûreleri

Mevlâna Tânevî Burûc sûresinin münâsebetini açıklamak için önce geçen sûrelerde beyan edilen mü'min ve kafirlerin âhiretteki ahvaline işaret eder ve bunu Burûc sûresinde zikredilen kafirlerin müslümanlar üzere yaptıkları zulüm ve müslümanların bu zulme karşı sabretmeleri gerektiğine ilişkilendirerek iki sûre arasındaki münâsebetini ortaya koymaya çalışır.¹⁵⁸ Yani Tânevî'ye göre geçen sûrelerde hep âhiretteki ahvalinden bahsedilmiş iken bu sûrede ise kafirlerin dünyada yaptıkları zulüm beyan edilmiş ve bunun üzerine mü'minlere kafirlerin zulmüne karşı âhireti düşünerek sabır etmeleri tavsiye edilmiştir. Sonra gelen Târik sûresi ile Burûc sûresi arasındaki münâsebetine işaret eden Tânevî Burûc sûresinde kafirlere tehdit edildiğini ve bu hususta vurgu yapmak için Târik sûresinde kafirlerin yaptıkları bütün amellerin kaydedildiğini beyan ederek iki sûre arasındaki münâsebetine işaret etmiştir. Tânevî'ye göre Târik sûresinde dirilişinden bahsedilmesi de aslında kafirlere tehdit konusunda vurgu yapmak içindir.¹⁵⁹ Mevlâna Tânevî sonra gelen A'lâ sûresini de geçen sûrelerde zikredilen âhiret konusuyla ilişkilendirmiştir. Ona göre A'lâ sûresinde esas olarak dünyadan ziyade âhiretin asıl maksûd olduğu ve âhirette kazanabilmek için Allah'ın marifeti ve O'nun zikredilmesi gerektiği beyan edilmiştir.¹⁶⁰ Tânevî bu üç sûre yani Burûc, Târik ve A'lâ sûrelerin son âyetlerde hep Kur'ân zikrinin geçtiğini de ifade etmiş ve böylece bunların münâsebet içinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶¹

29. Gâşiye, Fecr ve Beled Sûreleri

Mevlâna Tânevî Gâşiye sûresi ile geçen sûreler arasında çok bariz bir münâsebet olduğunu söyler. Ona göre geçen birkaç sûrede hep âhiret konusundan bahsedilmiştir. Buna münasip olarak Gâşiye sûresinde de âhirete iman edenler ve âhireti inkar edenlerin akıbetinden söz edilmiştir.¹⁶² Tânevî, Gâşiye sûresinden sonra gelen Fecr sûresinde de esas olarak âhirette cezaya sebebiyet verecek olan bazı amellerden bahsedildiğini söyler. Tânevî'ye göre sûrenin esas konusu ahiretteki cezadan bahsedilmesidir fakat bununla birlikte sûrenin başında kötü amellerin dünyada bile azaba sebebiyet verebileceği hususunda vurgu yapmak için bazı geçmiş

¹⁵⁸ A.e., s. 645.

¹⁵⁹ A.e., s. 647.

¹⁶⁰ A.e., s. 649.

¹⁶¹ A.e., s. 649.

¹⁶² A.e., s. 651.

ümmeîlerinin ahvali de zikredilmiştir.¹⁶³ Sonra gelen sûrenin münâsebetinden bahseden Tânevî Beled sûresinde Fecr sûresinin aksine âhirette fayda sağlayacak amellerden söz edildiği söylemiştir. Tânevî'ye göre sûrenin başında bazı nimetler zikredilerek insanoğlunun iyi ameller yapması gerektiğine de işaret edilmiştir. Mevlâna Tânevî Beled sûresinin özellikle son âyetlerinin geçen iki sûre ile çok bariz bir münâsebet içinde olduğunu ifade eder. Ona göre geçen iki sûrede işlenen konu (güzel ve kötü amel işleyenlerin akıbeti konusu) Beled sûresinin son âyetlerde özetlenmiştir.¹⁶⁴

30. Şems ve Leyl Sûreleri

Mevlâna Tânevî'ye göre Şems sûresinden önceki sûrelerde hep âhiret ve âhirette fayda sağlayacak yahut ceza ile sonuçlanacak amellerden bahsedilmiştir. Bunun aksine Şems sûresinde ise bu dünyada geçmiş bir ümmetin başına gelen bir azaptan söz edilmiş ve böylece Mekke'deki müşrikler tehdit edilmiştir. Yani önceki sûrelerde hep ahiretteki azaptan bahsedilirken bu sûrede dünyadayken bile müşriklerin başlarına gelebilecek bir azabından bahsedilmiştir.¹⁶⁵ Mevlâna Tânevî Şems sûresinden sonra gelen Leyl sûresinde de amellerin âhiretteki neticesinden bahsedildiğini söyleyerek Leyl sûresinin de geçen sûreler ile münâsebet içinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁶

31. Duhâ – Nâs Sûreleri

Mevlâna Tânevî Duhâ sûresinin önceki ve sonraki sûreleriyle olan münâsebetini farklı bir üslubuyla ele almaktadır. Ona göre Leyl sûresindeki *"Bundan böyle her kim malını hayır için verir ve korunursa, ve en güzel olanı doğrularsa, Biz onu en kolay yola muvaffak kılacağız. Kim de cimrilik eder ve kendini hiçbir şeye ihtiyacı kalmamış görür ve en güzeli de yalanlarsa, Onu da en zor yola hazırlarız"*¹⁶⁷ âyetlerde İslam dininin bütün talimatının özü beyan edilmiştir. Bu âyetlerden sonra gelen âyetlerde ise İslam'ı hakkıyla kabul edenler ve ona karşı çıkanların akıbetinin nasıl olacağını beyan edilmiştir.¹⁶⁸ Bununla birlikte Mevlâna Tânevî, Leyl sûresinin bu âyetlerini Duhâ sûresinden Nâs sûresine kadar olan sûreler için bir önsöz olarak

¹⁶³ A.e., s. 654.

¹⁶⁴ A.e., s. 657.

¹⁶⁵ A.e., s. 660.

¹⁶⁶ A.e., s. 662.

¹⁶⁷ el-Leyl 92/5-10.

¹⁶⁸ el-Leyl 92/13-21.

görmektedir. Yani Duhâ sûresinden sonra gelen bütün sûreler aslında bir şekilde bu âyetler ile münâsebet içindedirler. Bundan dolayı geri kalan bütün sûrelerin münâsebetinden söz ederken Tânevî, Leyl sûresindeki bu âyetlere işaret etmektedir.¹⁶⁹ Dolayısıyla biz de, Tânevî'nin belirttiği gibi, bundan sonra gelen sûrelerin münâsebetini ayrı ayrı beyan etmek yerine sadece sûrelerdeki konulara işaret ederek münâsebet ilişkilerini ortaya koymaya çalışacağız. Tânevî'ye göre Leyl sûresinin "*En güzel olanı doğrularsa*" (92/6) âyetinde İslâm'da doğrulanması yahut kabullenmesi gereken tüm hususlar zikredilmiştir. Sonra gelen bütün sûrelerde de bu münâsebetle İslâm'ın ana akidelerinden biri yahut birkaç tanesinden bahsedilmektedir. Binaenaleyh, Duhâ sûresinde kabullenmesi gereken konulardan biri olan risâlet konusu ve Resûlullah'a (s.a.) verilen bazı özel ikramlardan bahsedilmiştir.¹⁷⁰ İnşirâh sûresi de aynı konu hakkında devam mahiyetinde olup konuyu tamamlamıştır.¹⁷¹ Sonra gelen Tîn sûresinde ise insanın başlangıcına işaret edilmiş ve böylece onun nereden geldiği ve nereye gideceği beyan edilmiştir.¹⁷² Alak sûresinde İslâm'ın diğer önemli bir akidesi olan Allah'ın vahdaniyeti ve O'nun vahy vasıtasıyla insanlara ilim öğretmesinden söz edilmiş ve vahye karşı gelenler kınanmıştır.¹⁷³ Kadir sûresinde Kur'ân-ı Kerim'in ilahi oluşu ve azameti,¹⁷⁴ Beyyine sûresinde risâlete iman edenlerin ve inkar edenlerin akıbeti,¹⁷⁵ Zilzâl sûresinde kıyâmetin bazı ahvali,¹⁷⁶ Âdiyât sûresinde kötü amellerden kaçmak gerektiği,¹⁷⁷ Kâria sûresinde âhirette kimlerin kurtulup kimlerin ise azaba düşeceği,¹⁷⁸ Takâsür sûresinde âhret hususunda gaflete düşmemek gerektiği,¹⁷⁹ Asr sûresinde hüsrandan kurtulmanın yolları,¹⁸⁰ Hümeze sûresinde azaba sonuçlanacak amellerin terk edilmesi gerektiği,¹⁸¹ Fîl sûresinde Allah'ın azabından kurtulmak için O'nun şiarlarına hürmet etmek gerektiği,¹⁸² Kureyş

¹⁶⁹ Duhâ sûresinin rabtı başlık altında Mevlâna Tânevî İmam Razî'nin de aynı şekilde beyan ettiği fakat Razî'nin ibaresinin uzun ve anlaşılması zor olduğu beyan etmiştir. Bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.III, s. 664.

¹⁷⁰ A.e., s. 664.

¹⁷¹ A.e., s. 666.

¹⁷² A.e., s. 668.

¹⁷³ A.e., s. 670.

¹⁷⁴ A.e., s. 674.

¹⁷⁵ A.e., s. 676.

¹⁷⁶ A.e., s. 678.

¹⁷⁷ A.e., s. 679.

¹⁷⁸ A.e., s. 681.

¹⁷⁹ A.e., s. 682.

¹⁸⁰ A.e., s. 683.

¹⁸¹ A.e., s. 684.

¹⁸² A.e., s. 685.

sûresinden verdiği nimetlerden dolayı Allah’a ibadet ve şükretmek gerektiği,¹⁸³ Maûn sûresinde küfür ve nifaktan sakınmak gerektiği,¹⁸⁴ Kevser sûresinde Resûlullah’a (s.a.) verilen ikramı ve O’na muhalefet edenin kabahati,¹⁸⁵ Kâfirûn sûresinde tevhidin ilânı ve şirkten berâeti,¹⁸⁶ Nasr sûresinde bir nimetin tamamlandığı zaman şükretmek gerektiği,¹⁸⁷ Tebbet sûresinden Allah’ın Resulüne muhalefet etmekten sakınmak gerektiği ve muhalefet edenin akıbeti,¹⁸⁸ İhlâs sûresinde İslâm’ın özü olan tevhid konusu¹⁸⁹ ve son iki sûre olan Felak ve Nâs sûrelerinde sadece Allah’a tevekkül edip dini ve dünyevi bütün şerlerden O’na sığınmak gerektiği beyan edilmiştir.¹⁹⁰

183 A.e., s. 687.
184 A.e., s. 688.
185 A.e., s. 689.
186 A.e., s. 691.
187 A.e., s. 692.
188 A.e., s. 694.
189 A.e., s. 696.
190 A.e., s. 697-698.

B. Beyânü'l-Kur'ân'da Âyetler Arası Nazm ve Münâsebet

Beyânü'l-Kur'ân tefsirinde beyan edilen âyetler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkisini değerlendirmek için zengin muhteva ve uzun bir sûre olması sebebiyle nazm ve münâsebet ilişkisi hususunda temsil gücü yüksek olan, En'âm sûresini seçmeyi uygun gördük. Sûrenin âyetler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkisine geçmeden önce Mevlâna Tânevî'nin beyan ettiği En'âm sûresinin özetinden kısaca bahsetmemiz faydalı olacaktır.

1. En'âm Sûresi

Mevlâna Tânevî, En'âm sûresinde zikredilen konuları birkaç başlık altında ele almaktadır. Tânevî'ye göre En'âm sûresinde isbât-ı tevhid, isbât-ı risâlet ve buna delil olarak bazı geçmiş peygamberlerin kıssaları, Kur'ân'ın ilahi kaynaklı oluşu, dirilişin ispatı ve bu konularda bazı şüphelerin cevabı, inkarcılara tehdit ve bu hususu vurgulamak için helak edilen bazı geçmiş ümmetlerinin kıssaları gibi İslâm'ın temel konularından bahsedilmektedir. Bununla birlikte sûrede *“müslümanların kafirler ile olan ilişkileri”* ve *“müşriklere tebliğ etme hususundaki talimatlar”* gibi bazı şer'i hükümler de beyan edilmiştir. Mevlâna Tânevî'ye göre sûrede ekseriyet ile müşriklere hitap edilmiş fakat iki üç yerde Ehli kitap ve özellikle Yahudilerden söz edilmiştir.¹⁹¹

En'âm sûresinin 1-3. âyetlerinde *“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur... Sizi çamurdan yaratan, sonra size bir ecel takdir eden O'dur... O, göklerde de, yerde de (tek) Allah'tır”* denilmek suretiyle tevhid konusundan söz edilmiştir.¹⁹² Peşinden *“Onlara Rablerinin âyetlerinden hiçbir âyet gelmez ki, ondan yüz çevirmesinler”* (6/4) buyurularak kafirlerin Allah'ın kudretine delalet eden âyetlerden yüz çevirmelerine işaret edilmiş ve onları tehdit etmek üzere de *“Kendilerinden önce nice nesilleri helak ettiğimizi görmediler mi? Yeryüzünde size vermediğimiz imkanları onlara vermiştik. Onlara gökten bol bol yağmur indirmiş, altlarından ırmaklar akıtmıştık. Fakat onları günahlarından dolayı helak ettik”* (6/6) denilmiştir. Mevlâna Tânevî burada tevhidin zikrinden sonra geçmişte inkar edenlerin başlarına gelen azaplarını, onların tevhidi inkar ettiklerine bağlayarak bu âyetleri tevhid konusu ile ilişkilendirmiştir.¹⁹³

¹⁹¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C. I, s. 535-536.

¹⁹² A.y.

¹⁹³ A.y.

Mevlâna Tânevî 7-9. âyetlerin önceki âyetler ile münâsebetini beyan ederken risâlet konusuna temas eder. Tânevî'ye göre kâfirlerin tevhidten yüz çevirmelerine işaret edildikten sonra 7-9. âyetlerde *"Eğer sana kağıtta yazılı bir kitap indirmiş olsak da onu elleriyle tutsalardı, yine de o kâfirler: "Muhakkak ki bu, apaçık bir sihirdir" derlerdi. "O'na bir melek indirilmeli değil miydi?" dediler. Eğer bir melek indirseydik, iş bitirilmiş olurdu, sonra kendilerine hiç göz açtırılmazdı. Eğer Peygamberi, biz bir melek yapsaydık, yine de onu bir adam şeklinde yapardık ve onları yine düştükleri kuşkuya düşürürdük."* buyurularak kafirlerin risâleti inkar ettikleri beyan edilmiştir. Mevlâna Tânevî bu âyetlerin önceki âyetler ile olan münâsebetini başka bir açıdan ele almıştır. Ona göre bu âyetlerde ilk olarak kafirlerin yüz çevirmeleri, sonra inkar ettikleri ve en son ise hak kabul etme konusunda inad ettikleri sırayla beyan edilmiştir. Tânevî, kafirlerin İslâm'a karşı gösterdikleri bu tavırların âyetlerde böyle bir sırayla zikredilmesinde ince bir mana irtibatı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre inkar etme bakımından, bir şeyden yüz çevirmek en hafif bir tavır iken o şeyi inkar etmek o şeyden yüz çevirmekten biraz daha sert bir tepki olarak değerlendirilir fakat inkar etme bakımından en sert tepki ise inad ederek o şeye karşı çıkmaktır.¹⁹⁴ Gerçekten de insan psikolojisine baktığımız zaman bu tavırlar sırayla ortaya çıkar. İnsan ilk olarak hoşlanmadığı bir şeyden yüz çevirir, sonra onu inkar eder ve en sonda ise o şeyi kabul etmemek için inad etmeye başlar. Âyetlere baktığımız zaman kafirlerin İslâm'a karşı gösterdikleri inkarcı tavırların tam da insan psikolojisine uygun bir biçimde zikredildiğini görebiliriz.

Sonra gelen 10-11. âyetlerde Allahü teâlâ *"Senden önce de peygamberlerle alay edilmişti. Fakat onlardan alay edenleri, alay ettikleri şey kuşatıverdi. De ki: "Yeryüzünde dolaşın da yalanlayanların sonu nasıl olmuş, görün!"* buyurmuştur. Tânevî bu âyetlerin önceki âyetler ile münâsebet içinde olduğunu söyler. Ona göre geçen âyetlerde kafirlerin İslâm'a karşı inad ettikleri beyan edilmiştir. Kâfirlerin sergiledikleri bu inkarcı tavırlar Resûlullah'ın (s.a.) üzüntü duymasına sebep olurdu. Bundan dolayı kâfirlerin inkar ettiklerinden söz edildikten sonra peygamberlere karşı onların bu gibi inkarcı ve alaycı tavırlarının yeni olmadığı ve geçmişte de bu sebepten dolayı onların azab edildiğine işaret edilmiş ve böylece Peygamber Efendimiz'e (s.a.) teselli beyan edilmiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁴ A.e., s. 537.

¹⁹⁵ A.e., s. 538.

Mevlâna Tânevî sonra gelen 12-18. âyetleri birlikte bir başlık altında ele almıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Tânevî'ye göre En'âm sûresinin esas konularından biri tevhidin ispatıdır. Dolayısıyla kafirlerin tavırlarından bahsedildikten sonra 12-14. âyetlerde¹⁹⁶ tekrar tevhid konusuna dönüş yapılmış ve ondan sonra gelen âyetlerde¹⁹⁷ müşrikler tehdit edilmiştir. Tânevî bu âyetleri sûrenin esas konusu olan tevhid ile ilişkilendirerek âyetler arasındaki münâsebeti tespit etmeye çalışmıştır.¹⁹⁸ Bundan sonra gelen 19-21. âyetlerin önceki âyetleriyle olan münâsebetinden bahseden Tânevî'ye göre En'âm sûresinde buraya kadar tevhid ve risâlet konusu ayrı ayrı zikredilmiş iken 19-21. âyetlerde ise *"O, ancak ve ancak bir tek ilâhtır ve gerçekten ben, sizin ortak tuttuğunuz şeylerden uzağım."* Kendilerine Kitap verdiğimiz kimseler, Peygamber'i, kendi oğullarını bildikleri gibi, bilirler. Kendilerine yazık edenler var ya! İşte onlar iman etmezler"¹⁹⁹ denilmek suretiyle tevhid ve risâlet konusuna birlikte temas edilmiştir.²⁰⁰

Sûrenin 22-24. âyetlerinde Allah teâlâ şöyle buyurmaktadır:

"O gün hepsini mahşere toplayacağız. Sonra Allah'a ortak koşanlara: " Hani nerede o Allah'a ortak saydığınız ortaklarınız?" diyeceğiz. Sonra, (Onlar): "Rabbimiz, Allah'a yemin ederiz ki, biz müşriklerden değildik" demekten başka bir özür bulamayacaklar. Bak, vicdanlarına karşı nasıl yalan söylediler! O uydurdukları putlar da kendilerinden kaybolup gitti."

Mevlâna Tânevî bu âyetleri sûrenin 21. âyeti²⁰¹ ile münâsebet içinde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre 22-24. âyetlerde zikredilen mahşer gününde insanların

¹⁹⁶ Meali: De ki: "Göklerde ve yerde olanlar kimindir?" "Allah'ındır" de. O, rahmet etmeyi kendi nefesine yazmıştır. Sizi, varlığında asla şüphe olmayan kıyamet gününde toplayacaktır. Ama kendilerini zarara sokanlar inanmazlar. Gecede, gündüzde barınan her şey O'nundur. O, iştendir, bilendir. De ki: "Gökleri ve yeri yoktan var eden, besleyen, fakat kendisi beslenmeyen Allah'tan başka dost mu tutayım?" "Ben İslâm olanların ilki olmakla emrolundum" de ve sakın Allah'a ortak koşanlardan olma. (el-En'âm 6/12-14.)

¹⁹⁷ Meali: De ki: "Eğer Rabbime isyan edersem, büyük bir günün azabından korkarım". O gün kimden azab giderilirse, kuşkusuz Allah ona rahmet etmiştir. İşte apaçık kurtuluş budur. Allah sana bir zarar dokundursa, onu yine kendisinden başka açacak yoktur. Ve eğer sana bir hayır dokundursa, kuşkusuz O, her şeyi yapabilendir. O, kullarının üstünde tam hâkimdir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır. (el-En'âm 6/15-18.)

¹⁹⁸ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C. I, s. 539.

¹⁹⁹ el-En'âm 6/19-20.

²⁰⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C. I, s. 541.

²⁰¹ Meali: Allah'a iftira ederek yalan uydurandan veya âyetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir? Hiç şüphe yok ki zalimler kurtuluşa eremezler.

toplanacakları aslında 21. âyette geçen “*Hiç şüphesiz ki zalimler kurtuluşa eremezler*” ifadesiyle münâsebet içindedir. 21. âyette İslâm’ı kabul etmedikleri halde kafirlerin asla kurtulamayacaklarına işaret edilmiştir. Burada ise bu hususu vurgulamak için onların mahşerdeki bazı ahvalinden söz edilmektedir.²⁰²

Yukarıda belirttiğimiz üzere Mevlâna Tânevî En’âm sûresinde İslâm’ın esas konularının işlendiğini ileri sürmektedir. İslâm’ın esas konularından biri de Kur’ân’a iman etmektir. Kâfirler tevhid ve risâleti inkar etmekle birlikte Kur’ân’ı da tekzip etmekteydiler. Tânevî’ye göre sûrede ilk önce tevhid ve risâletin inkar edilmesine işaret edildikten sonra 25-26. âyetlerde²⁰³ kafirlerin Kur’ân’ı tekzip ettikleri hususu beyan edilmiştir. Tânevî, İslâm’ın esas konularından olan tevhid ve risâletinden sonra Kur’ân’dan bahsedilmesini münâsebet açısından tam yerinde olarak görmektedir.²⁰⁴ Sonra gelen 27-28. âyetlerde Allahü teâlâ şöyle buyurmaktadır:

"Onların, ateşin üzerinde durduruldukları zaman: "Ne olurdu dünyaya döndürülseydik, Rabbimizin âyetlerini yalanlamasaydık da müminlerden olsaydık" dediklerini bir görsen! Hayır, daha önce gizleyip durdukları karşılırları çıktı da ondan, yoksa geri çevrilselerdi yine menedildikleri şeyi yapmaya dönerlerdi. Çünkü onlar yalancıdır."

Mevlâna Tânevî bu âyetlerin münâsebetini şöyle açıklamaya çalışır. Ona göre sûrede ilk olarak kafirlerin tevhid ve risâleti inkar ettikleri ve bu münâsebetle mahşerde karşılayacakları bazı ahvalinden söz edilmiştir. Aynı şekilde geçen 25-26. âyetlerde kafirlerin Kur’ân’ı inkar ettikleri beyan edilmiş ve sonra bu münâsebetle bir kez daha onların âhiretteki durumuna temas edilmiştir.²⁰⁵

Sonraki âyetlerin önceki âyetler ile olan münâsebetiyle ilgili Mevlâna Tânevî’nin beyan ettiği açıklamasına geçmeden önce âyetlerin mealini gözden geçirmemiz uygun olacaktır. Allahü teâlâ 29-31. âyetlerde şöyle buyurmaktadır:

²⁰² Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C.I, s. 542.

²⁰³ Meali: *İçlerinden seni dinleyenler de vardır, fakat biz, onu anlamalarına engel olmak için kalblerinin üstüne örtüler, kulaklarının içine de ağırlık koyduk. Onlar, bütün delilleri görseler bile yine ona inanmazlar. Hatta sana geldiklerinde seninle tartışırlar. Ve o kâfirler: "Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir" derler. Onlar, insanları Kur’ân’a iman etmekten menederler, hem de kendileri ondan uzak dururlar. Böylece yalnız kendilerini mahvediyorlar ama farkında değiller*

²⁰⁴ **A.e.**, s. 544.

²⁰⁵ **A.y.**

"Dediler ki:" Dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur, biz diriltilecek değiliz". Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman onları bir görsen! Rableri onlara şöyle der: "Bu, bir gerçek değil midir?". Onlar da: "Rabbimize yemin ederiz ki gerçektir" derler. Rableri de onlara: "Öyleyse inkarınız sebebiyle azabı tadın!" der. Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar, gerçekten hüsrana uğramışlardır. Kıyâmet günü ansızın gelince onlar, günahlarını sırtlarına yüklenmiş olarak şöyle derler: "Dünyada yaptığımız kusurlardan dolayı yazıklar olsun bize!" Bakın yüklendikleri günah ne kötüdür!"

Tânevî bu âyetleri nazm ve münâsebet açısından şöyle ele alır. Ona göre sûrede sırayla kafirlerin önce tevhibi, sonra risâleti ve ondan sonra ise Kur'ân'ı inkar ettiklerinden söz edilegelmiştir. Bu âyetlerde ise kafirlerin İslâm'ın diğer esas bir akidesi olan diriliş ve âhiret hayatını inkar ettikleri ve bundan dolayı âhirette azaba düşecekleri beyan edilmiştir. Dolayısıyla İslâm'ın esas akidelerinden sırayla bahsedildiği için bu âyetlerde İslâm'ın diğer bir esas akidesi olan diriliş ve âhiret konusunun bahsedilmesi hem nazm hem de münâsebet açıdan tam yerindedir.²⁰⁶ Sonra gelen 32. âyette Allahü teâlâ *"Dünya hayatı, eğlence ve oyundan başka bir şey değildir. Âhiret yurdu ise, Allah'tan korkanlar için daha hayırlıdır. Aklınızı kullanmaz mısınız?"* buyurmuştur. Mevlâna Tânevî bu âyetin de geçen âyetler ile münâsebet içinde olduğunu söyler. Tânevî'nin kanâatince, kafirlerin yukarıda *"Dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur, biz diriltilecek değiliz."*²⁰⁷ dediklerine cevap olarak bu âyette diriliş ve âhiret hayatının gerçek ve hak olduğu beyan edilmiştir. Bu hususta Tânevî'nin ifadeleri şöyle geçer:

"Bu âyette kafirlere cevap olarak âdetâ "Âhiret hayatı öyle bir hayattır ki onun karşısında dünya hayatı sadece eğlence ve oyun gibi bir şeydir." denmiş ve âhiret hayatının karşısında dünya hayatının hiçbir haysiyeti olmadığını ifade edilmiştir."²⁰⁸

Mevlâna Tânevî sonra gelen 33-34. âyetleri *"Resûlullah'a (s.a.) teselli"* diye bir başlık altında ele almaktadır. Ona göre *"Kâfirler: "Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir" derler."*²⁰⁹ ve *"Dediler ki:" Dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur,*

²⁰⁶ A.e., s. 545.

²⁰⁷ el-En'âm 6/29.

²⁰⁸ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 547.

²⁰⁹ el-En'âm 6/25.

biz diriltilecek değiliz"²¹⁰ gibi âyetlerde kafirlerin âhireti inkar ettikleri beyan edilmiştir. Bununla birlikte Peygamber Efendimiz'e (s.a.) karşı Ebu Cehil'in *"Biz sana yalancı demiyoruz, fakat getirdiği dini ve kitabı yalanlıyoruz"* dediği de rivâyetlerde geçmektedir. Bu gibi durumlarda Resûlullah'ın (s.a.) üzülmeye pek tabii olarak tahmin edilebilir. Mevlâna Tânevî'ye göre Allah teâlâ *"Onların söylediklerinin seni üzdüğünü elbette biliyoruz. Onlar aslında seni yalanlamıyorlar, fakat, o zalimler Allah'ın âyetlerini inkar ediyorlar. Senden önce de peygamberler yalanlanmıştı. Kendilerine yardımımız gelinceye kadar yalanlanmaya ve eziyet olunmaya sabrettiler. Allah'ın sözlerini değiştirecek hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz ki sana, peygamberlerin haberlerinden bir kısmı gelmiştir."* âyetlerde kafirlerin inkarından dolayı üzülen Resûlullah'a (s.a.) teselli beyan etmiştir.²¹¹

Mevlâna Tânevî 35-37. âyetlerin önceki âyetler ile olan münâsebetini detaylı bir şekilde ele almıştır. Tânevî'ye göre Resûlullah (s.a.) kafirlerin iman edebilmeleri için elinden geleni yaparak onları bir şekilde cehennem azabından kurtarmak istemekteydi. Fakat kafirlerin sürekli inad ederek inkar etmeleri onun üzüntü duymasına sebebiyet veriyordu. Tânevî bu âyetlerin münâsebetini beyan ederken şöyle ifade eder:

"Resûlullah (s.a.) şefkatinden dolayı kafirlerin iman etmeleri çok isterdi. Bunun için de zaten gösterilmiş olan mucizelerin dışında, kafirler tarafından istenilen bazı mucizelerinin de gösterilmesine razı olmuştu. Bu hususta Allahü teâlâ Resulüne kafirlerin yaptıklarına sabretmeyi telkin edip kafirlerin isteklerine göre hareket etmemesi gerektiğini beyan etmiştir."²¹²

Mevlâna Tânevî'nin bu âyetler hakkında beyan ettiği münâsebeti kavrayabilmek için şimdi âyetlerin mealine bakalım. Allah teâlâ buyurur ki:

"Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldiyse, haydi gücün yetiyorsa yerin içine (inebileceğin) bir delik, ya da göğe (çıkabileceğin) bir merdiven ara ki onlara bir mucize getiresin! Allah dileseydi, elbette onları hidâyet üzerinde toplardı. O halde cahillerden olma! Daveti ancak dinleyenler kabul ederler. Ölümlere gelince, Allah onları diriltir, sonra O'na döndürülürler. Dediler ki: "Ona

²¹⁰ el-En'âm 6/29.

²¹¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 548.

²¹² A.e., s. 550.

Rabbinden bir mucize indirilmeli değil miydi?" De ki: "Şüphesiz ki Allah, bir mucize indirmeye kâdirdir, fakat çokları bilmezler".²¹³

Sonra gelen 38. âyette Allahü teâlâ *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmamışızdır, sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanırlar."* buyurarak bütün mahlûkatın Allah huzurunda toplanacakları ifade etmiştir. Tânevî bu âyeti 36. âyetle irtibatlandırmıştır. Ona göre 36. âyette Resûlullah'a (s.a.) teselli edilirken inkarcılara hitaben *"Ölülere gelince, Allah onları diriltir, sonra O'na döndürülürler."* diyerek âhiretteki dirilişine işaret edilmişti. Bu münâsebetle Allahü teâlâ 38. âyette diriliş hususunu vurgulamak için sadece insanların değil hayvanların ve kuşların bile tekrar dirileceklerini beyan etmiştir. Tânevî'nin ifadesine göre Allahü teâlâ dirilişin ispatı için bu âyetlerde âdeta şöyle diyor: *"Ey müşrikler, hayvanlar mükellef olmadıkları halde bile kıyâmet gününde tekrar diriltilecek iken siz insanlar- ki mükellefsiniz- neden tekrar diriltilmeyeceksiniz."*²¹⁴

Sonra gelen 39. âyetin münâsebetinden bahsederken Mevlâna Tânevî bu âyetin *"Allah dileseydi, elbette onları hidâyet üzerinde toplardı."* (6/36) ve *"Daveti ancak dinleyenler kabul ederler"* (6/37) âyetleriyle münâsebet içinde olduğunu ileri sürmüştür. Tânevî'ye göre geçen âyetlerde *"Allah dileseydi herkes iman edecekti"* denilmek suretiyle- Resûlullah'a (s.a.) teselli mahiyetinde- kafirlerin yaptıklarına karşı sabretmeyi emredilmiştir. 39. âyette de *"Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir. Allah dilediği kimseyi şaşırtır, dilediği kimseyi de doğru yola koyar."* diyerek tekrar aynı konuya temas edilmiş ve Resûlullah'a (s.a.) sabretmeyi emredilmiştir.²¹⁵

Mevlâna Tânevî sonra gelen 40-41. âyetleri 46. âyet ile ilişkilendirmiştir. Ona göre bu âyetler aynı konuya temas etmektedir. Bu âyetlerde sûrenin esas konularından biri olan ibtâl-ı şirk konusuna dönüş yapılmıştır. Mevlâna Tânevî, bu âyetleri *"Soru Şeklinde Tevhidin İspatı ve Şirkin İbtâlî Konusuna Dönüş"* başlık altında ele almıştır. Tânevî'ye göre sûrede birçok defa zikredilen ibtâl-ı şirk konusu bu âyetlerde farklı bir üslupla ele alınmıştır. Tânevî'nin beyan etmek istediği münâsebeti

²¹³ el-En'âm 6/35-37.

²¹⁴ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 550.

²¹⁵ A.e., s. 551.

anlamak için önce âyetlerin mealine bakmamız gerekir. Allahü teâlâ bu âyetlerde buyuyor ki:

“De ki: “Kendinizi hiç düşündünüz mü, Allah'ın azabı size gelse veya kıyâmet vakti gelse, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Eğer sözünde doğru kimselerseniz cevap verin". Hayır, yalnız o Allah'a yalvarırsınız. O da dilerse kaldırılmasını istediğiniz belayı kaldırır ve o zaman ortak koştüğunuz şeyleri unutursunuz.”²¹⁶ De ki: “Söyleyin bakalım, eğer Allah kulaklarınızı ve gözlerinizi alır da kalblerinize mühür vurursa, Allah'tan başka onları size getirecek tanrı kimdir?”. Dikkat et, âyetlerimizi nasıl türlü türlü açıklıyoruz, sonra da onlar yüz çeviriyorlar?”²¹⁷

Mevlâna Tânevî yukarıda zikredilen iki farklı yerdeki 40-41. ve 46. âyetler arasında yer alan 42-45. âyetlerin²¹⁸ sûrenin 40. âyetindeki “De ki: “Kendinizi hiç düşündünüz mü, Allah'ın azabı size gelse veya kıyâmet vakti gelse, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız?” ifadeleriyle irtibatlı olduğunu söylemektedir. Tânevî bu âyetlerin rabtından bahsederken şöyle ifade etmiştir:

“Yukarıda 40. âyette Allahü teâlâ kafirlerin başlarına gelebilecek azabı zikrederek onları tehdit etmiş ve azap geldiği zaman hiç kimsenin onları kurtaramayacağına beyan etmiştir. 42-45. âyetlerde ise azabın hak olduğunu ispatlamak için geçmiş ümmetlerin helak edilmesinden söz edilmiştir.”²¹⁹

Bu âyetlerde Tânevî'ye göre, bir toplum üzerine gelen azabının hangi tertip ile geldiğine de işaret edilmiştir.²²⁰ Tânevî sonra gelen 47. âyeti²²¹ de aynı konu ile ilişkilendirir. Ona göre geçen âyetlerde kafirleri tehdit etmek için geçmiş ümmetlerinin

²¹⁶ el-En'âm 6/40-41.

²¹⁷ el-En'âm 6/46.

²¹⁸ Meali: *Şüphesiz ki senden önceki ümmetlere de peygamberler gönderdik. Bize yalvarsınlar diye onları darlık ve sıkıntı ile yakalayıp cezalandırdık. Hiç olmazsa kendilerine baskınımız geldiği zaman olsun, yalvarmalı değiller miydi? Fakat kalbleri katılaştı ve şeytan yaptıklarını kendilerine güzel gösterdi. Kendilerine hatırlatılanları unuttuklarında, onlara her şeyin kapısını açtık. Nihâyet kendilerine verilen o nimetlerle sevinip zevke dalınca onları azabımızla ansızın yakalayiverdik. Hemen ümitsizliğe kapılıp şaşkına döndüler. Böylece zulmeden kavmin kökü kesildi. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun.*

²¹⁹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 553.

²²⁰ **A.y.**

²²¹ Meali: *De ki: "Söyler misiniz bana! Size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zalim toplumdan başkası mı helak olur?"*

helak edilmesinden bahsedilmiştir. Bu münâsebetle 47. âyette ise helak olan kavmiyle mevcut müşrikler arasında ortak vasfı olan, zülüm etmesine işaret edilerek bunların da sonuçta helak olacağı beyan edilmiştir.²²²

Mevlâna Eşref Ali Tânevî sonra gelen 48-51. âyetleri²²³ sûrenin 37. âyeti (*Dediler ki: "Ona Rabbinden bir mucize indirilmeli değil miydi?" De ki: "Şüphesiz ki Allah, bir mucize indirmeye kâdirdir, fakat çokları bilmezler"*) ile irtibatlandırmaktadır. Tânevî'ye göre 37. âyette mucizelerin, kafirlerin isteklerine göre gösterilmediği beyan edilmiştir. Bu münâsebetle bu âyetlerde peygamber gönderilmesinin asıl gayesi insanlara tebliğ edilmesi olduğu beyan edilmiştir. Tânevî bu âyetleri sûrenin esas konularından biri olan isbât-ı risâlet konusuyla ilişkilendirerek sûrenin nazmına da işaret etmektedir.²²⁴

Mevlâna Tânevî 52-58. âyetlerin önceki âyetler ile olanı münâsebeti şöyle beyan eder. Ona göre 48-51. âyetlerde risâletin asıl gayesi tebliğ etmek olduğu beyan edilmiştir. Fakat tebliğe muhatap olan insanlar üç türlüdür: (1) İnad ederek inkar edenler, (2) Allah'tan korkan fakat bazen şüpheyne kapılanlar ve (3) tam bir samimiyet ile Hakk'a talip olanlar. 48-51. âyetlerde ilk iki kısma nasıl tebliğ edileceğinden bahsedilmiş iken 52-55. âyetlerde üçüncü kısım olan muhlislere, sabah akşam sadece Allah'ın rızasına talip olanlara nasıl muâmele edileceği beyan edilmiştir. Mevlâna Tânevî bu âyetler arasında çok ince bir münâsebet olduğuna işaret eder. Ona göre 50. âyette *"De ki: "Size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Gaybı da bilmiyorum. Ve size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyuyorum. "De ki: "Kör ile gören bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?"* buyurularak kafirler üzerine hüccetin tamamlanmasından söz edilmiş iken 51. âyette iman eden fakat bazen şüphe ve tereddüt içinde olanlar hakkında *"Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları Kur'an'la uyar. Onlar için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir şefaâtçi vardır. Gerekir ki Allah'tan korkarlar."* denilmiştir. Fakat 52-

²²² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 553.

²²³ Meali: *Biz peygamberleri, ancak rahmetimizin müjdecileri ve azabımızın habercileri olmak üzere göndeririz. Artık kim iman edip durumunu düzeltirse, onlara hiç korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır. Âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, yapmakta oldukları fenalıklar yüzünden onlara azap dokunacaktır. De ki: "Size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Gaybı da bilmiyorum. Ve size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyuyorum."* De ki: *"Kör ile gören bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?" Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları Kur'an'la uyar. Onlar için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir şefaâtçi vardır. Gerekir ki Allah'tan korkarlar."*

²²⁴ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 555.

55. âyette *"Sırf Allah'ın rızasını dileyerek sabah akşam Rablerine dua edenleri huzurundan kovma. Onların hesabından sen sorumlu değilsin, onlar da senin hesabından sorumlu değiller. Onları yanından kovduğun takdirde zalimlerden olursun..."* buyurularak muhlis insanlara özel muamele yapılması ve onlara has bir teveccüh gösterilmesi gerektiği beyan edilmiştir.²²⁵ Tânevî müteakip 56-58. âyetlerde²²⁶ tekrar inkarcılara hitap edildiği için onların da aynı konu ile münâsebet içinde olduğunu söylemiştir.²²⁷

Tânevî sonra gelen 59. âyeti 57-58. âyetler ile irtibatlandırmıştır. Onun kanâatinde 57. âyette *"O, hakkı bâtıldan ayırt edenlerin en hayırlısıdır"* diyerek Allah'ın kudretine ve 58. âyette *"Allah, zulmedenleri en iyi bilendir"* diyerek Allah'ın ilmine işaret edilmektedir. 59. âyette ise *"Gaybın anahtarları O'nun katındadır, onları O'ndan başkası bilmez, karada ve denizde olanları O bilir ve bir yaprak düşmez ki, onu O bilmesin; ne toprağın karanlıklarında bir tane, ne de kuru ve yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitapta bulunmasın"* buyurulmuş ve böylece Allah'ın kudreti ve ilminin sadece insanları değil, bütün mahlukatı kuşattığı beyan edilmiştir.²²⁸ Tânevî bu âyetleri sûrenin esas konusu olan tevhid ile ilişkilendirerek sûrenin nazmına da işaret etmiştir.²²⁹

Tânevî'ye göre geçen âyetlerde Allah'ın kudreti ve ilmine işaret ederek kafirler tehdit edilmiştir. Bu münâsebetle 60. âyette²³⁰ uykudan uyanma fiilini delil olarak gösterilmiş ve böylece âhiret ve diriliş konusu ispat edilmiştir. Tânevî bu âyeti nazm açıdan değerlendirirken *"Yukarıda risâlet ve tevhid hakkında bahsedilmiş iken burada ise âhiret ve dirilişten bahsedilmektedir. Genel olarak Kur'ân'da, özel olarak da bu sûrede bu üç konunun birlikte işlendiğini görebiliriz."* demiştir.²³¹ Sonra gelen 61-62.

²²⁵

A.y.

²²⁶

Meali: *De ki: "Şüphesiz ki bana, Allah'tan başka yalvardıklarınıza ibadet etmem yasaklandı". De ki: "Sizin çarpık isteklerinize uymayacağım, (eğer uyarsam) o zaman sapıtmış olur, doğru yolda gidenlerden olmamış olurum". De ki: "Ben Rabbinden apaçık bir delile dayanmaktayım, siz ise onu yalanladınız. O çabuk gelmesini istediğiniz azab benim elimde değildir, hüküm ancak Allah'a aittir, gerçeği O anlatır ve O, hakkı bâtıldan ayırt edenlerin en hayırlısıdır". De ki: "Sizin çabuk gelmesini istediğiniz azab benim elimde olsaydı, benimle sizin aranızdaki durum herhalde sonuçlanmış olurdu. Allah, zulmedenleri en iyi bilendir".*

²²⁷

Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 560.

²²⁸

A.e, s. 561.

²²⁹

A.y.

²³⁰

Meali: *Sizi geceleyin ölü gibi uyutan, gündüzün ne yaptıklarınızı bilen, sonra ölüm ânı gelinceye kadar gündüzleri sizi uyandırıp kaldıran O'dur. Sonunda da dönüşünüz ancak O'nadır.*

²³¹

Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 561.

âyetlerde “O, kulları üzerinde hükümranlığı sürdürür ve size koruyucular gönderir, sonunda sizden birinize ölüm geldiği vakit elçilerimiz, hiç eksiklik yapmadan, onun canını alırlar. Sonra da gerçek Mevlâlarına döndürülürler. Dikkatli olun, hüküm ancak O'nundur ve O, hesap görenlerin en süratlisidir.” buyurularak Allah'ın kullar üzerindeki hükümranlığından bahsedilmektedir. Tânevî bu âyetin münâsebeti hakkında şöyle ifade eder:

“Geçen âyetlerde dirilişin imkanından söz ediliyordu. Bu âyetle Allah'ın kudretine işaret edilerek önce ölüm sonra diriliş ve en sonda ise onun huzurunda hesaba çekileceği beyan edilmiştir. Böylece bu âyetler geçen âyetlerin tafsil mahiyetindedir.”²³²

Burada “Geçen âyetlerde dirilişin imkanından söz ediliyordu” derken Mevlâna Tânevî, geçen âyetlerde zikredilmiş olan uykudan uyanma misaline işaret etmiş ve böylece iki âyetin birbiriyle münâsebet içinde olduğunu ileri sürmüştür.

Tânevî 63-67. âyetleri²³³ “*Tevhide İstidlâl*” diye başlık altında ele alırken bu âyetlerin münâsebetine kısa bir ifade ile temas etmiştir. Aslında âyetlerin münâsebeti beyan etme hususundaki Mevlâna Tânevî'nin üslubuna bakılacak olursa şunu pek çok defa görebiliriz ki kimi zaman bir yahut iki âyetin önceki âyetler ile olan münâsebet ilişkisini açıklamak üzere uzun bir paragraf yazan Tânevî, kimi zaman birkaç âyetin münâsebetini sadece kısacık bir cümle ile ifade etmekle yetinmiştir. Burada da âyetlerin münâsebetine temas ederken Mevlâna Tânevî “*Yukarıda diriliş konusu geçmiştir. Burada ise Kur'ân'ın genel ve bu sûrenin özel üslubuna göre tevhid konusuna tekrar dönüş yapılmıştır.*” diye kısa bir ifade kullanmıştır.²³⁴

²³² A.e., s. 562.

²³³ Meali: De ki: “Bizi bu tehlikeden kurtarırsa elbette şükredenlerden olacağız” diye gizli ve aşikâr O'na yalvarıp dururken, karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarır? De ki: “Allah, sizi ondan ve bütün sıkıntılardan kurtarır, sonra da siz yine ortak koşarsınız”. De ki: “O'nun üstünüzden ve ayaklarınızın altından azab göndermeye, yahut sizi firkalara ayırıp kiminizin kiminize hıncını tattırmaya gücü yeter”. Bak, âyetlerimizi nasıl inceden inceye açıklıyoruz ki, onlar iyice anlasınlar. Kavmin o (Kur'ân'ı) yalan saydı, halbuki o gerçektir. De ki: “ Ben sizin vekiliniz değilim”. Her haberin kararlaştırılmış bir zamanı vardır, siz de onu yakında bileceksiniz.

²³⁴ Tânevî, *Tefsir Beyânü'l-Kur'ân*, C.I, s. 563.

Mevlâna Tânevî'nin bundan sonra gelen 68-70. âyetler hakkında beyan ettiği münâsebeti anlamak için önce âyetlerin mealine bakmamız icab eder. Bu âyetlerde Allahü teâlâ şöyle buyuyor:

“Âyetlerimiz hakkında münâsebetsizliğe dalanları gördüğün zaman hemen onlardan uzaklaş ki, ondan başka söze dalsınlar. Eğer şeytan bunu sana unutturursa hatırladıktan sonra hemen kalk, o zalimler topluluğuyla oturma. Allah'tan korkanlara o zalimlerin hesabından bir sorumluluk yoktur. Fakat bu bir hatırlatmadır. Gerekir ki sakınırlar. Dinlerini bir oyun ve bir eğlence edinen ve kendilerini dünya hayatının aldattığı kimseleri bırak! Ve hiçbir kimsenin kazandığı şey yüzünden kendisini helake atmamasını, kendisi için Allah'tan başka hiçbir dost ve hiçbir şefaathçi bulunmadığını Kur'ân ile hatırlat. O, azaptan kurtulmak için bütün varını feda etse, kendisinden alınmaz. Onlar kazandıkları şey yüzünden helake uğratılmışlardır. Onlar için, inkar ettiklerinden dolayı kaynar bir içecek ve can yakıcı bir azab vardır.”

Mevlâna Tânevî, bu âyetleri hemen önceki konuyla irtibatlandırmaktansa, sûrenin 50. ve 56-58. âyetleri ile ilişkilendirmiştir. Ona göre, 63-67. âyetlerde işlenen tevhid ve diriliş konulardan önce kafirler üzerine hüccetin tamamlanmasından bahsedilmiş ve bu bağlamda Peygamber Efendimiz'e (s.a.) sabırla tebliğ etmeyi emredilmiştir. 68-70. âyetlerde tekrar o konuya dönüş yapılmış ve tebliğ metodu ve tebliği etme konusundaki sınırlarına işaret edilmiştir. Yani sûrenin 50. ve 56-58. âyetlerinde kafirlere tebliğ edilmesi emredilir iken 63-67. âyetlerde tebliği ederken hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiği beyan edilmiştir. Bu âyetlere göre kafirlere tebliği ederken onlarla fazla oturmak hatta zaruri olmadığı sürece onlarla buluşmak bile yasaklanmıştır.²³⁵

Tânevî, sonra gelen 71-73. âyetlerde tevhidin isbâtı ve şirkin ibtâlinden bahsedildiğini söyler ve bu âyetlerin geçen âyetler ile olan münâsebetini *“Buraya kadar çeşitli üsluplar ile tevhidin ispatı, şirkin iptali ve kıyâmetin ahvalinden ayrı ayrı âyetlerde bahsedilmiştir. 71-73. âyetlerde ise bu hususlar birlikte zikredilmektedir.”* diyerek açıklamaya çalışmıştır. Tânevî'ye göre bu âyetlerde çok ince bir münâsebet daha söz konusudur. Tânevî'nin beyan ettiği münâsebeti kavrayabilmemiz için önce

71. âyetin mealine bakmamız gerekir. Bu âyette Allah teâlâ Peygamber Efendimiz'e (s.a.) diyor ki:

"De ki: "Biz Allah'ı bırakıp da bize fayda veya zarar vermeyen şeylere mi yalvaralım? Allah bizi doğru yola kavuşturduktan sonra ardımıza mı dönelim? Arkadaşları, bize gel, diye doğru yola çağırdıkları halde yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşp, şeytanların ayartarak ucuruma çektikleri ahmak gibi mi olalım?"

Tânevî bu âyetlerin münâsebetini açıklarken *"Yukarıda müşriklerin İslâm'a çağırılmasından bahsediliyordu. Fakat bazı müşrikler bu çağırığa karşı İslâm'ı kabul etmek yerine, müslümanları İslâm'dan uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Bu âyette Allah teâlâ onların bu gibi çabalarına karşı cevap vermiştir."*²³⁶ diye ifade etmiştir. Tânevî'nin bu âyetler hakkında beyan ettiği münâsebeti ilk bakışta anlaşılması zor olsa da tefekkür ettiğimiz zaman kurmak istediği münâsebet ilişkisinin isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

Sûrenin özetinde zikrettiğimiz gibi Mevlâna Tânevî'ye göre bu sûrenin esas konusu İslâm'ın ana akidelerinden bahsedilmesidir. Bunlar arasında tevhidin ispatı ve şirkin iptali başta olmak üzere risâletin tahkiki gibi hususlar yer alır. Tânevî sonra gelen 74-82. âyetlerin²³⁷ tekrar tevhid konusuyla ilgili olduğunu söyler. Bu âyetlerin birbirleriyle olan ilişkisine temas eden Tânevî *"Yukarıda tevhidin ispatı ve şirkin ibtâlinden bahsediliyordu. Bu hususta vurgu yapmak için Allahü teâlâ sonraki*

²³⁶ A.e., s. 564-565.

²³⁷ Meali: İbrahim, babası Âzer'e demişti ki: "sen putları tanrı mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum". Böylece biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu (muhteşem varlıklarını) gösteriyorduk ki, kesin inananlardan olsun. Üzerine gece bastırınca, bir yıldız gördü: "Rabb'im budur" dedi. Yıldız batınca da: "Ben batanları sevmem" dedi. Ay'ı doğarken gördü: "Rabb'im budur" dedi. O da batınca: "Yemin ederim ki, Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapıklığa düşen topluluktan olurdum" dedi. Güneş'i doğarken görünce: "Rabb'im budur, bu hepsinden büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım". "Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah'a ortak koşanlardan değilim". Kavmi onunla tartışmaya başladı. O da onlara dedi ki: "Beni doğru yola erdirdiği halde Allah hakkında benimle mücadele mi ediyorsunuz? O'na ortak koştuklarınızdan hiç korkmuyorum, ancak Rabbimin dilediği şey hariç. Rabbim ilmiyle her şeyi kuşatmıştır. Hiç düşünmez misiniz?" "Hakkında hiçbir delil indirmedeği halde, siz Allah'a ortak koşmaktan korkmuyorsunuz da, ben sizin ortak koştuklarınızdan nasıl korkarım?" Eğer bilerseniz söyleyin, bu iki topluluktan hangisi güven içinde olmaya daha layıktır? İman edenler ve imanlarını zulüm ile karıştırmayanlar... İşte güven onlarındır ve doğru yolu bulanlar da onlardır.

âyetlerde Hz. İbrâhim'in (a.s.) kıssasını zikretmektedir." Bu hususu açıklamaya devam eden Tânevî "Burada özellikle Hz. İbrâhim'den (a.s.) bahsedilmesi tevhidin ispatı için daha teyit edicidir. Çünkü Araplar kendilerini Hz. İbrâhim'in (a.s.) zürriyetinden olduğunu söylerlerdi." diyerek bu âyetlerin münâsebetini beyan etmiştir.²³⁸ Bununla birlikte Tânevî, bu âyetlerde tevhidin ispatı ve şirkin iptali konularıyla birlikte, tali da olsa, risâlet konusuna da işaret edildiğini söylemektedir. Ona göre Araplar tarafından Hz. İbrâhim'in (a.s.) peygamber olarak kabul edilmesi nübüvvetin ispatı için bir delil teşkil etmekteydi. Yani bu âyetlerde Araplara hitap ederek âdetâ şu denmiştir: "Nasıl ki geçmişte peygamberler gelmişler ise, şimdi de bir peygamber gelmiştir. O zaman siz neden Muhammed'in (s.a.) nübüvvetini kabul etmemekte ısrar ediyorsunuz."²³⁹ Tânevî bundan sonra gelen 83-90. âyetleri²⁴⁰ de tevhid ve risâlet konusuyla ilişkilendirir. Onun kanâatinde bu âyetlerde yüce Allah Hz. İbrâhim'den (a.s.) sonra gelen peygamberleri zikrederek müşriklere tembihte bulunmuş ve "Siz İbrâhimî olduğunuzu nasıl iddia edebiliyorsunuz ki? İbrâhim (a.s.) ve ondan sonra gelen bütün peygamberler tevhidi kabul edip şirki terk edenlerden idiler. Siz ise, inad ederek tevhide karşı çıkıp şirki savunuyorsunuz."²⁴¹ diyerek serzenişte bulunmuştur.

Bundan sonra gelen 91-92. âyetlerde²⁴² Hz. Mûsa (a.s.) ve ona verilen kitaptan bahsedilmektedir. Tânevî bu âyetlerde sûrenin ana konularından biri olan risâletin ispatına işaret edildiğini söyleyerek şöyle ifade eder:

²³⁸ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 568.

²³⁹ **A.y.**

²⁴⁰ Meali: İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir. Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Muhakkak Rabbin hikmet sahibidir, bilendir. Biz ona İshak'ı ve Yakub'u da hediye ettik: Hepsine de doğru yolu gösterdik. Nitekim daha önce Nuh'a ve onun soyundan Davud'a, Süleyman'a, Eyyub'a, Yusuf'a, Musa'ya ve Harun'a da yol göstermiştik. Biz güzel davrananlara böyle karşılık veririz. Zekerîyya, Yahya, İsa ve İlyas'a da (hidâyet ettik). Hepsi de salih kullarımızdandı. İsmail, Elyesa, Yunus ve Lut'u da (hidâyete erdirdik). Hepsini âlemlere üstün kıldık. Babalarından, çocuklarından ve kardeşlerinden bazılarını da (üstün kıldık). Onları seçtik ve doğru yola ilettik. İşte bu, Allah'ın doğru yoludur. Kullarından dilediğini o doğru yola iletir. Eğer onlar Allah'a ortak koşsalardı, yaptıkları bütün amelleri boşa giderdi. İşte onlar, kendilerine kitap, hüküm (hikmet ve hükümlerlik) ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Bunlar, ona inanmayacak olurlarsa, yerlerine, onu tanımamazlık etmeyecek bir toplum getiririz. Bunlar, Allah'ın hidâyet ettiği kimselerdir. Sen de onların hidâyetine uy. De ki: "Ben ona karşılık sizden bir ücret istemiyorum. O, sadece bütün âlemlere bir öğüttür."

²⁴¹ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 572.

²⁴² Meali: Onlar: "Allah insanlara hiçbir şey göndermemiştir" demekle, Allah'ı gereği gibi tanıyamadılar. De ki: Musa'nın insanlara aydınlık ve hidâyet olmak üzere getirdiği, sizin parça parça kâğıtlara çevirdiğiniz, bir kısmını belli ettiğiniz, birçoğunu gizlediğiniz; sizinle babalarınızın, sayesinde bilmediğiniz birçok şeyleri öğrendiğiniz Kitabı kim

“Geçen âyetlerde peygamberlerin zikredilmesinin asıl maksadı onların hepsinin muvahhid oldukları beyan etmek ve böylece tevhidi ispat etmek idi. Bununla birlikte tali olarak onların peygamber oldukları beyan ederek nübüvvetin hak olduğuna da işaret edilmiştir. Lakin 91-92. âyetlerde Hz. Mûsa (a.s.) ve ona verilen kitabından söz edilerek özellikle risâlet konusu ispat edilmiştir.”²⁴³

Mevlâna Tânevî sûrenin 93-94. âyetlerinin hem önceki âyetler ile olan münâsebeti hem de bu gruptaki âyet parçalarının birbiriyle olan münâsebetinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Tânevî'ye göre geçen birçok âyetten itibaren hep risâlet konusundan bahsedildiği gibi bu âyetler de aslında risâlet hususundan söz edilmektedir. Fakat risâleti inkar eden insanları arasında farklı farklı gruplar var idi. Kimileri sadece risâleti inkar ederken kimleri ise kendilerine de vahy geldiğini iddia ediyorlardı. Bunların dışında Kur'ân-ı Kerim gibi bir kelâmı getirebileceği ileri sürenler de olmuşlar idi. Mevlâna Tânevî 93-94. âyetlerde risâleti inkar eden farklı farklı insanlardan hitap edildiğini ifade etmektedir.²⁴⁴ Tânevî'nin beyan ettiği münâsebeti anlayabilmek için şimdi âyetlerin mealine bakmamız icap eder. Allahü teâlâ bu âyetlerde şöyle buyuruyor:

“Allah'a karşı yalan uyduran yahut kendisine hiçbir şey vahyolunmadığı halde: “bana vahy edildi” diyen ve: “Allah'ın indirdiği gibi bir kitap da ben indireceğim” diye iddiada bulunandan daha zalim kim olabilir? O zalimlerin halini ölüm şiddeti içindeyken bir görsen! Melekler onlara ellerini uzatırlar ve: “Ruhunuzu teslim edin. Bugün, Allah'a karşı haksız şeyler söylediğinizden ve O'nun âyetlerine karşı böbürlenmenizden dolayı alçaltıcı bir azapla cezalandırılacaksınız” derler. Bugün, sizi ilk defa yarattığımız zamanki gibi yapayalnız huzurumuza geldiniz, size verdiğimiz her şeyi arkanızda bıraktınız. Allah'ın size göre ortağı olduklarını iddia ederek yardımlarına, şefaathlerine güvendiğiniz ortakları yanınızda görmüyoruz. Aranızdaki bütün bağlar artık kesilmiş, güvendiğinizin hepsi kaybolup gitmiştir.”

gönderdi? (Onlara karşı sen) "Allah" de. Sonra onları bırak, boş laflara dalarak oyalansınlar. Bu Kitap (Kur'ân), kendinden önceki kitapları tasdik eden, şehirler anası (Mekke) halkını ve çevresindeki bütün insanlığı uyarmak için indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Âhiret gününe iman edenler bu Kitap'a da iman ederler ve onlar namazlarına da devamlıdır.

²⁴³ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 574.
²⁴⁴ **A.e.**, s. 577.

Tânevî 94. âyeti bir başka açıdan da ele almıştır. Ona göre risâleti inkar edenlerin arasında bazıları, ihtimal ile de olsa, âhirette azaba düştükleri halde onların putlarının onlara yardım edeceklerine itikâd etmekte idiler. 94. âyetle Allahü teâlâ onların bu gibi batıl itikâdlara yönelik da cevap vermiştir.²⁴⁵ Mevlâna Tânevî'nin bu âyetler ile ilgili beyan ettiği münâsebet ilk bakışta üstü kapalı görünse de odaklandığımız zaman bunun ne kadar doğru ve yerinde olduğunu fark edebiliyoruz.

Sonra gelen 95-103. âyetlerde²⁴⁶ Allah'ın vahdaniyetine delalet eden bazı nimetler zikredilmiştir. Tânevî bu âyetlerin önceki âyetler ile olan münâsebetinden bahsederken sûrenin esas konularından biri olan tevhidin ispatına tekrar dönüş yapıldığını ifade etmiştir. Tânevî'ye göre sûrenin genel üslubunun gereği risâlet meselesine temas edildikten sonra tevhid konusu beyan edilmiştir. Fakat bu âyetlerde Allah'ın vahdaniyetine delalet eden birtakım nimetler farklı bir üslupla zikredilmiştir. Ona göre burada ince bir münâsebet vardır. Bu âyetlerde Allah'ı bırakıp da şirk edenlerin ne kadar büyük bir kabahat işledikleri beyan edilmiştir. Bununla birlikte Tânevî bu âyetlerin tefsirinden sonra "fa" (ف) başlık altında beyan edilen nimetlerinin zikrinin tertibinde de ince bir münâsebet olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷

En'âm sûresinin esas konusu İslâm'ın ana akidelerinden bahsedilmesi olduğu için sûrede tekrar tekrar tevhidin ispatı, şirkin iptali ve risâletin hak olduğundan söz edildiğini görüyoruz. Fakat bu konular zikredildiği zaman farklı farklı üsluplar ve

245

A.y.

246

Meali: Şüphesiz ki taneleri ve çekirdekleri yaran Allah'tır. O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkaran O'dur. İşte Allah budur. O halde nasıl yüz çevirirsiniz? Karanlığı yarıp tanyerini ağartan O'dur. Geceyi, dinlenmek için; Güneş'i, Ay'ı (vakitlerinizi) hesaplamak için yaratmıştır. İşte bu, her şeye galip gelen ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir. Kara ve denizin karanlıklarında yolunuzu bulasınız diye yıldızları sizin için yaratan O'dur. Şüphesiz biz, bilen bir toplum için âyetleri geniş bir şekilde açıkladık. Sizi bir tek candan yaratan O'dur. Sonra sizin için bir karar yeri, bir de emanet yeri vardır. Biz âyetlerimizi, anlayan bir toplum için apaçık beyan ettik. Gökten suyu indiren O'dur. Onunla her çeşit bitkiyi çıkardık, o bitkiden bir yeşillik çıkardık, ondan da birbiri üzerine binmiş taneler; hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar (bahçeleri) çıkarıyoruz. (Bunların) kimi birbirine benzer, kimi benzemez. Bunlar meyvelendikleri zaman meyvelerinin olgunlaşmasına bakın! Bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır. Onlar, Allah'a cinlerden de ortak koştular. Halbuki onları yaratan O'dur. Bilgileri olmadan O'na oğullar, kızlar uydurdular. O'nun şânı onların uydurdukları sıfatlardan münezze ve yücedir. Gökleri ve yeri yoktan var eden O'dur. Eşi de olmadığı halde, nasıl olur da çocuğu olur? Her şeyi yaratan O'dur. Ve O, her şeyi bilendir. İşte Rabbiniz Allah bu! O'ndan başka ilâh yoktur; O, her şeyin yaratandır. O'na kulluk edin, O her şeye vekildir. Gözler onu göremez, O ise bütün gözleri görür; O, lütuf sahibidir, her şeyden haberdardır.

247

Nimetlerin zikrinin tertibindeki münâsebet ilişkisiyle ilgili Tânevî'nin yazdığı uzun bir izah için bkz. Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 579-582.

açılardan ele alınmaktadır. Geçen âyetlerde tevhid ve şirk konularından bahsedildikten sonra, sûrenin üslubuna göre müteakip 104-107. âyetlerde tekrar risâlet konusuna dönüş yapılmıştır. Allahü teâlâ bu âyetlerde şöyle buyurmaktadır:

"Muhakkak size Rabbinizden basiretler (kalp gözleri) geldi. Artık kim hakkı görürse faydası kendisine, kim de körlük ederse zararı kendisinedir. Ben sizin bekçiniz değilim! İşte böylece âyetleri türlü türlü çevirip açıklıyoruz ki, onlar sana: "Sen bunları bir yerlerden okuyup öğrenmişsin" desinler ve bilen bir toplum için de onu iyice beyan edelim. Rabbinden sana vahyedilene uy. O'ndan başka ilâh yoktur. Ortak koşanlardan da yüz çevir. Allah dileyseydi, ortak koşmazlardı. Biz, seni onlar üzerine bekçi yapmadık, sen onlara vekil de değilsin!"

Tânevî bu âyetlerin münâsebetini ortaya koyarken *"Tevhid ve şirkten söz edildikten sonra bu âyetlerde Resûlullah'a (s.a.) adeta şöyle denilmiştir: Ey Resulüm! Sen kafirler için dertlenmeyi bırak, senin vazifen tebliğ etmek ve sana vahyedilene uymaktır."*²⁴⁸ diye ifade etmiştir.

Sonra gelen 108. âyette yüce Allah buyuruyor ki:

"Onların Allah'tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki, onlar da bilmeyerek sınırı aşıp Allah'a sövmesinler. Biz, her ümmete yaptıkları işi böyle süslü gösterdik. Sonunda dönüşleri Rablerinedir. O, onlara ne yaptıklarını haber verir."

Tânevî bu âyetin bir önceki âyetle münâsebet içinde olduğu söyler. Ona göre geçen âyette kafirlere tebliğ edilmesinden bahsedilmiştir. Bu âyette ise tebliğin metodundan söz edilmektedir. Bu hususta Tânevî *"Burada müslümanlar için tebliğ metodunun sınırları beyan edilmektedir. Yani muhaliflere tebliğ ederken durum bazen tartışmaya kadar gidebilir, ama ne olursa olsun onların taptıkları mabutlarına sövmek yasaktır çünkü böylece onlar da sizin ilahınıza sövecekler ve bunun sebebi siz olacaksınız."* diyerek bu âyeti tebliğ konusu ile ilişkilendirmiştir.²⁴⁹

En'âm sûresine baktığımız zaman tevhide delalet eden âyetlerinin mevcudiyetine rağmen kafirlerin inad edip inkar ettikleri birçok defa beyan edildiğini

²⁴⁸ A.e., s. 583.
²⁴⁹ A.y.

görebiliriz. Sonra gelen 109-111. âyetlerde tekrar kafirlerin inad ettikleri hususuna temas edilmiştir. Kafirler inad ederek sürekli gereksiz mucizeleri talep ediyorlardı. 109-111. âyetlerde Allahü teâlâ bu husus ile ilgili şöyle buyurmaktadır:

"Müşrikler, kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka iman edeceklerine dair en ağır yeminleriyle Allah'a yemin ettiler. De ki: "Mucizeler ancak Allah katındadır". Onlara mucizeler geldiğinde de iman etmeyeceklerini siz nereden bileceksiniz? Biz onların kalblerini ve gözlerini çeviririz de onlar, ilkin iman etmedikleri gibi, gene de iman etmezler. Biz de onları taşkınlıkları içerisinde kör ve şaşkın bırakırız. Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölümler de kendileriyle konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah'ın diledikleri hariç, yine de inanacak değillerdi, fakat çokları bunu bilmezler."

Mevlâna Tânevî bu âyetleri münâsebet açıdan ele alırken sûrede birçok yerde zikredilen kafirlerin inad ettikleri hususuna ilişkilendirmiştir. Ona göre nice deliller var iken kafirlerin sürekli onların istedikleri mucize talep etmelerine karşı Allah teâlâ bu âyetlerde cevap vermiştir ki kafirler, her ne kadar, mucize gelince iman edeceğiz diyorlarsa da hakikaten bunlar yalan söylüyorlardı.²⁵⁰ Tânevî bu âyetlerden sonra gelen 112-113. âyetlerin de aynı konuyla münâsebet içinde olduğunu söyler. Tânevî'nin beyan ettiği münâsebet ilişkisine göre geçen âyetlerde zikredilen kafirlerin inatçı tavırları Resûlullah'ın (s.a.) hüzünlenmesine sebep olurdu. Allah teâlâ bu hususta Peygamber Efendimiz'e (s.a.) hitaben *"Biz böylece, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık. Bunlar birbirini aldatmak için süslü sözlerle vesvese verirler. Rabbin dileseydi onu yapamazlardı. Artık onları iftiraları ile baş başa bırak. Bir de âhirete iman etmeyenlerin kalbleri, o yaldızlı söze kansın, ondan hoşlansın ve işledikleri suçları işlemeye devam etsinler diye böyle yaparlar."* buyurarak kafirlerin bu gibi tavırlarının yeni olmadığına ve geçmişte de inkar edenlerin peygamberler ile benzer şekilde davrandıklarına işaret etmiş ve böylece Resûlullah'a (s.a.) teselli etmiştir.²⁵¹

Tânevî'nin 114-117. âyetler ile ilgili beyan ettiği münâsebeti geçmeden önce ilgili âyetlere bakmamız uygun olacaktır. Bu âyetlerde yüce Allah şöyle buyuyor:

²⁵⁰ A.e., s. 585.

²⁵¹ A.e., s. 588.

“Allah, size Kitab'ı (Kur'ân'ı) açıklanmış olarak indirdiği halde, ondan başka bir hakem mi arayayım? Kendilerine kitap verdiklerimiz, o Kur'ân'ın, gerçekten Rabbin katından hak olarak indirilmiş olduğunu bilirler. O halde sakın şüphe edenlerden olma. Rabbinin sözü hem doğrulukça hem de adaletçe tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirebilecek hiç kimse yoktur. O, işitendir, bilendir. Eğer yeryüzündekilerin çoğunluğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Çünkü onlar sadece “zann'a” uyarlar ve saçmalarlar. Şüphesiz ki Rabbin, yolundan kimlerin saptığını çok iyi bilir. O, doğru yolda olanları da çok iyi bilir.”

Mevlâna Tânevî bu âyetleri hemen önceki âyetler ile irtibatlandırmaktansa, sûrenin 109-111. âyetleriyle ilişkilendirmiştir. Tânevî'nin kanâatince 109-111. âyetlerde yeni mucizelerin indirilmesinin gerekmediği beyan edilmiştir. Bu hususta delil olarak 114-117. âyetlerde Kur'ân'a işaret edilerek onun yeterince mu'ciz olduğu beyan edilmiştir. Tânevî, bu âyetlerde Kur'ân'ın hak olduğu beyan edilmekle birlikte ona inanan ve inanmayanların bazı ahvalinden de tali olarak bahsedildiğini ifade etmiştir.²⁵² Aynı zamanda sonra gelen 118-121. âyetler²⁵³ de Tânevî'nin söylediğine göre 116. âyetle tam bir bütünlük içindedir. 116. âyette Allah teâlâ “Eğer yeryüzündekilerin çoğunluğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar” buyurarak genel bir ifade ile dalalet ehline itaat etmemesi gerektiğine işaret etmiştir. 118-121. âyetlerde ise hayvanların yenmesi ile ilgili özel bir mesele hakkında “Eğer Allah'ın âyetlerine iman ediyorsanız, Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanlardan yiyin. Size ne oluyor da Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yemiyorsunuz? Halbuki O size, mecbur kalmanızın dışında haram olan şeyleri genişçe açıklamıştır. Doğrusu birçokları bilmeden keyiflerine uyarak insanları doğru yoldan saptırıyorlar... Üzerlerine Allah'ın ismi anılmamış olanlardan yemeyin, çünkü onu yemek yoldan çıkmaktır...”²⁵⁴ buyurarak müşriklerin bu konuda ittibâ edilmemesi gerektiğini beyan etmiştir.²⁵⁵

252

A.y.

253

Meali: Eğer Allah'ın âyetlerine iman ediyorsanız, Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanlardan yiyin. Size ne oluyor da Allah'ın adı anılarak kesilenlerden yemiyorsunuz? Halbuki O size, mecbur kalmanızın dışında haram olan şeyleri genişçe açıklamıştır. Doğrusu birçokları bilmeden keyiflerine uyarak insanları doğru yoldan saptırıyorlar. Muhakkak ki, Rabbin, sınırı aşanları çok iyi bilir. Günahın açığını da, gizlisini de bırakın! Günah kazananlar, yaptıklarının cezasını çekecekler. Üzerlerine Allah'ın ismi anılmamış olanlardan yemeyin, çünkü onu yemek yoldan çıkmaktır. Şeytanlar, dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarmanız, muhakkak ki, Allah'a ortak koşanlardan olursunuz.

254

el-En'âm 6/118-121.

255

Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 590.

Tânevî'nin beyanına göre sûrenin 122-127. âyetleri 117. âyetteki “Şüphesiz ki Rabbin, yolundan kimlerin saptığını çok iyi bilir. O, doğru yolda olanları da çok iyi bilir.” ifadesiyle irtibatlıdır. 117. âyetle Allah'ın doğru yoldan sapanları ile birlikte doğru yolda olanların vaziyetinden haberdar olduğu beyan edilmiş iken 122-127. âyetlerde ise bu iki grubun ahvalinden detaylı bir şekilde bahsedilmiştir.²⁵⁶ Tânevî'nin bu âyetler arasında kurmak istediği münâsebeti daha iyi anlayabilmek için şimdi âyetlerin mealine bakalım. Bu âyetlerde (el-En'âm 6/122-127) Allah teâlâ şöyle buyuruyor:

“Ölü iken hidâyetle dirilttiğimiz, kendisine insanlar arasında yürüyecek bir nûr verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp, ondan çıkamayan kimse gibi olur mu? Fakat kâfirlere, yaptıkları, böyle süslü gösterilir. Böylece, her kentte ileri gelenleri, oranın suçluları yaptık ki, orada hileler çevirsinler. Halbuki bunlar, kötülüğü başkasına değil kendilerine yapıyorlar da farkına varmıyorlar. Onlara bir âyet geldiği zaman: "Allah'ın peygamberlerine verilenin aynısı bize de verilmedikçe iman etmeyiz" derler. Allah peygamberliğini kime vereceğini daha iyi bilir. Suçlu olanlara, yaptıkları hilelerinden dolayı Allah katından bir zillet ve şiddetli bir azap erişecektir. Allah kimi hidâyete erdirmek isterse, onun gönlünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, sanki göğe yükseliyormuş gibi, göğsünü dar ve sıkıntılı yapar. Allah, inanmayanları işte böyle pislik içinde bırakır. İşte Rabbinin doğru yolu budur. Şüphesiz biz, hatırlayıp ibret alan bir kavim için âyetleri geniş bir şekilde açıkladık. Onlar için Rableri katında selâmet yurdu vardır. Yaptıkları iyi amellerden dolayı, Allah onların dostudur.”

Mevlâna Tânevî, bunlardan sonra gelen 128-135. âyetleri²⁵⁷ kıyâmet ve âhiret konusuyla ilişkilendirerek geçen âyetler ile münâsebet içinde olduğunu söylemektedir.

²⁵⁶

A.e., s. 592.

²⁵⁷

Mealî: (Allah), onların hepsini topladığı gün, cinlere: "Ey cin topluluğu! İnsanların çoğunu yoldan çıkardınız" der. İnsanlardan cinlerin dostu olanlar da şöyle derler: "Rabbimiz! Biz birbirimizden faydalandık. Nihâyet bize tayin ettiğin vademize ulaştık". Allah da: "Sizin durağınız cehennemdir. Orada, Allah'ın dilemesi müstesna, ebedi olarak kalacaksınız" der. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir, her şeyi bilendir. İşte biz böylece, kazandıkları günahlardan dolayı zalimlerin bir kısmını, diğer bir kısmına dost yaparız. (Allah) "Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bugününüze kavuşacağınız hususunda sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?" deyince onlar: "Kendi aleyhimize şahidiz" derler. Dünya hayatı onları aldattı ve kendilerinin kâfir olduklarına şahitlik ettiler. Bu (şundan dolayıdır ki) Rabbin, halkı habersiz iken ülkeleri zulüm ile helak edici değildir. Her birinin yaptıklarına göre dereceleri vardır. Rabbin onların yaptıklarından habersiz değildir. Rabb'in, hiçbir şeye muhtaç değildir, merhamet sahibidir. Sizi, başka bir kavmin soyundan getirdiği gibi, dilerse, sizi de yok edip, sizden sonra yerinize dilediğini getirir. Size vaad edilenler muhakkak gelecektir, siz, onun önüne geçemezsiniz. De ki: "Ey kavmim! Gücünüz

Ona göre önceki âyetlerde müminlerin ve kâfirlerin âhiretteki ahvalinden bahsediliyordu. İlerdeki âyetlerde bu münâsebetle kıyâmetin vuku, keyfiyeti ve geleceği vakit hakkında çeşitli üsluplar ile söz edilmiştir. Bunun yanı sıra Tânevî hem geçen âyetlerde hem de 128-135. âyetlerde kâfirler hakkında detaylı bir şekilde bahsedilirken müminlerin ahvaline ise kısaca temas edildiğine işaret etmiştir.²⁵⁸ Nitekim Tânevî'nin bu iki grup hakkında yaptığı tespiti tam yerinde buluyoruz. Âyetlere baktığımız zaman müminler hakkında kısa bilgiler yer alırken kâfirlerden ise uzun uzun bahsedildiğini görebiliriz. Kanâatimizce bu âyetlerde kâfirler ile ilgili daha fazla söz edilmesi yukarıdan beri hep şirkin iptalinden söz edildiği için olabilir.

Mevlâna Tânevî sonar gelen 136-145. âyetleri²⁵⁹ birkaç başlık altında ele almış olsa da bu âyetleri birbiriyle irtibat içinde olduğunu söylemiştir. Bu âyetlerde cahiliye döneminden gelen bazı batıl ritüellerden bahsedilmektedir. Tânevî bu âyetleri önceki âyetler ile *"Yukarıdaki âyetlerde müşriklerin itikadi yöndeki sapkınlığı ve cehaletinden bahsediliyordu. Bundan sonra gelen âyetlerde ise onların bazı ameli sapkınlıklarına işaret edilmektedir."*²⁶⁰ diyerek bağlamıştır. Tânevî'nin söylediğine göre şirkin itikâdi boyutundan bahsedildikten sonra, bu âyetlerde ise şirkin ameli boyutlarına geçiş yapılmıştır. Bunun yanı sıra Tânevî bu âyetlerin münâsebetinden bahsederken cahiliye döneminden kalma ve müşrikler arasında yaygın olan 10 batıl adeti sırayla zikretmiştir.²⁶¹

yettiğince yapacağınızı yapın, ben de yapıyorum. Yakında (dünya) yurdunun sonunun kimin olduğunu bileceksiniz. Muhakkak zalimler kurtuluşa eremezler".

258 Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 594.

259 Meali: Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a bir hisse ayırmakta ve kendilerince: "Bu, Allah'a ait; şu da ortaklarımıza ait" demektedirler. Ortakları için olan hisse Allah'a ulaşmamakta, fakat Allah'a ayrılan hisse ortaklarına ulaşmaktadır. Verdikleri hüküm ne kötüdür. Yine ortakları, müşriklerden çoğuna evlatlarını öldürmeyi güzel gösterdi ki hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar. Allah dileseydi bunu yapamazlardı. O halde onları, uydurduklarıyla baş başa bırak! Zanlarınca dediler ki: "Bunlar dokunulmaz hayvanlar ve ekinlerdir. Bunları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Bunlar da sırtına binilmesi yasaklanmış hayvanlar." Bir kısım hayvanları da üzerlerine Allah'ın adını anmadan boğazlarlar. Bütün bunları Allah'a iftira ederek yaparlar. Allah onları iftiralarıyla cezalandıracaktır. Dediler ki: "Bu hayvanların karınlarındakiler sadece erkeklerimize ait olup kadınlarımıza haramdır". Eğer ölü doğarsa o zaman hepsi onda ortaktır. Bu nitelemelerinden dolayı Allah onların cezasını verecektir. Çünkü O hikmet sahibidir, her şeyi bilendir. Bilgisizlik yüzünden beyinsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızkı, Allah'a iftira ederek haram kılanlar muhakkak ki, ziyana uğradılar. Bunlar, doğru yoldan sapmışlardır; hidâyete erecek de değillerdir.

260 Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 597.

261 A.y.

Sonra gelen 141-144. âyetlerin²⁶² münâsebetinden söz ederken Tânevî ilk önce söz konusu âyet grubunun konularına kısaca temas eder. Tânevî'ye göre geçen âyetlerde ekin ve hayvanların bazı çeşitlerinin müşrikler tarafından haram kılınmasına işaret edilerek onlara cevap verilmiştir. Sonraki âyetlerde de aynı konudan bahsedilmiş fakat burada mesele başka bir üslupla ele alınmıştır. Tânevî bu âyetle müşriklere hitaben "*Nasıl ki bütün nimetlerin yaratıcı Allah ise, bu nimetlerden bir şeyi helal yahut haram kılma yetkisi de sadece O'na aittir*" diye bir mesaj verildiğini ifade etmektedir.²⁶³ Sonra gelen 145. âyeti²⁶⁴ de aynı konuyla irtibatlandıran Tânevî'ye göre geçen âyetler müşriklerin kendilerince bazı helal şeyleri haram kıldıkları beyan edilirken bu âyetle ise gerçekte haram olan fakat müşrikler tarafında helal olarak görülen bazı şeyler hakkında bilgi verilmiştir.²⁶⁵

Tânevî'nin söylediğine göre geçen âyetlerde haram kılınan şeylerden bahsedildiği için sonra gelen 146. âyetle bu konuyla ilgili bir şüpheyi karşı cevap verilmiştir. Ona göre Mekke'deki müşrikler yahudilerin haram saydıkları şeyleri biliyorlardı. İslâm'da haram olan şeyler belli olunca ikisi arasında fark olduğunu gören müşrikler Allah katında haram olan şeylerin belli olmadığını ileri sürerek şüpheyi uyandırmaya çalıştılar. Allahü teâlâ 146. âyetle bu husus ile ilgili onlara şöyle cevap vermiştir:

²⁶² Meali: *Asmalı ve asmasız (üzüm) bahçeleri, hurmaları, ürünleri çeşit çeşit ekinleri, zeytinleri ve narları, birbirine benzer ve benzemez biçimde yaratan O'dur. Her biri meyve verince meyvesinden yiyin, hasat günü de hakkını (zekat ve sadakasını) verin; ama israf etmeyin, çünkü O, israf edenleri sevmez. Hayvanlardan da (çeşit çeşit yarattı). Kimi yük taşır, kiminin yününden döşek yapılır. Allah'ın size verdiği rızıktan yiyin ve şeytanın adımlarına uymayın (peşinden gitmeyin); çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır. Sekiz çift: Koyundan iki, keçiden iki. De ki: "(Allah), iki erkeği mi haram kıldı yoksa iki dişi mi, ya da iki dişinin rahimlerinde bulunan yavruları mı? Eğer doğru iseniz bana ilimle haber verin."* Ve deveden iki, sığırdan iki. De ki: "(Allah), "İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişi mi, ya da iki dişinin rahimlerinde bulunan yavruları mı? Yoksa, Allah'ın size böyle vasiyet ettiğine şahitler mi oldunuz? (O'nun yanında mıydınız?). Böyle hiçbir bilgiye dayanmadan, insanları saptırmak için, Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalim kim olabilir? Şüphesiz Allah, o zalimler topluluğunu doğru yola iletmez"

²⁶³ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 599.

²⁶⁴ Meali: *De ki: "Bana vahyolunanda, (bu haram dediklerinizi) yiyen kimse için haram edilmiş bir şey bulamıyorum. Ancak leş, veya akıtılmış kan, yahut domuz eti- ki bu gerçekten pistir yahut Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvan olursa, bunlar haramdır. Ama kim çaresiz kalırsa, (başkasının hakkına) tecavüz etmemek ve zaruret sınırını aşmamak üzere (bunlardan yiyebilir)" Çünkü Rabbin çok bağışlayandır, merhamet edendir.*

²⁶⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 601.

“Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında bulunan, ya da kemiğe karışan yağlar dışında, sığır ve koyunun da, yağlarını onlara haram ettik. Saldırganlıkları yüzünden onları böyle cezalandırdık.”

Yani aslında Allah katında haram olan şeyler bellidir. Fakat yahudiler için bazı şeylerinin haram kılınması ise onlara verilen ceza yüzündendir.²⁶⁶ Tânevî sonra gelen147. âyetle de müşriklerin başka bir itirazına cevap verildiğini ve böylece bu iki âyet arasında çok bariz bir münâsebet olduğunu ifade etmiştir. Müşrikler tarafından öne sürülen diğer bir şüphe ise, haram işledikleri halde azabın gelmemesi konusundaki şüphedir. 147. âyetle bu şüpheye karşı “*De ki: "Rabbimiz geniş rahmet sahibidir. Bununla beraber O'nun azabı da suçlu toplumdaki geri çevrilmez."*” denilerek Allah’ın rahmetinden dolayı onlar üzerine azabın hemen indirilmediği fakat vakti gelince de asla geri çevrilemeyeceği beyan edilmiştir.²⁶⁷

Mevlâna Tânevî 148-150. âyetlerde müşriklerin üçüncü bir şüphelerine cevap verildiğini söylemiş ve böylece bu âyetlerin birbiriyle bağlı olduğuna işaret etmiştir. Müşrikler İslâm’a davet edildiği zaman kendilerini haklı çıkarmak için “*Eğer biz yanlış yapıyorsak, Allah neden bizi bu yanlış şeyden alıkoymuyor*” diye delil getirirlerdi. Bu konuda cevap olarak Allah teâlâ şöyle buyurmuştur (6/148-150):

“Allah'a ortak koşanlar diyecekler ki: "Allah dileseydi ne biz ortak koşardık, ne de atalarımız ortak koşardı, hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan önce yalanlayanlar da böyle söylemişlerdi de sonunda azabımızı tatmışlardı. De ki: "Yanınızda bize çıkarabileceğiniz bir bilgi mi var? Siz, sadece zanna uyuyorsunuz ve siz sadece saçmalıyorsunuz." De ki: "En kesin ve üstün delil, Allah'ındır. Allah isteseydi, elbette hepinizi doğru yola iletirdi." De ki: "Haydi, Allah bunu yasak etti diye tanıklık edecek şahitlerinizi getirin.". Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme. Âyetlerimi yalanlayanların ve âhirete inanmayanların keyiflerine uyma. Çünkü onlar Rablerine başkasını denk tutuyorlar.”²⁶⁸

²⁶⁶ A.e., s. 601-602.

²⁶⁷ A.y.

²⁶⁸ A.e., s. 603.

Tânevî, geçen âyetlerde hep müşriklerin şüphelerine karşı cevap verildikten sonra 151-153. âyetlerde²⁶⁹ tekrar helal haram konusuna dönüş yapıldığını ifade eder. Ona göre müşriklerin kendilerince haram saydıkları şeylerin haram olmadığı beyan edildikten sonra bu âyetlerde Allah katında gerçekten haram olan şeyler hakkında bilgi verilmektedir. Yani bu âyetlerde âdeti *“Ey müşrikler, nasıl oluyor da siz haram olmayan şeyleri haram sayarken hakikaten haram olan şeyleri helal sayıyorsunuz.”* denilmiştir. Bunun yanı sıra Tânevî bu âyetin münâsebetinden söz ederken âyeti belâgat açısından da incelemiştir.²⁷⁰

Tânevî sonra gelen 154-157. âyetleri²⁷¹ sûrenin 151. ve 153. âyetleriyle ilişkilendirmektedir. Ona göre geçen âyetlerde itikâdî ve amelî şirk hakkında detaylı bir şekilde bahsedilirken *“De ki: Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım”* (6/151) ve *“İşte benim doğru yolum budur; ona uyun.”* (6/153) ifadelerinde risâlet konusuna işaret edilmiştir. Bu münâsebetle sonraki âyetlerde nübüvvetin ispatı için Hz. Mûsa'ya (a.s.) indirilen kitabından söz edilmiş ve böylece vahyin yahut Kur'ân'ın hak olduğuna işaret edilmiştir.²⁷² Tânevî bu âyetlerin birbiri ile olan münâsebetini beyan ederken sûredeki nazm konusuna da temas etmiş bulunuyor.

Tânevî 158. âyet'in bir önceki âyetle irtibat içinde olduğunu söyler. Ona göre 157. âyette *“Allah'ın âyetlerini yalanlayıp, onlardan yüz çevirenden daha zalim kim*

²⁶⁹ Meali: *De ki: Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana babaya iyilik edin, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de onların da rızkını biz veriyoruz. Kötülüklerin açığına da, gizlisine de yaklaşmayın. Haksız yere Allah'ın haram kıldığı cana kıymayın. Düşünesiniz diye Allah size bunları emretti. Yetimin malına yaklaşmayın; yalnız erginlik çağına erişinceye kadar (malına) en güzel biçimde (yaklaşabilir ve uygun şekilde harcayabilirsiniz). Ölçü ve tartıyı tam adaletle yapın. Biz kimseye gücünün yettiğinden fazlasını teklif etmeyiz. Söylediğiniz zaman da, yakınınız da olsa âdil olun ve Allah'a verdiğiniz sözü tutun. Öğüt alıp düşünesiniz diye Allah bunları size emretmiştir. İşte benim doğru yolum budur; ona uyun. Sizi O'nun yolundan ayıracak başka yollara uymayın. (Azabından) korunmanız için Allah size böyle tavsiye etmiştir.*

²⁷⁰ Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 605.

²⁷¹ Meali: *Sonra iyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak, her şeyi açıklamak ve doğru yolailetici ve rahmet olmak üzere Musa'ya Kitab'ı verdik ki, Rablerinin huzuruna varacaklarına inansınlar. İşte bu (Kur'ân) da mübarek bir Kitaptır. Onu biz indirdik. Ona uyun ve Allah'tan korkun ki, size rahmet edilsin. (Onu size indirdik ki:) "Kitap, sadece bizden önceki iki topluluğa (Yahudi ve Hristiyanlara) indirildi; biz ise, onların okumasından habersizdik (o kitapları okuyamıyor ve dillerini anlayamıyorduk)" demeyesiniz. Yahut: "Eğer bize kitap indirilseydi, biz onlardan daha çok doğru yolda olurduk", demeyesiniz. İşte size de Rabbinizden açık delil, hidâyet ve rahmet geldi. Allah'ın âyetlerini yalanlayıp, onlardan yüz çevirenden daha zalim kim olabilir? Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yüz çevirmeleri sebebiyle azabın en kötüsüyle cezalandıracağız.*

²⁷² Tânevî, **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân**, C.I, s. 606.

olabilir? Âyetlerimizden yüz çevirenleri, yüz çevirmeleri sebebiyle azabın en kötüsüyle cezalandıracağız” denilerek inkar edenlerin zalim ve azaba müstahak olduklarına işaret edilmiştir. 158. âyetle aynı hususu vurgulamak üzere “Rabbinin bazı âyetlerinin gelmesini mi bekliyorlar? Ama Rabbinin (azab) işaretlerinin geldiği gün, daha önce iman etmemiş yahut imanında bir hayır kazanmamış kimseye, artık inanması bir fayda sağlamaz” buyurulmuş ve böylece inkarcılar tekrar tehdit edilmiştir.²⁷³

En’âm sûresinin Mekkî bir sûre olduğuna işaret ederek buraya kadar genel olarak müşriklere hitap edildiğini söyleyen Tânevî bundan sonra gelen 159. âyetle²⁷⁴ ise bütün bâtil dinlere mensup olanların birlikte uyarıldığını ifade etmiş ve böylece âyetler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.²⁷⁵ Tânevî sonra gelen 160. âyeti de 159. âyet ile irtibatlandırmış ve aralarındaki münâsebet ilişkisini şöyle açıklamıştır:

“Geçen âyetle “Sonra (Allah) onlara yaptıklarını haber verecektir” diye kıyâmet gününe işaret edilmişti. Bir sonraki âyetle ise aynı konuya başka bir üslubuyla temas edilmiş ve “Kim iyilik getirirse, ona o (getirdiği)nin on katı vardır. Kim kötülük getirirse, sadece onun dengiyle cezalandırılır; onlar haksızlığa uğratılmazlar.” buyurularak kafirlere İslâm’a gelmeleri için teşvik edilmiştir. Yani bu âyetlerde adeta şu denilmiştir: *Bakınız hala geç olmamıştır. Eğer küfrü bırakıp İslâm’a gelerseniz âhiretteki azabından kurtulabilirsiniz.*”²⁷⁶

Tânevî’ye göre müteakip 161-163. âyetler de aslında 159. âyet ile irtibatlıdır. Çünkü bu âyetlerde esas olarak muhtelif dinlere mensup olanlara hitap edilmektedir. Onun kanaâtince 159. âyetle bâtil dinler zikredildikten sonra 161-163. âyetlerde ise hak olan İslam dinine işaret edilmektedir. Tânevî’nin bu âyetler arasında kurmak istediği münâsebetini şöyle açıklayabiliriz. Ona göre bu âyetlerde ilk önce bâtil dinler zikredilmiş ve sonra kafirlere umut vererek İslâm’a geldikleri halde âhiretteki azaptan kurtulabilecekleri beyan edilmiştir. Bu hususları beyan edildikten sonra ise “De ki: *Rabbim, beni doğru yola iletti. Dosdoğru dine, Allah’ı birleyen İbrâhim’in dinine. O, ortak koşanlardan değildi.*” (6/161) buyurularak çağırıldıkları İslâm dininin hak olduğuna vurgu yapılmış ve en sonunda ise “De ki: *Benim namazım, ibadetim,*

²⁷³ A.e., s. 607.

²⁷⁴ Meali: *Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi Allah’a kalmıştır, sonra (Allah) onlara yaptıklarını haber verecektir.*

²⁷⁵ Tânevî, **Tefsir Beyânü’l-Kur’ân**, C.I, s. 609.

²⁷⁶ A.e., s. 610.

hayatım ve ölümüm hep âlemlerin Rabbi Allah içindir. Onun ortağı yoktur. Bana böyle emrolundu ve ben Müslümanların ilkiyim” (6/162-163) denilerek İslâm’ın esas ve en önemli meselesi olan tevhid konusuna temas edilmiştir.²⁷⁷

Tânevî 164.²⁷⁸ âyetin münâsebetinden bahsederken *“Geçen âyetlerde diğer dinlere mensup olanları İslâm’a çağırılmışlardı. Fakat bazı müşrikler İslâm’ı kabul etmek yerine müslümanları İslâm’dan döndürüp şirke döndürmek istiyorlar ve bu hususta “Sizin günahlarınızın yükünü biz taşıyacağız” diyorlardı. Bu âyette Allah teâlâ müşriklerin bu iddiasına cevap vermektedir.”* ifadeleri kullanmış ve böylece 164. âyeti geçen âyetlerdeki İslâm’a çağrı konusuyla ilişkilendirmiştir.²⁷⁹

En’âm sûresinin son âyetinin münâsebetinden bahseden Mevlâna Tânevî üç satırlık kısa fakat kapsamlı bir ibare yazmıştır. Söz konusu âyette Allah teâlâ şöyle buyuruyor:

“Sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde, sizi denemek için, kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır ve O, bağışlayan, esirgeyendir.”²⁸⁰

Sûrenin başında Mevlâna Tânevî’nin En’âm sûresi ile ilgili beyan ettiği nazm görüşüne kısaca temas etmiştik. Tânevî’ye göre En’âm sûresinde esas olarak çeşitli üsluplar ile İslâm’ın bütün esas konularına temas edilmiştir. Sûrede tevhidin ispatı, şirkin iptali, nübüvvet ve Kur’ân’ın hakkaniyeti, kıyâmet ve dirilişin vuku bulacağı gibi hususları zikredildikten sonra sûrenin bitişinde hulâsa olarak insanoğlunun yeryüzünde Allah’ın halifesi olduğuna işaret edilmiş ve böylece onun hayatının asıl maksadı, kendisini halife yapan Allah’a itaat etmek olduğu beyan edilmiştir. Tânevî’ye göre sûrenin son âyetinde iki nimete işaret edilerek, hem tergib hem de terhib yoluyla insanoğlundan Allah’ın beyan ettiği emir ve yasaklara uygun olarak yaşanması istenmiştir. Zikredilen bu iki nimetten birinci nimet umumi olurken ikinci nimet ise bir yönden özel ve şahsîdir. Tânevî bu âyette zikredilen insanın yeryüzünün halife olması genel bir nimetin hatırlatılması olarak görür iken âyetin diğer parçasında olan “... size

²⁷⁷

A.y.

²⁷⁸

Meali: *De ki: Allah herşeyin Rabbi iken, ben O’ndan başka Rab mi arayayım? Herkesin kazandığı yalnız kendisine aittir. Kendi (günah) yükünü taşıyan hiç kimse, bir başkasının (günah) yükünü taşımaz. Sonra dönüşünüz Rabbinizedir. O, ayrılığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir.*

²⁷⁹

A.y.

²⁸⁰

el-En’âm 6/165.

verdiği şeylerde, sizi denemek için, kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur.” ifadesinden yola çıkarak bu dünyada insanlar arasında olan mertebe farklılığının özel bir nimet olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Tânevî âyetin sonunda yer alan *“Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır”* ve *“O, bağışlayan, esirgeyendir”* ifadelerinde Allah’ın iki sıfatının zikredildiğini ve sûrenin sonunda özellikle bu iki sıfata işaret edilmesinin, münâsebet açıdan çok ince bir mana ihtiva ettiğini ifade etmektedir. Ona göre sûrede beyan edilen İslâm’ın esaslarına itaat edenler için Allah’ın bağışlayıcı ve esirgeyen olduğu beyan edilir iken itaat etmeyenler için cezayı çabuk veren bir zat olduğuna işaret edilmiştir. Yani özetleyerek söyleyecek olursak, Mevlâna Tânevî bütün sûreyi son âyet ile irtibatlandırmıştır, diyebiliriz. Bunun yanı sıra Mevlâna Tânevî bu âyeti belâgat ilmi açıdan da değerlendirmiştir. Âyetin belâgat inceliğine temas eden Tânevî *“Son âyetinde Allah’ın bu iki sıfatının (yani cezası çabuk Olan ve Bağışlayan/Esirgeyen) zikredilmesiyle bu âyeti bütün sûre ile irtibatlı olmuş ve böylece bu sûre belâgat ilminde “Hüsn-i hitâm” diye bilinen bir üslupla sona ermiştir”* diyerek sûrenin son âyetinin münâsebetini beyan etmiştir.²⁸¹

SONUÇ

Eşref Ali Tânevî yirminci yüzyılda yaşayan Hind alt kıtasının en önemli ilim adamlarından biridir. İslâmi müktesebâta dair pek çok ciddi eser kaleme almış olmasının yanında, Mevlâna Tânevî avam arasında toplumun ıslahı için hayatını adanmış bir mutasavvıf olarak meşhurdur. Hayatının yaklaşık son 45 senesini *Hangâh-ı İmdâdiyye*'de geçiren Tânevî, avamın ıslahı için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra Mevlâna Tânevî Hind coğrafyasında bulunan İslâm âlimlerinin bile çok hürmet ettiği ve ilmi meselelerde kendisine danışıldığı ilmi bir sima olarak da bilinmektedir.

Hind alt kıtasında İngiliz hâkimiyetinin zirveye ulaştığı bir dönemde hayatını sürdüren Tânevî toplumun felahını, Kur'ân ve sünnete uygun yaşamakta olduğunu savunmuş ve siyasi işlerle pek uğraşmayıp hayatı boyunca toplumun ıslahı için ilim ve irşad faaliyetleriyle meşgul olmuştur.

Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin birçok yönüyle çalışılması gereken bir âlim olduğu kanâatindeyiz. Gerek onun toplum üzerindeki etkisi, gerek klasik İslâmi ilimlere dair yazdığı eserler, gerekse de hayat boyunca verdiği vaazlar gibi her biri bilimsel çalışma konusu olabilecek kadar önemli ve faydalı muhtevalar içermektedir. Kendisi hayattayken bile "*Hakîmü'l-Ümmet*" lakabıyla meşhur olmuş, halk ve ilmiye sınıfları tarafından isminden ziyade bu lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Bir yandan tasavvuf ve irşad faaliyetlerini sürdüren Tânevî diğer yandan talebe yetiştirme hususunda da faal davranmıştır.

Çalışmamızın esas konusu Mevlâna Eşref Ali Tânevî'nin yazdığı *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirinin Nazmü'l-Kur'ân ve Münâsebetü'l-âyât ve's-süver ilmi açısından incelenmesi olsa da birinci bölümde Tânevî'nin hayatı, ilmi ve tasavvufi kişiliği ile yazdığı eserlerden de kısaca bahsedilmiştir. Çalışmamız Kur'ân ilimleri çerçevesinde olduğu için sadece Kur'ân-ı Kerim ile ilgili yazdığı eserleri kısaca tanıtabildik. Bunun yanı sıra Tânevî'nin diğer İslâmi ilimler ve sosyal meselelere ilişkin yazdığı eserler hakkında detaylı bilgi vermektense, ilgili kaynakları dipnotlarda göstermeyi uygun gördük.

İkinci bölümde esas konumuz olan *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirini tanıtmaya, tefsirinin özellikleri ve metodundan bahsetmeye çalıştık. *Beyânü'l-Kur'ân* tefsiri belli bir maksad ile yazılmış olan ve aslında birkaç merhaleden geçerek bu hüviyete

kavuşan bir eserdir. Tefsirdeki Kur'ân tercümesi aslında tefsirden epey zaman önce yazılmış olan bir tercümedir. Mevlâna Tânevî bu tefsiri ilk başta avamı dikkate alarak yazmaya başlamış olsa da zaman içinde tefsirinde medrese talebeleri ve müderrisler için de ilmi meselelerin beyan edilmesi gerektiğini fark etmiş ve böylece tefsirinde ilmi mevzuları mesela; sûrelerin Mekkî ve Medeni olması, âyetlerin sayısı, lügavî bahisler, Kur'ân'ın belâgat ilmi açıdan incelikleri, muğlak terkiplerin tahlili, fıkâhî istinbatı, kelamî meseleler, esbab-ı nüzûl, kırâat ihtilâfları ve onların hükmü, âyetlerin tefsirinde tercih edilen görüşünün sebebi vesaire hususları da özlü bir şekilde beyan etmiştir. Bununla birlikte Mevlâna Tânevî tefsirinde ilk olarak ince ve latif manaların beyan edilmeyeceğini ifade etmiştir. Fakat tefsirinin ikinci baskısını hazırlarken kıraat ve tasavvufa dair bazı ilaveler yapmayı da uygun görmüştür. Avam için kolay bir üslupla yazılan bu tefsir, meal ve tefsir bakımından kolay ve anlaşılır olmakla birlikte bazı derin ilmi konular da ihtiva etmektedir. Fakat sadece medrese talebeleri ve âlimler için yazılan bu ilmi konuların ibareleri genel olarak Arapça bazen ise de Farsçadır. Sonradan eklenen tasavvuf risalesi ilk başta tefsirin bir parçası olmasa da tefsire eklendikten sonra tefsirinin esas parçası haline gelmiş ve tefsirin kıymetini daha da arttırmıştır. Hatta bazı âlimler *Beyânü'l-Kur'ân*'ı tasavvuf meselelerine dair bir kaynak olarak görmektedirler. Bizim kanâatimizce de *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirinde beyan edilen işâri yorumlar ayrı bir bilimsel çalışma konusu olarak ele alınmalıdır. İkinci bölümde *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirinden bahsedildikten sonra çalışmamızın esas konusu olan nazm ve münâsebet meselesine ana hatlarıyla temas edilmiştir. Bölümün sonunda da Hind alt kıtasında bu hususta yazılan bazı önemli eserler hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın ana gövdesini teşkil eden üçüncü bölümde *Beyânü'l-Kur'ân* tefsirinde beyan edilen âyetler ve sûreler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkilerini örnekleriyle zikrederek değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamızın hacmini fazla arttırmamak için Kur'ân-ı Kerim'deki belli sûreleri seçmeyi uygun gördük. Sûreler arasında bulunan ve Tânevî tarafından ortaya konmaya çalışılan nazm ve münâsebet ilişkilerini okuyuculara aktarmak üzere Kur'ân-ı Kerim'in son on cüzü teşkil eden- yani Ankebût sûresinden Nâs sûresine kadar- sûreleri seçtik. Bir sûrenin içindeki âyetler arasında bulunan münâsebet ilişkilerini açıklamak üzere ise hem muhteva açıdan hem de uzun bir sûre olması hasebiyle En'âm sûresini seçmeyi münasip bulduk. Mevlâna Tânevî tefsirinde nazm ve münâsebet konusunu ayrı ayrı ele almaktansa, ikisini birden "*Rabt*" başlığı altında incelemiştir. Kimi zaman âyetlerin mealini verirken parantezler açarak âyetler arasındaki münâsebet ilişkisini açıklayan Tânevî, kimi

zaman ise âyetlerin mealine geçmeden evvel, belli bir konuyla ilgili bazı âyetleri birlikte ele alır ve onların önceki âyetler ile olan münâsebetinden söz eder. Sûreler arasındaki nazm ve münâsebet ilişkilerini de sûrenin başında yer alan “*Rabt*” başlığı altında ele alır. Âyetlerin birbiriyle olan münâsebetinden bahsederken Mevlâna Tânevî genel olarak söz konusu âyetleri önceki âyetler ile ilişkilendirmeye çalışır fakat söz konusu âyetlerdeki konu eğer sonraki âyetlerde tekrar zikrediliyorsa o zaman âyetleri sonra gelen âyetlerle irtibatlandırır ve böylece âyetlerin bir münâsebet içinde olduğunu savunur. İlk bakışta aralarında hiçbir münâsebet yokmuş gibi gözükken âyetlerin münâsebetinden uzun uzun paragraflar halinde bahseden Tânevî, aralarında münâsebet ilişkisi açık olan âyetler hakkında sözü fazla uzatmadan sadece bir iki cümle yazmakla yetinir. Okuyucu Tânevî’nin beyan ettiği münâsebet ilişkilerini okuduğu zaman Kur’ân’ın her bir parçasının diğeriyle bir bağlantı içerisinde olduğunu görür ve böylece Kur’ân-ı Kerim’in çok insicamlı bir kitap olduğunu hissetmeye başlar. Mevlâna Tânevî, ilk bakışta aralarında hiçbir alaka yokmuş gibi gözükken âyetlerin münâsebetinden öyle bir üslupla bahseder ki okuyucu tefekkür ederek okuduğu zaman, âyetler arasında çok ince ve latif bir bağ olduğunu teslim etmek durumunda kalır. Tânevî her sûrenin temel konusunu belirlemek yerine sûrelerde işlenen konuları İslâm’ın esas akideleriyle ilişkilendirmektedir. Bir sûre içindeki âyetlerin önceki yahut sonraki âyetlerle olan münâsebetinden bahsederken Mevlâna Tânevî, âyetleri sûredeki temel konularla da irtibatlandırır ve böylece sûrenin kendi içinde bulunan nazm ilişkisine de işaret etmiş olur. Âyetlerin birbiriyle olan münâsebetinden bahsederek Tânevî, âyetleri, her zaman hemen önceki âyetler ile irtibatlandırmak yerine bazen birkaç sayfa önce geçen âyetlere işaret eder ve böylece âyetler arasındaki münâsebet ilişkilerini ortaya koymaya çalışır. Ayrıca Tânevî âyetlerin münâsebetinden bahsederken genel olarak hiçbir kaynak göstermemiş fakat bazı yerlerde Allame Âlûsî’nin *Rûhu’l-Meânî*’sine işaret etmiştir. Ancak tefsirinde kullanılan bütün kaynaklar hakkında tefsirinin mukaddimesinde bilgi vermiştir.

Netice olarak, yaptığımız incelemeler doğrultusunda, Beyânü’l-Kur’ân’ın Urduca tefsirler içinde önemli bir tefsir olduğunu, Kur’ân-ı Kerim’in anlaşılması hususunda hatırı sayılır bir katkı sağladığını ve hem avam hem de âlimler için Kur’ân’ı anlama noktasında çok faydalı bir eser olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdulhay el-Hasenî: **Nüzhetü'l-havâtır**, Beyrut, Dâru İbn-i Hazm, 1999, 1403h.
- Abdurrahman: **Sîret-i Eşref**, Multan, İdara Neşrü'l-Maarif, 1956.
- Abdülhak el-Hakkânî: **Tefsir Fethü'l-Mannân (Tefsîr-i Hakkânî)**, Lahor, el-Faisal Yayınları, 2009.
- Abdülhak: **Te'lîfât-ı Eşrefiyye**, Lucknow, Adebî Press, 1354h.
- Ahmed b. Hanbel: **el-Müsned**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Altuntaş, Halil, Şahin, Muzafer: **Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân-ı Kerim Meâli**, 12. bs., Ankara, DİB yay., 2011.
- Azîzülhasan Meczûb: **Eşrefü's-sevânih**, Multan, İdare-i Telîfât-ı Eşrefiyye, 1427h.
- Bikâ'î, Burhanuddin İbrahim b. Ömer: **Nazmu'd-Durer fi Tenâsübi'l-Âyet ve's-Süver**, Kahire, 1413/1992.
- Bilgiz, Musa: **Âyetler ve Sûreler Arası Münâsebet (Said Havva Örneği)**, Araştırma Yay., 1. Baskı, Ankara, 2006.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Tefsir Tarihi**, İstanbul, 1973.
- Binorî, Muhammad Yusuf: **Yetimet'ül-beyân fi şeyin min Ulûmi'l-Kur'ân**, Karaçi, Meclisü'd-dava ve't-tehkiki'l-İslami, 1995.
- Birişik, Abdulhamit: "Kur'ân'da İç Bütünlük: Islâhî'nin Tefsir Yöntemi", **Dîvan Dergisi**, 2002/2, s. 59-90.
- Birişik, Abdulhamit: "Mahmûd Hasan Diyûbendî", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXVII, s. 366-367.

- Birişik, Abdulhamit: “Mehâimî”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.XXVIII, s. 60.
- Birişik, Abdulhamit: “Nezîr Ahmed Dihlevî”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 3. baskı, Ankara 2019, C. EK 2, s. 353-355.
- Birişik, Abdulhamit: “Sûre”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, 2009, XXXVII, s. 538.
- Birişik, Abdulhamit: **Hind Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Birişik, Abdulhamit: **Oryantalist Misyonerler ve Kur’ân**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004.
- Buhari, Muhammed b. İsmail: **el-Câmiu’s-Sahih**, İstanbul, 1992.
- Çetin, Mustafa: “Havâtîmü’s-Süver”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XVI, s. 526-527.
- Ebû Şehbe, Muhammed: **El-Medhal li Dirâseti’l-Kur’âni’l-Kerîm**, Mısır, t.y.
- ed-Dihlevî, Şah Abdülkadir: **Müstanıd Mauzihü’l-Kur’ân**, Ed. İhlâk Hüseyin, Karaçi, H. M. Saeed Company, t.y.
- ed-Dihlevî, Şah Rafiüddin: **Fâikü’l-Beyân fi m’ani kelimâtu’l-Kur’ân**, Lahor, Pak Company, t.y.
- el-Hâşimî, Şah Muînuddin; el-Hâşimî, Cüneyd Ahmed; çev. Yüksel, Yakup; Tekin, Muhammet Ali: **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, “Eşref Ali (Tehânevi) Tânevî’nin reformist düşüncesinde tasavvuf”, Namık Kemal Üniversitesi, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 333-364.
- en-Na’itî, Muhammed Gaus: **Nesru’l-mercân fî resmi nazmi’l-Kur’ân**, Tangier, Fas, Dâru’l-Hadîs el-Ketâniâ, 2014.

- en-Nedvî, Rahmetullah: **Eşref Ali Tânevî**, Dimaşk, Darü'l-Kalem, 2006.
- Erdoğan, Mehmet; Özervarlı, M. Sait: “Şah Veliyyullah”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVIII, s. 260-267.
- es-Süyûtî, Celâleddîn: **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, Dâr İbn Kesîr, 2006.
- eş-Şâtîbî, İbrâhîm b. Musâ: **el-Muvâfakât**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (thk. Abdullah Darâz), 2. bs., Beyrut, 2009.
- et-Tureyhî, Fahreddin Tureyhî: **Mecmau'l-Bahreyn**, Beyrut, 1985.
- Fida Hüseyin: **Usûl-i Tefsir meyn Nazm-ı Kur'ân ki Rivâyet ka Tarîhî ve Tehlîlî Caiza**, (Yüksek Lisans Tezi) Institute of Arabic and Islamic Studies, Allama Iqbal Open University, Islamabad, 2002.
- Geylanî, Menâzir Ahsen: **Sevânih-i Kâsımî**, Lahor, Mektebe-i Rahmâniye, t.y.
- Geylanî, Menâzir Ahsen: **Tezkire Şah Veliyullah**, Lahor, Navid Yayınları, 2003.
- Gulam Muhammad: **Hayat-ı Eşref**, Karaçi, Mektebe-i Tânevî, t.y.
- Gulamullah Han: **Tefsir Cevahirü'l-Kur'ân**, Ravalpindî, Kütüphanne Reşidiyye, t.y.
- Güvel, Orhan: **Hamîduddîn el-Ferâhî ve Kur'ân'ı Yorumlama Metodu**, İstanbul, Kuramer Yayınları, 2020.
- Kara, Necati: **Burhaneddin İbrahim b. Bikâî ve Tefsirdeki Metodu**, Yüzüncü Yıl Üniveristesi Yay., Van, 1994.

- Khamıdov, Odıl: **“Eşref Ali Tehânevî’nin Hayatı, Hadis İlmindeki Eserleri ve Görüşleri”**, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2019.
- Muhammed Abdulhay: **Fihrist-i Te’lîfât-ı Hakîmü’l-Ümmet**, Karaçi, Maktabâ Darululûm, 1428 Hicrî.
- Muztar, A. D.: **Shah Wali Allah, A Saint Scholar of Muslim India**, İslâmabad, National Commission on Historical and Cultural Research, 1979.
- Osmanî, Muhammad Takî: **Ulûmü’l-Kur’ân**, Karaçi, Mektebe-i Darû’lulûm, 1415h.
- Osmanî, Zafer Ahmed: **Asân Beyânü’l-Kur’ân**, Multan, İdara Te’lîfât-ı Eşrefiyye, 1326h.
- Osmanî, Zafer Ahmed: **İ’lâü’s-Sünen**, Karaçi, İdaretü’l-Kur’ân ve’l-Ulûmi’l-İslamiyye, 1418h.
- Polat, Fethi Ahmet: **“Bir İcâzu’l-Kur’ân İddiası: Sarfe”**, **Marife Dergisi**, 2001, sy. 3/3, s. 1-20.
- Sâlih, Suphi: **Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân**, Beyrut, 1981.
(Çev. M. Said Şimşek, **Kur’ân İlimleri**, Konya, t.y.
- Sâliha Abdulhakîm Şerefüddîn: **Kur’ân-ı Hakîm key Urdu Terâcim**, Kadimi Kütübhâne, Karaçi, 1981.
- Sâni, Salahu’ddin: **Beyânü’l-Kur’ân ka ek tahkîkî câize**, İslamabad, Fikr’o-nazar, C.XXXVI, s. 179-206.
- Sabri, İmdâd: **Ferangiyou ka Câil**, Haz. Farooq Argali, New Delhi, Farîd Book Depo Limited, 2008.

- Seyfürrahman: **Mevlâna Eşref Ali Tânevî ki İlmî Hidmât** (Doktora Tezi), Sindh Jamshoro Üniversitesi, Jamshoro, Pakistan, 1992.
- Siddîkî, Rihana Zia: **Eşref Ali Tânevî Ki Tefsir Beyânü'l-Kur'ân Ka Tahkîkî u Tenkîdî mütâla'a**, İslamabad, en-Nadva Trust Library, 1991.
- Siddîkî, Yasîn Mazhar: **Şah Veliyullah Dihlevî, Şahsiyet ve Hikmet ka ek Taâruf**, Aligarh, Shah Wali Ullah Research Cell, Muslim University, 2002.
- Sifil, Ebubekir: "Zafer Ahmed Tehânevi", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.XLIV, s. 67-68.
- Şahid Ali, Seyyid: **Urdu Tefasîr Bîsvîn Sedî meyn**, Lahor, Mektebe-i Kasimü'l-ulûm, t.y.
- Şensoy, Sedat: "Nazmü'l-Kur'ân", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXXII, s. 464-466.
- Şettârî, Seyyid Hamîd: **Kur'ân-ı Mecîd key Urdû Terâcim u Tefâsîr ka Tenkîdî Mütâla'a**, Haydarâbâd, 1982.
- Tânevî, Eşref Ali: **Eşrefü'l-cevab**, Karaçi, Mektebe-i Ömer Farûk, t.y.
- Tânevî, Eşref Ali: **İslâm-ı Tercüme-i Dilhevî**, Kütüphane Dâru'l-ulûm Karaçi, t.y.
- Tânevî, Eşref Ali: **İslâm-ı Tercüme-i Mirza Hayret**, Kütüphane Dâru'l-ulûm Karaçi, t.y.
- Tânevî, Eşref Ali: **Makalât-ı Hakîmü'l-Ümmet**, "Sebku'l-gâyât fî neski'l-âyât", Multan, İdare-I Telîfât-ı Eşrefiyye, C.II, s. 254-480.
- Tânevî, Eşref Ali: **Mesâilü's-sülûk min kelâmi Mâlikî'l-Mülûk**, C.I-II, Delhi, Kütübhâna Eşrefiyye, t.y.

- Tânevî, Eşref Ali: **Mavâiz-i Eşrefiyye**, Karaçi, Mektebe-i Tânevî, t.y., C.II.
- Tânevî, Eşref Ali: **Mektûbat-ı İmdâdiyye**, Tâne Bavan Muzaffer Nagar, Mektebe-i Te'lifât-ı Eşrefiyye, 1221h.
- Tânevî, Eşref Ali: **Tefsir Beyânü'l-Kur'ân (Mükemmel)**, Lahor, Mektebe-i Rehmaniya, t.y., C.I-III.
- Tekin, Muhammet Ali: **Zafer Ahmed Osmânî ve Hadisçiliği** (Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2020.
- Tirmizî, Abdüşşekûr: **Eşrefü'l-Maârif**, Lahor, Kütüphâna Camilî, 2001.
- Turan, Abdulkadir: "Arza", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.III, s. 446-447.
- Yavuz, Yusuf Şevki; Çetin, Abdurrahman: "Âyet", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.IV, s. 242-244.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi: **Hak Dini Kur'an Dili**, Merve Yayınları, İstanbul, 2012.
- Yıldırım, Suat: **Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş**, İstanbul, 1985.
- Yılmaz, Mehmet Faik: "Münâsebetü'l-Âyât ve's-Süver", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXXI, s. 570.
- Yılmaz, Mehmet Faik: **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Zemahşerî, Carullah Mahmut b. Ömer: **el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzil**, Kahire, 1987.

Zerkânî, Muhammed
Abdulazîm:

Menâhîlu'l-İrfân fi Ulûm'il-Kur'ân, Mısır, t.y.

Zerkeşî, Bedruddîn:

el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut, 1971.

Zilli, Ishtiyâq Ahmed:

“Hamîdüddîn Ferâhî”, **Diyanet İslam
Ansiklopedisi**, C.XV, s. 477-478.

EŞREF ALİ TÂNEVÎ TARAFINDAN KENDİ MATBAASINDA BASTIRILAN
TEFSİRİNİN İLK SAYFASI (1353 HİCRÎ)